

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

LEKSİKA

İKİNCİ HİSSƏ
ÜÇUNCUNUŞR

LÜGAT VƏ ENSIKLΟPEDIYASI

LÜĞƏT VƏ ENSİKLOPEDİYALAR

III/63
C 50

SƏLİM CƏFƏROV

MÜASİR
AZƏRBAYCAN
DİLİ

LEKSİKA

İKİNCİ HİSSƏ

OÇUNCU NƏŞR

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi
tarəfindən təsdiq edilmişdir

M.F. Axundov adına
Azərbaycan Mədəniyyət
Kütüphanəsi

ŞƏRQ-QƏRB

BAKİ 2007

252246

Bu kitab "Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika" (Bakı, Maarif, 1982)
nəşri asasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

*Dörslik Azərbaycan Respublikasının
Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür*

Redaktor:

Bayram Əhmədov

ISBN 978-9952-34-108-9

494.361014-de22

Azərbaycan dili – Leksika

Salim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika.
Bakı, "Şərq-Qərbi", 2007, 192 soh.

Ali məktəblərin filologiya fakültələrinin müəllimləri və tələbələri üçün nozorda tutulmuş bu dörslik iki hissədən ibarətdir. Birinci hissədə – "Leksikologiya" bəhsində leksikologiyanın möqsədi və vozifələri, müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, leksikasi, idiom və ibarələri, leksikoqrafiyası və s. izah olunur. İkinci hissə "Söz yaradıcılığı" bəhsidir ki, burada leksik, morfoloji və sintaktik yolla düzələn söz yaradıcılığından, o cümlədən ad, fel, zərf şəkilçiləri və s. haqqında geniş məlumat verilir.

BİR NEÇƏ SÖZ

Respublikamızın ali məktəblərinin filologiya fakültələrində "Müasir Azərbaycan dili" fonni osas yerləndə birini tutur.

"Müasir Azərbaycan dili" fonnnin elmi osaslar üzərində derindən mənimsinilmiş nəticəsində tələbələr aşağıdakı imkanları olda edə bilərlər: ünsiyyət və mübarizə vasitəsi olan dilin yaranması və inkişafı konkret material üzərində öyrənilib mönimsinmişdir; müasir ödəbi dil normalarının şüurlu dərk edilməsi ilə omalo gələn dil hadisələri asan başa düşür, toloflüz və yazı qaydaları mönimsinmişdir; ödəbi dilin ayrı-ayrı üslub xüsusiyyətləri öyrənilər və düzgün qiymətləndirilər; müasir ödəbi dilimizin qohum vo ya qeyri-qohum dillərlə olan əlaqə vo münasibəti dərk edilər; dilimizin göləcək inkişafı yolları aydın təsvir edilər; müasir Azərbaycan dili ilə yanaşı olaraq keçiliş başqa dil fənlərinin – ümumi dilçilik, Azərbaycan dili tarixi, Azərbaycan dilinin dialektologiyası, bu vo ya digər ixtisas kurslarının dorindən mönimsinmişmosino şərait yaradılar; tələbələrin öyrəndiyi başqa dillərin – rus dili, Şərq və Avropa dillərindən hər birinin dəha tez və yaxşı öyrənilməsinə imkan yaranar və s.

"Müasir Azərbaycan dili" fonnnino aşağıdakı şöbələr daxildir: 1) fonetika; 2) leksikologiya; 3) söz yaradıcılığı və 4) qrammatika (morphologiya və sinuksis).

Azərbaycan dilçiliyinin bütün bu sahələrində aid bir çox elmi-nozorət adəbiyyat və tədris vasitəsi nəşr edilmişdir. Lakin bunların heç biri mövcud program asasında bu kursun sistemli keçiləşməsini təmin edə bilmir. Kursun bütün tələbələrini ohadə edən stabil dörsliklərin olmasına ehtiyac hissə edilir. "Müasir Azərbaycan dili" (leksika) adlı həmin dörslik də məhz bu ehtiyac nəticəsində meydana gəlmişdir.

Müəllif

GİRİŞ

§1. Müasir Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının ədəbi dilidir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin on yüksək mərhələsidir. Bu və ya digər xalqın dili ümüməşər dilinin bir formasıdır. Ona görə de ümüməşər dilinin inkişaf yolları, eyni zamanda, ayrı-ayrı xalqların dilinə, həmçinin Azərbaycan dilinə de addır.

Marksizm klassikləri boşur dilinin insan cəmiyyətində ünsiyyət zorunluyyatından doğduğunu və eyni zamanda həqiqi, praktik şürə olduğunu göstərmişlər. "Dil de şürə kimi qədimdir, dil başqa insanların üçün mövcud olan və yalnız bununla da manim özüm üçün de mövcud olan praktik real şürədur, dil de şürə kimi ehtiyacdan, insanların bir-biri ilə zəruri olaraq əlaqəyə girmək ehtiyacından doğmuşdur".¹

K.Marks və F.Engels dil və təfəkkürün inkişafi prosesini insan cəmiyyətinin inkişafı ilə əlaqələndirərək göstərirler ki, o da insanların özü kimi omok prosesi nöticəsində meydana gəlməlidir. "Əvvəlcə omak, sonra isə onuna birlikdə aydın nitq iki en başlıca amil olmuş və bunların tosiri altında meymunun beyni tedricən insan beyninə çevrilmişdir... Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı olaraq, onun on yaxın aloatları, hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tədrici inkişafi eftitə organının müvafiq surətdə daim tokmillaşması ilə yanaşı davam etdiyi kimi, ümumiyyətlə beynin də inkişafı, birlükde bütün hisslerin tokmillaşması ilə yanaşı davam etmişdir..."

Beynin və ona tabe olan hissələrin, getdikcə daha çox aydınlaşan şürən, abstraksiya və aqli nöticə çıxarmaq bacarığının inkişafı omaya və dilə əks-təsir göstərərək, bunların hər ikisini dəha da inkişaf etmələri üçün getdikcə yenи-yeni tokanlar vermişdir".²

Bütün bunlar göstərir ki, dil və təfəkkür icimai əməkdan doğmuş olan icimai hadisədir. İstər dil və isterse de təfəkkür cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar inkişaf edir, bir-birinə təsir göstərir və eyni zamanda cəmiyyətin inkişafına xidmət edir.

¹ K.Marks və F.Engels. Əsərləri, III cild, Moskva, 1955, soh.29.

² F.Engels. Meymunun insana çevriləməsi prosesində omayıñ rolu. Bakı, 1956, soh.7-8.

V.I.Lenin "Dil insanların on mühüm ünsiyyət vasitəsidir"³ deməklə K.Marks və F.Engelsin bu barədəki fikirlərini bir daha tədqiq etmiş olur. V.I.Lenin dil və təfəkkürün tarixini dilin tarixi kimi götürür və dialektikanın tokco təfəkkürə deyil, eyni zamanda dilə de xas olduğu fikrini irəli sürürlər. Deməli, icimai hadisə, ünsiyyət, müberizə və inkişaf vasitəsi olan dil bilavasito təfəkkürə əlaqədardır. Dil şürən, sözlər şəklində və onların birləşməsi olan cümlələr şəklində tezahürür. O, həqiqi həyatı bilavasite əks etdirir. Sözlərin və təfəkkürün bu cür daimai əlaqəsi dili təyin edən mühüm vasitələrindən biridir. Əlaqələri yaradan üzvlərdən biri olmayan yerdə heç bir əlaqə də ola bilərməz. Beləliklə, sözlərsiz təfəkkürən ibarət, yaxud təfəkkürən sözlərdən ibarət bir danışq dili yoxdur.

Bilavasito fikir gərcəkliliyindən ibarət olan dilin əsas xüsusiyyətlərindən biri de onun üzvlərə ayrılmışdır ki, bu da danışıq əməla gətirən sözlərin və cümlələrin hissələrinə ayrılmış kimi, dildə olan sözlər və onların birləşmələri ilə ifadə edilən məfhumların üzvlərə ayrılmış kimi başa düşülməlidir.

"Dil" termininin özü insanların nitqi mənasında bir sıra anlayışlara malikdir: a) ümumiyyətə insanların danışq qabiliyyəti; b) hər hansı bir xalqın dili; c) ləhcə və sivalentlərə förlü olan ümumi ədəbi dil; c) məcazi mənada işlənən dil (biri digərindən förlü olan ayrı-ayrı şəxslərin, yazıçıların dili) və s.

Şürə və təfəkkürün bütün xalqlarda həqiqi varlığın inikası, dərk edilməsində nəticəsində əməla gelir. Lakin onun tezahür forması olan danışq dili xalqların müxtəlif inkişaf şəraitindən asılı olaraq, müxtəlif şəkillərdə özünü göstərir. Neticədə hər xalqın dili özünəməxsus inkişaf yolu keçirir, lügət tərkibinə və formal əlamətlərə malik olur, ədəbi dil səviyyəsinə qədər yüksəlir. Ona görə de bir xalqın dilini o xalqın inkişaf tarixi ilə əlaqədar öyrənmək və tədqiq etmək zəruridir.

§2. Ədəbi dil məfhumu sinifli cəmiyyətdə hər sinfin öz dünyaya görüsündən asılı olaraq, müxtəlif anlayışlara malikdir. Ədəbi dil ümumxalq dilinin yüksək formasıdır.

Bəsqa sözlə desək, müasir ədəbi dil ümumi, vahid milli bir dildən ibarətdir. Bu dil dövlət sonədlərində, elm və sənət əsərlərində esrin

³ V.I.Lenin. Əsərləri, XX cild. Bakı, 1951, soh.408.

yüksek düşüncelerini tomsil eden dil olarak formalaşır, məktəblorla tədris edilir, bədii əsərlərde tokmilloşır və cilalanır.

Bütün xalqların ədəbi dilleri məhz belə meydana gəlmış və inkişaf etmişdir. Böyük rus xalqının dili də belə yaranmış və XIX əsrdən başlayaraq get-gedo qabaqcıl rus ziyalılarının, fohle sinfi vo kondililərin on yaxşı nümayəndələrinin, rus elminin, böyük rus bədii ədəbiyyatının dili olmuşdur. Sonra bu dil tamamılıq geniş xalq kütüllerinin dilinə çevrilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dili də məhz belə bir inkişaf yolu keçmiş, sonra dövlət dili soviyyəsinə yüksəlmüşdür.

Daha sonra Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafi üçün şərait və imkan yaranmış, onun lügət tərkib durmadan zonginleşməyə, qrammatik quruluşu təkmilləşməyə başlamışdır.

Azərbaycan yüksək mədəni respublikaya - Şərqi qapısında doğan bir gənoşo çevrildi. Hərtərəfli ümumi inkişaf: sonayeloşma, kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, elm və texnikanın sərötlo inkişafı, şəhər vo kondilərimizdə mədəni müəssisələrin cəxalması, ümumi icbari təhsilin həyata keçirilməsi, ali məktəblərin get-gedo artması, Azərbaycanda Elmlər Akademiyasının yaradılması, bədii ədəbiyyatın inkişafı, rus əsərkarları və elm xadimlərinin yüzlərce əsərlərinin tərcüməsi, ədəbi dilimizdən da zonginleşməsini, saflaşmasını və tarixdə görünənməmiş bir soviyyəyə yüksəlməsini təmin etdi.

Buna görə də bugünkü ədəbi dilimiz özündən qabaqcı dövrləri müqayisə edilməyəcək dərəcədə geridə və kölgədə buraxmışdır. Bugünkü ədəbi dilimiz bir xalqın, bir millatın dilidir.

§3. Azərbaycan dili öz morfoloji quruluşu etibarilə iltəsaçı (aqlü-tinativ) diller qrupuna daxildir. Belə ki, iltəsaçı diller qrupunda sözler (söz kökləri) əsasən öz bütövlüyüն mühafizə edir, onların sonuna şəkilçilər artırılmaqla yeni sözler düzəldilir, yaxud sözler arasında özünomoxsus oləqə yaradılmaqla söz birləşmələri və cümlələr əmələ getirilir.

Genealoji (mənşə) mənşubiyiyəti etibarilə Azərbaycan dili türk dilleri ailəsinin oğuz-solcuq dilleri qrupuna daxildir.

§4. Azərbaycan dilinin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunda türk dilleri ailəsinə daxil olan dillerin bir sıra ümumi əlamətlərinə rast gəlirik. Bunlardan qıpçaq qrupu dillerinə məxsus (qazax, Qara-

qalpaq və s.) xüsusiyyətlər, karluq və bulqar qrupu dillerinin (özbək, çuvaş və s.) xüsusiyyətləri nisbətən çox olduğu kimi, oğuz qrupu dillerindən olan türk, türkmen və qazaq dillerinə məxsus xüsusiyyətlərin oxşarlığı və birliyi daha çox üstünlük toşkil edir.

Azərbaycan dilinin digər türk dilleri ilə ümumi lügət fondu və qrammatik quruluşuna malik olması faktı türk dillerinin bir məsədən törediyini və getdikcə müyyən tarixi saboblar nəticəsində parçalambil müxtəlif coğrafi mühitdə, müxtəlif əlaqə və münasibətlər nəticəsində inkişaf edərək, müsteqil diller kimi formalasdığını göstərir.

Azərbaycan dili türk dilleri içərisində xüsusi bir yer tutur. Azərbaycan dilinin başqa sistemli dillerlərə olan əlaqə və münasibəti çox genişdir. Bu dil bir torofdən orob, fars və rus dilleri, başqa torofdən İran qrupu (talış, kurd, tat) dilleri, digər torofdən müxtəlif iber-Qafqaz (gürçü, saxur, lozgi, avar, udin, qızı, buduq, xinalıq və s.) dilleri, eyni zamanda erməni dili ilə əlaqədə olmuşdur.

Müasir dövrümüzüdə bu əlaqələrin izləri ədəbi dilimizdə, xüsusi ilə homin xalqlarla həmsərhəd olan dialekt və şivələrimizin lügət tərkibində müşahidə olunur.

I. LEKSİKOLOGİYA

1. LEKSİKOLOGİYA, ONUN MƏQSƏD VƏ VƏZİFƏLƏRİ

§5. Leksikologiya yunanca iki sözdən (*lexikos* – lügət və *logos* – təlim) ibarətdir. Leksikologiya dilçiliyin bir bölməsi olub, dilin müasir vəziyyətində və eleca də tarixi inkişaf prosesində lügət tərkibini öyrənir.

Müasir Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə damışqda rol oynayan bütün sözlər və frazeoloji vahidlər daxildir. Bununla belə, lügət tərkibi, sadəcə söz yüksəmündən ibaret olmayıb, leksik vahidlərin mürkkəb bir sistemini təşkil edir.

Azərbaycan dilinin leksikologiyası müasir və tarixi leksikologiya olmaq üzrə iki qismə ayrıılır.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası o dildə damışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lügət tərkibinin əsas söz qruplarını və onların müasir vəziyyətini öyrədir. Tarixi leksikologiya isə lügət tərkibinin əmələ gelməsindən və onun inkişaf yollarından bəhs edir.

Leksikologyanın bu bölgülləri sorti xarakter daşıyır. Belə ki, hər hansı bir dilin lügət tərkibini, onun müasir vəziyyətini, əmələgolma tarixini və inkişaf yollarını nəzərdən keşf etmədən öyrənmək olmaz. Bunun kimi, lügət tərkibinin inkişaf tarixini, müasir dilin lügət tərkibini, onun söz qruplarını və leksik kateqoriyaları, onların əlaqə və münasibətlərini, bir sözle, dilin müasir leksik sisteminin vəziyyətini nəzərdən keşf etmədən öyrənmək qeyri-mümkündür.

Leksikologyanın əsas məqsədi dilin lügət tərkibini bir sistem kimi öyrənməkdir. Odu ki, leksikologiyaya, eyni zamanda sözlərin məna xüsusiyyətlərindən danışan bəhs də daxil edilir ki, bu bəhs ayrılıqda *semasiologiya* adlanır.

Əslində semasiologiya hər hansı bir dildə sözlərin mənasından bəhs edən bir elmdir. Semasiologiya sözü yunanca olub (*semosion*) əlamət, (*logos*) təlim deməkdir.

§6. Diller öz leksik tutumu etibarılı eyni deyildir. Dil inkişaf etdikcə onun leksik tərkibi de zənginlaşır. Leksik tərkibə müasir Azərbaycan dili zəngin dillərdən biri sayılır. Onun lügət tərkibi, mənşəyi, toşekkülü və inkişafi, quruluşu və işlənmə dairəsi eyni seviyyədə deyildir. Ona görə də, bu dilin leksik tutumunu müxtəlif seviyyədə öyrənmək lazımdır.

Leksikologyanın əsas məqsədi sözün mahiyyətini və tərkibini, sözlərin monasını və cəxmənəllığını aydınlaşdırmaqdandır, sözün inkişaf qanunlarını daşıqlasdırmakdandır və sözlərin mənaca qruplarının müqayyənəldirməkdir ibarətdir.

Burada, eyni zamanda, sözlərin əmələgolma tarixi və müasir Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin necə yaradığı və inkişaf etdiyi də nəzərdən keçirilir.

Leksikologiya, həmçinin dilin leksik tərkibini onun aktiv və passiv fondu baxımından tədqiq edir, öyrənir. Burada köhnəliklə yenilik arasında, istifadədən çıxmada olan sözlərlə yeni yaranmaqla olan sözlər arasında gedən bir mübarizənin nəticəsi kimi arxaizmlər, tariximlər nəzərdən keçirilir, neologizmlərin yaranması qanunauyğunluğu müəyyənəldirilir.

Leksikologiyada lügət tərkibinin ifadəliliyi və üslubi cəhətləri, dildə onun şəfahi və yazılı nitqə aid xüsusiyyətlərini eks etdiren üslubi formalar nəzərdən keçirilir. Burada müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibi oandan istifadə baxımından da öyrənilir.

Leksikologyanın tərkib hissəsinin təşkil edən frazeologiya bölməsində frazeoloji vahidlərin əmələ gəlmesi, inkişafi və istifadə yollarından danışılır.

2. SÖZ VƏ ONUN MAHİYYƏTİ

§7. İnsan öz fikrini cümlələr vasitəsilə ifade edir. Cümlələr söz-lərden ibarətdir. Odur ki, sözsüz bir cümlə təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bununla belə, söz də cümlə kimi dilin əsas vahididir. Ona görə də sözün mahiyyətini, onun mezzmun dolğunluğunu və məna dairəsini müəyyənəldirmək zəruridir.

Söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən, gerçəklilikin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik

torkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz, lügət torkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını olaqoli nitq daxilində bürüze verir.

Bu o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən sos tərkibinin sözün leksik vahid olması üçün onun hər hansı bir kollektivin üzvleri tərəfindən anlaşılmış, grammatik cəhətdən formallaşması lazımdır. Odur ki, hər hansı bir sözün hem leksik, hem də grammatik mənası vardır.

88. Sözün leksik mənası. Sözün materialyasını ifadə edən xarici tərafi – fonetik tərkibi olduğu kimi, daxili forması da vardır. Sözün bu daxili forması şüürümüzün xarici aləmə olan münasibəti və onun dərk edilməsi nticəsində amələ gəlir. Deməli, hər hansı bir söz bu və ya digər bir anlayışın adını, təfəkkür kateqoriyası olan məfhumlardan birini ifadə edir.

Sözlər məhz bu baxımdan yanaşıldıqda, aydın olur ki, onlar çox rəngarəng məna variantlarına özündə oks etdirir.

Sözlərin rəngarəng məna variantlarına malik olmasının ifadə etdiyi məfhumların amələ gələsini tömən etmiş varlığın çoxcəhətli və rongarang olması ilə izah edilir.

Sözün fonetik tərkibi onun "təbiət materialyasını" təşkil etərəfən, bu fonetik tərkibin sözün ifadə etdiyi əşyanın məzmununu ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu o deməkdir ki, əşya ilə onun tələffüz forması arasında, həmçinin sos kompleksi ilə məfhum arasında heç bir eyniyət yoxdur. Bu fikri K. Marks hələ çoxdan söylemişdir. O demisidir: "Hər bir şeyin adı onun təbiəti ilə əslə əlaqədar deyildir. Əgər mən bir adamın adının ancaq Yakov olduğunu biliromsə, deməli, onun haqqında heç bir şey bilmirəm".

Əgər sözün sos tərkibi ilə ifadə etdiyi əşyanın məzmununu arasında bir eyniyət olsa idi, o zaman dünyada müxtəlif dillər yox, yalnız bir dil olardı.

Müəyyən bir məfhum bütün xalqlarda təqribən eyni cür dərk olunduğu halda, hər xalq bu məfhumu müxtəlif sos tərkibi ilə ifadə edir. Məsolon, 5 rəqəmi bütün xalqlar üçün eyni bir komisiyyət bildiridiyi halda, azərbaycanca – *bəş*, rusca – *пять*, ərəbcə – *xəmsiñ*, farsca – *pānc*, almanca – *fünf*, gürçüco – *xotî*, avarca – *sugu*, ləzgica – *vad*, saxarca – *xolle* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

¹ K.Marks, Kapital, I kitab, Bakı, 1949, soh.59.

Bundan başqa, bir dilin özündə belə eyni məfhum müxtəlif münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif sos tərkibi ilə (sözlər) da ifadə oluna bilər. Məsolon, *simic* – *xasis* – *bark* – *göy* və s. kimi sözlər pul toplamağa olduqca horis, xərcleməkdən boyun qaçırın adam menasında işlədiplər.

Məfhum əşyaya aid əsas ve mühüm əlamətlərin məcmusudur. Əşyannın əlamətləri bizim təfəkkürümüzdə keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət və proses kimi dərk edilir. Deməli, müəyyən bir məfhum təfəkkürün yalnız hər hansı bir kateqoriyasını ümumiləşmiş şəkildə ifadə etdiyi halda, bilavasitə bu məfhumu bildirən sözdən başqa, onu aydınlaşdırın bir sıra qeyri sözlər da ola bilər. Məsolon, arıların istehsal etdiyi maddə məfhumunu ifadə edən *bal* sözündən başqa, onun xüsusiyyətlərini (dadımı, qoxusunu, rongını) ifadə edən *şirinlik*, *atırlılık*, *sarılıq* və s. kimi sözlər da vardır. Digər tərəfdən, *atırlılık*, *sarılıq*, *şirinlik* sözləri tekce balın deyil, bir sıra başqa şeylərin, məsolən *halva*, *alma*, *heyva*, *qovun* və s. da xüsusiyyətlərini ifadə edə bilir.

Məfhum ve sözə aid olan bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, söz məfhumun tabiat materialyası olsa da, müəyyən derəcədən forqlanır, sözün dairəsi məfhumun dairəsinə nisbatən daha genişdir. Belə ki, bir məfhum bir çox müxtəlif sos kompleksinə malik sözə olunduğu kimi, bir söz müxtəlif məfhumların oxşar əlamət, hərəkət və xüsusiyyətlərini ifadə etmək xarakterinə də malikdir.

Sözün bütün bu leksik xüsusiyyətləri onun leksik mənasını təsəkil edir.

89. Sözün grammatik mənası. Sözlərdə məfhumlardan forqlı bir xüsusiyyət də vardır ki, onlar müxtəlif fonetik dəyişmələr nticəsində, bilavasitə müəyyən bir məfhumu və ya onun müəyyən konkret əlamətlərindən birini ifadə etmək vəzifəsini itirir. Məsolon, *Mən Şəfiqə ilə kinoya getdim* cümləsində *mən*, *kino*, *Şəfiqə*, *getmək* sözləri məfhumları ifadə etdiyi halda *ilə* sözü bilavasitə heç bir konkret məfhumu və ya məfhumun konkret bir əlamətini ifadə etmir. *Ilə* sözü ancaq iki konkret məfhum arasında əlaqə yaratmaq işinə xidmət edir.

Beləliklə, dilde uzun bir inkişaf prosesi ilə əlaqədar olaraq elə bir qrup sözlər əmələ gəlir ki, bu sözlər, vaxtılıq nisbatən bu və ya digər konkret məna daşımışlırsa da; indi en müraciətdən bir məfhumu belə bilavasitə ifadə etmək xüsusiyyətini itirmişdir. Belə sözlər,

olsa-olsa, ancaq mücərrəd məfhumların ümumi xüsusiyyətlərini ifadə etməyə xidmət edir.

Dilimizdə olan bütün sözlər bu cəhətdən *müstəqil* və *qeyri-müstəqil* sözlər olmaq üzrə iki qrupa ayrılır.

Müstəqil sözlər qrupuna ümumi bər məfhumla bağlı xüsusiyyətləri ifadə edən sözlər daxildir; *məsolən*, *dağ*, *ev*, *böyük*, *uzun*, *yaxşı*, *qırmızı*, *beş*, *üç*, *mən*, *sən*, *gəlmək*, *yazmaq*, *tez-tez*, *birdən-birdə* və s.

Qeyri-müstəqil sözlər qrupuna isə, mücərrəd anlayışların ümumi və *qeyri-müəyyən* xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər daxildir; *məsolən*, *ılı*, *üçün*, *amma*, *və*, *ki*, *da*, *mi*, *nz*, *bas*, *albatta* və s.

Istor müstəqil sözlər və istorse də *qeyri-müstəqil* sözlər öz mənalarına görə eyni deyildir. *Məsolən*, müstəqil sözlərdən *ev* sözü öz mənasına görə *böyük*, *beş*, *mən*, *yazmaq* sözlərindən, həmçinin bunlar da bir-birindən forqlı olduğu kimi, *qeyri-müstəqil* sözlərdən *üçün* və *bas* sözləri də bir-birindən forqlıdır. Ona görə də, müstəqil və *qeyri-müstəqil* sözlər, ifadə etdiyi mənalarına və morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılır ki, bunlara nitq hissələri deyilir.

Azərbaycan dilində müstəqil sözlər altı (isim, sıfət, say, əvəzlilik, fel, zərf), *qeyri-müstəqil* sözlər dörd (qoşma, bağlıyıcı, adat və modal sözlər) nitq hissəsi ətrafında qruplaşdır. Bunlardan əlavə müəsir Azərbaycan dilində iki xüsusi söz qrupu da vardır: *nida* və *təqəlid* sözlər (miməmlər).

Hər bir müstəqil nitq hissəsinə mənsub olan söz özünəməxsus məna xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, cinsi zamanda forma xüsusiyyətlərinə da malikdir.

Azərbaycan dilində sözlərin nitq hissələrinə görə təsnifi həm onların daşıdığı mənalarına, həm şəkli olametlərinə, həm də bir-biri ilə olan münasibətlərinə görə aparılır. Xüsusi müxtəlif mənaya malik olan eyni fonetik tərkibli sözlərin hansı məna daşıdığı və hansı nitq hissəsinə mənsub olduğu ancaq metn içərisində aydınlaşır; *məsolən*, *yağ*, *köç*, *dolu* kimi sözlər *Çörəyə* *yağ* *sür*; *Maşın* *köç* aparırdı; *Bu gün dolu* *yağıdı* cümlələrində isim olduğu halda, *Yağ*, *ey yağış*, *yağ!* *Yeni mənzilə tez köç!* *Otag adamlı dolu idi* cümlələrindən *yağ*, *köç* sözləri fel, *dolu* sözü sıfıldır.

Dilimizdə nitq hissələrinin müxtəlif vasitələrə – şəkilçilərlə və söz sırası ilə əlaqəyə girməsi noticosunda doyişikliyə uğradığını və

birinin digərinə keçdiyini müşahidə edirik. Bu cəhətdən onlar quruluş etibarla kök sözlərə (*məsolən*, *at*, *dəvə*, *yağ*, *bil*, *ağ*, *sarı* və s.), düzəltmə sözlərə (*məsolən*, *atlı*, *dəvəçi*, *yağlı*, *bilik*, *ağartı*, *sarılıq* və s.) və mürəkkəb sözlərə (*məsolən*, *atlıqarışqa*, *dəvəquşu*, *ağci-yar* və s.) ayrırlar.

Sözün bütün bu qrammatik xüsusiyyətləri onun qrammatik mənasını təşkil edir.

Sözlərin morfoloji quruluşu və onun qrammatik xüsusiyyəti sözün qrammatik töbiətindən ibarətdir.

3. FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

COXMƏNALI SÖZLƏR

§10. Müəyyən bir əşya, əlamət, kəmiyyət, hərəkət və sairəni ifadə edən sözlər dildə birdən-bire, hazır şəkilde, haradansa alınma bir yolla meydana gələnməsidir. Bunlar müəyyən bir ictimai hadisə, əlaqə və münasibət naticasında, bu və ya digər şəkildə ortaya çıxmışdır. Beləliklə, dilda sözlərin yanarılması prosesi tarixi bir xarakterə malikdir. Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün sözləri nəzərdən keçirsek, hor sözün özünəməxsus bir tarixe malik olduğu müəyyən edile bilər.

Söz na zaman, na münasibətlə və nə cür əmələ gəlir-gəlsin, fərqi yoxdur, onun ifadə etdiyi əşya, əlamət, kəmiyyət və s. ilə səs kompleksi arasında heç bir üzvi əlaqə yoxdur və ola da bilməz. Çünkü belə bir əlaqə olsayıdı, müəsir dilimizdə mövcud bir səs kompleksi ilə müxtəlif əşyanı ifadə edə bilmək, bir sözün müxtəlif məna çalarlığını vera bilmək, müxtəlif səs tərkibi ilə bir-birinə yaxın mənaları bildirmək xüsusiyyəti de ola bilməzdı.

Çox zaman müəyyən əşyaya onun bu və ya digər əlamətinə görə ad verilir; *məsolən*, *süzmə*, *ayran*, *çəkmə*, *düymə*, *dayça*, *olçak*, *əsüzən*, *vintburan*, *istiot* və s.

Bozi hallarda isə, oxşar xüsusiyyətlərinə görə, müxtəlif əşya və ya onların əlamətləri eyni səs tərkibi ilə ifadə edilir. *Məsolən*, *qaz* və *ağac* sözlərinin birincisi insanların gözləri üstündəki ayrı şəkildə uzanan tükləri (*Onun inca, gözəl qasları var*), ikincisi, iri qol-bağdaşı olan sərt bir bitkini (*şam ağacı*, *qoz ağacı*, *alma ağacı*) bildirir.

Diger tərəfdən, üzüyün üst tərfində yerləşən, ona bəzək verən hər hansı bir daşa, yəhərin qabaq və dal tərfindəki çıxıntı hissəsinə, dağın çıxığı yerinə *qaş* deyilir. Məsolən, *Üzüyün qaşı almazdır; Yəhərin qaşı balacdır; Dağın qaşında bir ağac bitməzdir.* Bu söz, cinsi zamanda, *qaş qaralmaq, daş-qaş, qaş-göz* və ya *göz-qaş* kimi birləşmələrdə də iştirak edir. Eləcə *oşagacı (Atam qocalıb ağacl ağaçını çıxdan hazırlamışdırlar), müəyyən mesafə (Arabamız on beş ağaç yol getdikdən sonra bir mənzilə çatdı)* yeno də ağaç adlanır. Ayndır ki, *qaş və ağaç* sözlərinin ifadə etdiyi bu sonrakı mənalor onun ilk mənalardan törəmədir.

Hər hansı sözün ilk mənasından əməlo gələn yeni mənalor onun məna çalarlığını adlanır. Bir məshhüm müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlər *coxmonali - polisemantik* sözlər deyilir.

Ifadə etdiyi müxtəlif məna çalarlığına görə coxmonalı sözlər cinsi deyildir. Söz onun geniş və ya məhdud mənədə işlənməsindən asılı olaraq, çox və ya az məna çalarlığına malik olur. Əgər sözün bir əsas mənədən başqa ikinci bir mənə olmursa, belə sözlər *takmanalı (monosemantik)* sözlər adlanır. Məsolən, heyvanın almında olan ağıb bir ləkəni bildirən *qaşqa* sözü, habelə *mən, traktor, orfoqrafiya, kombayn, öz, hamı* və s. sözlər takmanalıdır, insana aid orqanın adı olan *ağzı* sözü isə coxmonalıdır. Bu söz *qazanın ağzı, qapının ağzı, topun ağzı, biçağın ağzı* və s. ifadələrdə müxtəlif mənələrə malikdir.

Müasir Azərbaycan dilində coxmonalı sözlərin olduqca böyük əhəmiyyəti vardır. Bu onu göstərir ki, sözlərin coxmonalılıq kəsb-ətma prosesi, dilimizdə on qədim dövrlərdən foal şəkildə mövcud olmuşdur. Bu proses bu gün dilimizdən daxili inkişaf qanunlarından birini töşkil edir.

Sözlərin coxmonalılığı, görünür ki, türk dillerində də hələ qədim dövrlərde böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən *türkün sözü*¹ ifadəsi bunu isbat edir.

Coxmonalı sözlərdə onun daşıdığı mənalardan biri öz konkretnı ifadəsinə ancaq metninin daxilində alır. Söz öz ilk müsteqim mənəndən ayrılb coxmonalılıq kəsb edəndə məcazi məna kəsb edir. Məcazi mənədə işlənən leksik vahidləri isə iki növ olur: a) leksik məcazlar; b) üslubi məcazlar. Leksik məcazlar lügət tərkibində qeydi-

alılmış, daşlaşmış ifadələrdir. Məsolən, *başa düşmək – anlamaq, dərk etmək, əla salmaq – laq etmək, əldən düşmək – yorulmaq* kimi birləşmələr daxilində işlənərkən eyni mənəni saxlaya bilir, bəzən daha əlavə mənalardan da açılmasına kömək edir. Üslubi məcazlar isə yazıcıının fərdi yaradıcılığı ilə bağlı olan ifadələrdir. Bunlar mənən daxilindən ayrılıqda öz məcazlılığını saxlaya bilir, lügət tərkibində də qeyd edilmir. Məsolən, *Üzüyimin yağı əridi. İslərim yağı kimi gedir. Qəlam lap yağ kimi yazır* cümlələrinin hər birində yağı sözünün özünəməxsus konkret mənəsi vardır. Bu cümlələrdə *ürzəyimin yağı* birləşməsi leksik məcaz, ikinci və üçüncü cümlələrdə isə yağı kimi ifadəsi müqayisə mezzməni daşıdığı üçün əsləbi məcazdır.

Coxmonalı sözlərdə məna çalarlığı no qədər çox olursa olsun, bunlardan biri mütlaq onun ilk haqqı – müsteqim mənasının təşkil edir, başqa mənaları isə ilk mənəyə az və ya çox yaxın olduğuna baxmayaraq, onun sonradan törəmiş olan mənaları kimi özünü göstərir. Müsteqim məna sözü əsas mənə olub, başqa mənaları isə, ikinci, üçüncü, hətta dördüncü dərəcəli yeri tutur.

Coxmonalı sözlərdə sözün məna çalarlıklarından əsas mənəsi haqqı, ikinci və sonrakı mənaları isə məcazi məna adlanır.

§II. Dilimizdə sözlərin coxmonalılığı söz yaradıcılığı prosesinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini meydana çıxarır:

1) Sözün sonradan kəsb etdiyi məna çalarlığından (məcazi mənalardan) biri öz inkişafı nitəcində əməlo goldiyi haqqı mənədən uzaqlaşaraq, müsteqim məfhum ifadə edən yeni bir mənəyə çevrilə bilər; məsolən, *köç (mək), saç (maq), düz (mək)* kimi fellərdən törəmiş olan *köç, saç, düz* isim və sıfatları tamamilə müstəqim məna ifadə edir.

2) Sözlərin coxmonalılığı dilimizdə, mürökəbə sözlərin əməlo gəlmesində mühüm rol oynayır. Məsolən, *ördəkburun* sözü bir heyvanın adıdır. Onun ağızı ördəyin burnuna oxşadığı üçün bu ad ona verilmişdir.

İncəsənət mürökəbə sözü dilimizdə insanın yaradıcılığı ilə əla-qədar onun ruhunu oxşayan, onda hiss və hayecan oyada bilən hər hansı bir senət kimi başa düşür. Halbuki sözün tərkibində işlənən *incə* və *senət* sözləri ayrılıqda hərosi başqa mənəyə malikdir.

Danaburnu (həşəratın bir növü), *balqabaq* (qabağın şirin növü), *istiqənlə* (cox şəmimi, yoldaş üçün üreyiyan və s.) kimi sözlər haqqında da bu fikri söylemək olar.

¹ *Türkün sözü* ifadəsi dilimizdə bir sözün başqa mənədə, xüsusi mənfi mənədə başa düşülməsi üçün işlədir.

3) Çoxmənali sözlərin məcazi mənaları dilimizdə sabit söz birləşmələrinin (idiomlar, ibarələr, hikməti sözler, atalar sözü və zərbə-məsəllər, tapmacalar) emolo golmosi üçün əsas baza təşkil edir. Məsələn, *qaraqabaq*, *uzun eləmək*, *bəşdən sovməq*, *ürəyi qopmaq*, *qurban olmaq* kimi idiomlarda; *polad quş*, *canlı insan*, *saf vicdan*, *möhkəm addım*, *işləğ gün*, *xoş gördük* kimi ibarələrdə; *müvəffəqiyətindən bəş gicəllənmə*, *əlsən yaxşı olsun*, *ömrüñ bali cavanlıqdır* kimi hikməti sözlərdə; *qaz vur*, *qazan doldur*; *nə tökərsən aşına*, *o çıxar qasıqına*; *nə otdır*, *nə balıq*; *nə tifəngə çaxmaqdır*, *nə süməbəyə toxmaqdır* kimi atalar sözü və zərbə-məsəllərdə; *üstü zəmi biçərlər*, *altı bulaq içərlər* kimi tapmacalarda işlənən leksik vahidlər müyyəyen siyasiya, kontekst, hadisə ilə bağlı olub həqiqi mənasından uzaqlaşır, forqlı məcazi manaya malik olur.

§12. Çoxmənali sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsədүf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarılı isimlər və fellər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sıfatlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

İsim:

Əl —>

- *Əllərimi təmiz yudum.*
- *Mən birçə əl oynadım.*
- *Bu işdə onun əli vardır.*
- *Bu bağ indi kimin əlin dədir?*
- *Bəla fırsat ələ düşməz.*
- *İş məni tamam əldən saldı.*
- *Ömründə bir dəfə sənə əl açdım.*
- *O indi bu işə də əl qatdı?*

Sıfat:

Qalın —>

- *Bu döşək çox qalındır.*
- *Azərbaycanda qalın məşələr çıxdır.*
- *Saitlər qalın və incə olur.*
- *Onun gönü qalındır söz təsir etmir.*

Sayı:

Dogquz —>

- *Mənim də qızı kitabım var.*
- *O həmişə mənə də qızı galır.*

Fel:

Düşdü —>

- *Alma ağacdən yera düşdü.*
- *Məşin çoxdan yola düşdü.*
- *O dediklərimi başa düşdü.*
- *Küçəda vurhavur düşdü.*
- *Har tərəfə səs düşdü.*
- *O hamının gözündən düşdü.*
- *Düşmənin rotası asır düşdü.*
- *Onun saatə gözü düşdü.*
- *O mühəndis olmaq fikrinə düşdü.*
- *Motor işə düşdü.*

Çoxmənaliqliq prosesində leksik vahidlərin semantik inkişafı bəzən omonimliyə görə təsədüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarılı isimlər və fellər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sıfatlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur.

Əvvəllik:

Nə isə —>

- *Ona nə isə olmuşdu.*
- *Nə isə, keçək əsas mətləba!*

Zərf:

Birdən —>

- *Birdən qapı açıldı, yoldaşım içəri girdi.*
- *Birdən sən gəlmədin, onda necə olsun?*

§13. Dilimizdə sözün mənə çalarlıqları bir sıra səbəblər nəticəsində meydana gəlir:

- Əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə:
 - formə etibarilə: *qas* (adamda) – *qas* (yəhərdə); *baş* (adamda) – *baş* (kölemdə); *göz* (adamda) – *göz* (şkafda); *ayaq* (adam və ya heyvan ayağı) – *ayaq* (stolun ayağı) və s.;
 - rəng etibarilə: *qızıl* (saat) – *qızıl* (xətt); *gümüş* (qasıq) – *gümüş* (üzük) – *gümüş* (saç); *qara* (palta) – *qara* (doniz) və s.;
 - dad etibarilə: *aci* (findiq) – *aci* (söz); *şirin* (bal) – *şirin* (söz); *turş* (alma) – *turş* (üz); *dadlı* (xörək) – *dadlı* (söhbət); *duzsuz* (xörək) – *duzsuz* (herokot) və s.;
 - horşətin oxşarlığı etibarilə: *döymək* (qapını) – *döymək* (əti); *açmaq* (kitabı) – *açmaq* (üreyi) – *açmaq* (gözünü); *dəymək* (bir şeyə) – *dəymək* (xəstəyə) – *dəymək* (meyvənin dəyməsi) və s.;

2. Öşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlaşmasına görə:

a) məkan etibarilo: *dan* (yeri) – *dan* (ulduzu); *universitet* (ali məktəb) – *universitet* (ali məktəb yerləşən bina) və s.;

b) zaman etibarilo: *gün* (24 saat) – *gün* (keçirmek) – *gün* (qazanmaq) – *günü* (yaxşı keçirmek); *il* (12 ay) – *il* (yarası) – *il* (keçirmek); *gecə* (gün batandan sonrakı vaxt) – *gecə* (şönlük gecesi keçirmek); *qış* (ilin faslı) – *qış* (sarayı) və s.;

c) mənətiq etibarilo: *adam* (insanlardan biri) – *adam* (müsbat xüsusiyatlardan malik insan); *quzu* (qoyun balası) – *quzu* (dinc uşaq); *kök* (yağlı) – *kök* (kefi kök) və s.;

ç) proses etibarilo: *dönməs* (dönmək prosesi) – *dönməs* (işde); *dolaməq* (fırlanmaq) – *dolanmaq* (yasamaq); *gəzdimək* (bir şeyi homişa yandına götürmək) – *gəzdişmək* (uşağı, atı);

d) müxtəlif eşyanın eyni və ya oxşar funksiyası daşımamasına görə: *qanad* (quş qanadı) – *qanad* (təyyarə qanadı); *paltaryuyan* (qadın) – *paltaryuyan* (maşın); *içmək* (su) – *içmək* (kefli olmaqla) və s.

OMONİMLƏR

§14. Eyni sös tərkibinə malik müxtəlif mənalı sözlərə omonimlər deyilir.

Omonimlər bir-biri ilə əlaqəsi olmayan və ya məna əlaqələrini çoxdan itirmiş məfşumları ifadə edir.

Omonim sözü yunanca olub, dilimizə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Omonim yunanca *oxşar* (*homos*) ad (*onyma*) deməkdir.

Iştar coxmonalı sözlərdə, iştar omonimlərde eyni sös tərkibinə malik bir söz müxtəlif mənalar ifadə edir. Coxmonalı olmaq üçün söz, söz birloşmələrində və cümlələrdə olavaş mənalara kəsb edir. Coxmonalı sözlərdə hər hansı bir sözün ifadə etdiyi mənalara, əsasən, bir məfşum ətrafında toplaşaraq onu müxtəlif məna əşalarlığı ilə ifadə edir. Məsələn, göz sözü həm adamın gözünü, həm də şkaf, stol və sairənin içərisində ayrılmış hissələri bildirir (*Kitab stolun gözündədir*); *əşyə* sözü həm topuq sümüyünü, həm də sıfahı xalq adəbiyyatının bir nümunəsini (*əşyə seirləri*) bildirir. Göstorilən misallarda göz coxmonalılığı ifadə edir, *əşyə* sözü isə omonimdir.

Omonim olan sözlər isə iki və daha çox, bəzən mənətiqə yaxın *Ay* (peyk adı), *ay* (30 gün), bəzən də heç bir mənətiqi yaxınlığı

olmayan *biz* (I şəxs əvəzliyinin cəmi), *biz* (çəkməçilikdə işlədilən alət) müxtəlif məfşumları ifadə edir.

§15. Omonimlərin emologolmə prosesi dilimizdə yeni bir hadisə deyildir. Azərbaycan dilində omonimləşmə hesabına luğat tərkibinin zenginləşməsi prosesi onun qədim dövrlərindən mövcud olmuşdur. Bu hadisə, xüsusilə bu gün, isim və fellərə mənsub olan omonim sözlər özünü daha çox göstərir. Müasir dilimizdə bir çox sözlər vardır ki, onlar həm isim, həm sıfat, həm də fel olur. Bundan olavaş, başqa nitq hissələrində omonimləşmə özünü göstərir. Bütün bu proses leksik omonimlərin yaranması üçün əsas olmuşdur.

Deməli, leksik omonimlər həm eyni, həm də müxtəlif nitq hissələrindən aid olan leksik vahidlərdə özünü göstərə bilir. Məsələn; *ac toyuq yuxusundu dari görəs* (ac – sıfat), *ac* (maq – fel); *Düzəd qoyun otlayır* (düz – isim), *düz söz* (düz – sıfat), *düz* (mək – fel); *qara saç* (saç – isim), *saç* (maq – fel); *ic* (isim), *ic* (sıfat), *ic* (mək – fel); *Sevil* (isim), *sevil* (mək – fel); *qan* (isim), *qan* (maq – fel) və s.

Azərbaycan dilinin omonimlərində əsas yer tutan bu xüsusiyət rus dilinə aid olub bilmir. Həmin dilde müxtəlif nitq hissəsindən mənsub məfşumları ifadə edən omonim sözlər yoxdur. Rus dilində omonim sözlər nitq hissəsinin özündə olur. Bu dildə *steklo* – şüso (isim) və *steklo* – axdı (felin keçmiş zamanı), *tri* – üç (say), *tri* – sūrt (felin əmr forması) kimi sözlər forma etibarilo eyni olsalar da kök və ya əsas toşkil etmədiyi üçün leksik omonim sözlər deyildir.

§16. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində olan omonimlər əmələ gəlməsinə görə iki qrupa ayrılır:

1. Daxili omonimlər; məsələn, *qol* (insanın ciyindən barmaqlananı ucuna qodar olan üzv) – *qol* (ağacın yoğun budağı) – *qol* (imza); *lil* (suyun dibinə çökən çox narın qum) – *lil* (boyaq, kimyəvi maddə) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gəlir.

Daxili omonimlər əsasən, altı yolla düzəlir, quruluşca sadə və düzoltma olur. Eyni və müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gəlir:

1. Coxmonalı sözlərdə mənalardan biri inkişaf edərək, müştəqim məfşum ifadə etməyə başlayan yeni söze çevriləsi ilə; məsələn, *ay* (otuz gün) – *Ay* (yero en yaxın masafədə olan peyk), hər ikisi isim; *bel* (insan və ya heyvan bödəninin arxa hissəsi) – *bel* (torpağı qazmaq üçün işlədilən alət), hər ikisi isim; *bil* (ağzıda olan ot parçası) – *bil* (danişeq), hər ikisi isim; *yel* (hava cərəyanı) – *yel* (revmatizm),

hor ikisi isim; *kök* (ağaçın torpaqda olan hissesi) – *kök* (yer altında biten tarovəz) – *kök* (osas), hor üçü isim.

2. Düzeltme sözün müxtəlif məfhum ifadə edən sözlər kimi omonimləşməsi ilə; *məsolən*, *dolu* – *sifət* (su ilə dolu qab) – *dolu* – isim (göydən yanmış yumru buz donolari), *boğaz* (baş ilə bədəni birleşdirən hisse) – *boğaz* (iki donuzi birleşdirən dar bir keçid), *boğaz* (qarınında balası olan heyvan), ikisi isim, biri sifət; *aynalı* – *sifət* (aynasi olan) – *aynalı* (tüfəngin bir növü) və s.

3. Müxtəlif nitq hissəsinə mənsub köklərə onlara məxsus şəkilçilərin artırılması ilə; *məsolən*, *ağla* (maq) feline qeyri-qotu goləcək zaman şəkilçisi – *r* artırıldıqda *ağlar* (gözü yaşlı) sifət, *ağ* sıfatına *-lar* cəm şəkilçisi artırıldıqda *ağlar* (Oktyabr inqilabının əleyhinə çıxmış çar torofdarları, öksinqləbçilər) isim, *quru* sözüne leksik *-m* şəkilçisi artırıldıqda *qurum* (isim) – tüstüdən emolo gölmüş maddə, *qur* (maq) feline emrən şəklinin I şəxsin tökinin *-um* şəkilçisi artırıldıqda yenə *o* *qurum* (qurulma prosesi) isim və s.

4. Müxtəlif mənşəli sözlərdə səs tərkibinin eyniləşməsi yolu ilə; *məsolən*, *qabaq* (ön tarof) – *qabaq* (tarovəz məhsus); *Qax* (rayon adı, qəsəbə) – *qax* (qurudulmuş meyyə); *gürzə* (ilanın bir növü) – *gürzə* (xörəyin bir növü); *ləpə* (kiçik dalğa) – *ləpə* (qoz, findiq kimi meyvənin içi); *Ay* (yerən on yaxın olan göy cismi – peyk) – *ay!* (nida); *boylu* (qamətli) – *boylu* (hamile) və s.

5. Kökde olan sözlərdən birinin düşməsi, yaxud köklərdən birinə səsin artırılması yolu ilə; *məsolən*, *alaq* sözündəki *-q* sesinin düşməsi noticəsində taxılın arasında bitən qanqal və göyərti menasını verən söz dilimizdə rəngin çalarlığını bildirən *ala* (ala göz) sözü ilə omonimləşir.

Dilimizdə şalvarın və ya domun aşağı hissəsini bildirən *balaq* sözü, *bala* sözüne *q* sesinin artırılması ilə düzəlib, camış balasını bildirən *balaq* sözü ilə omonimləşir.

6. Hər hansı bir kökde bu və ya digər səsin dəyişməsi ilə; *məsolən*, dilimizdən hazırlat qismində mənsub *qurt* sözünün sonundakı *t* səsi *d* səsinə çevirilərək, canavar mənasındaki *qurd* sözüne omonim olan ikinci bir söz əmələ gölmüşdür. Dilimizdə paltar menasında olan *don* sözünün omonimi kimi ikinci bir mənə (*şiddətli soyuq*) ifadə edən *don* sözü əmələ gölmüşdür.

Ş17. Xarici omonimlər; məsolən: qaz (yanacaq maddəsi – ruscadan) – *qaz* (ev quşlarından biri) və s.

Bunlardan biri və ya hər ikisi dilimizə başqa dillərdən gelir.

Xarici omonimlər öz monşoyı etibarilə osasın üç qismə ayrılır: 1) orob dilindən gələnlər; 2) fars dilindən gələnlər; 3) rus dilindən gələnlər. Belə omonimlərdə sözün biri ana dilinə, digəri göldiyi dilə və ya hər ikisi göldiyi dillərə aid ola bilər.

1. Orrob dilindən gələn sözlərin Azərbaycan dili sözləri ilə qarşılaştırılması vasitəsilə düzələn omonimlər: *ığıl* (azərbaycanca, mal-qara saxlayan yer, təvələ) – *ığıl* (ərobca, düşümə və anlama qabiliyyəti). Bu söz orrob dilində *ığıl* şəklində yazılır və toxminən *ığıl* formasının tələffüzüne yaxın bir torzdə ifadə olunur; *aşiq* (azərbaycanca topqu şüümüy, *-ıq* şəkilçisi vasitəsilə *əşəq* şələndən düzəlmüşdür) – *aşiq* (sazla oxuyub şeir söyləyən). Bu söz ərobca *اشق* (esq) sözündən düzəlib (dilimizdə bə yolla düzələn aşiq – eşqa düşmüş adam monasında işlənən söz də vardır); *dava* (farsca, derman monasında) ^{۱۴} – *dəva* sözündən – *dava* (ərobca, vuruşma monasında) ^{۱۵} – *dəva* sözündən; *dəf* (ərobca, xanəndələrin işlətdiyi çalğı aləti) ^{۱۶} – *dəf* sözündən, *dəf* (yeno də ərobca, konara itələmə, rəddetmə) ^{۱۷} – *dəf* sözündən.

2. Fars dilindən gələn sözlər vasitəsilə düzələnlər; *məsolən*, *bazar* (farsca, həftənin altıncı günü) – *bazar* (yeno də farsca, alver olunan gün və ya yer); *zər* (farsca, qızıl və ya qızılı rong) – *zər* (yeno də farsca, sümük və s. materiallardan düzəldilən nord oyununda işlədilən kub); *dad* (farsca, foryad, föğan) – *dad* (azərbaycanca, maddənin dilimizdə hiss olunan olaməti); *dar* (farsca, ölümə möhkəm olunanları asmaq üçün hazırlanmış dirək) – *dar* (azərbaycanca, geniş olmayan); *dəsta* (farsca, bəzi şeylərdən bir neçəsinin bir yerde olması) – *dəsta* (farsca, oltutan yer) və s.

3. Rus dilindən gələn sözlər vasitəsilə düzələnlər; *məsolən*, *bal* (azərbaycanca, arıların istehsal etdiyi şirin maddə) – *bal* (rusca, şənlik gecəsi) – *bal* (yeno rusca, küləyin, dalğanın dorocası və məktəblərdə qıymət deracəsi); *qaz* (azərbaycanca, ev quşlarından biri) – *qaz* (azərbaycanca, *qaz* (maq) felisi) – *qaz* (rusca, havada yayılmaq qabiliyyətinə malik, yanarıb maddə); *divan* (oslu farsca, məhkəmə, birinə qarşı sort rəftar) – *divan* (yeno cymı mənbədən, bir şairin şeirlərinin müəyyən qaydada düzülmüş külliyyatı) – *divan* (rusca, yumşaq taxt); *tır* (azərbaycanca, kəsildikdən sonra budaqları yonulmuş uzun ağac) – *tır* (rusca, nişan atmaq üçün düzüldilmiş yer) və s.

Dilimizde leksik omonimlərdən başqa, təsadüfi omonimləşən – əslinde omonim olmayan, müəyyən morfoloji deyişmələrə məruz qalan və başqa xüsusiyyətlər qazanan leksik vahidlər də mövcuddur. Bu tipli omonimləri *omoqraf*, *omofon*, *omoform* və leksik grammatik növlərə ayırmak olar. Bunlara omonimo oxşar söz qrupları da deyilir.

§18. Omoqraflar – yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılıqlılaşdırılması ilə yaranır, bunların omonimliyini təsadüfidir və hər leksik vahid başqa-başqa nitq hissəsinə aid olur, müxtəlif grammatik deyişməyə məruz qalır. Məsələn:

*Qoltuğunda b a ġ l a m a ,
Mən gedirəm a ġ l a m a ,
Gedərəm, yənə gəlləm,
Yadlılara b e l b a ġ l a m a .*

Bu bənddə birinci misrada *bağlama* sözü isimdir, vurgu son hecaya düşür; dördüncü misrada olan *bağlama* sözü isə felin əmr şəklinin inkarı olduğu üçün (inkar şəkilçi vurgu qəbul etmir) vurgu sonuncu hecadan əvvəlkinin üzərinə düşür.

Və ya:

*Süründən tez ayırıb əlli q o y u n ,
Dedi ki, bunları yol üstə q o y u n .*
(S.Ə.Şirvani)

Bu bəndin birinci misradakı *qoyun* sözünün vurgusunu sonda, ikinci misradakı *qoyun* sözündə isə birinci hecada olur.

Omofonlar (və ya fonetik omonimlər) – yalnız səslənməsinə görə omonimlər adlanır, əslinde bunlar da omonim deyildir. Fonetik omonimlərin da omonimliyini təsadüfi, müvəqqətiidir. Məsələn:

*Öz yarını yar düşünər, yar anar,
Səf məhabbat ünsiyyətdən yaranar.*
(Qədir Tərtərli)

*Bu dağları qoysaq ağar özbaşına,
Dağlar bizi dolandırır öz başına.*

(B.Vahabzadə)

*Mən aşiq i n c i m a n ə m ,
Dürr mənəm, i n c i m a n ə m ,
Baş qoyub dizin üstə,
Can versəm, i n c i m a n ə m .*

(Xalq ədəbiyyatından)

Qeyd edilən *yar anar* – *yaranar*, *özbaşına* – *öz başına*, *inci mənəm* – *incimənəm* sözləri və söz birləşmələri yalnız səslənməsinə görə omonim olduğu üçün omofon adlanır.

§19. Omoform (və ya morfoloji omonimlər) – sözlerin müxtəlif grammatik şəkilləri ilə uyğunlaşmasına deyilir. Omoformların omonimliyini təsadüfi səciyyə daşıyır. Burada omonimlik grammatik şəkilçilər hesabına tamın edildiyindən, həmin leksik vahidlər mətnində ayrıldıqda omonim olmaq xüsusiyyətini itirir. Məsələn:

*Can evimə siğışmayan arzular,
Bu dünyada neçə dünaya arzular.*
(S.Vurğun)

Bu bəndin birinci misrasındaki *arzular* sözü isim (arzu) olub, cəm şəkilçisi (-lar), ikinci misradakı *arzular* sözü isə fel (arzula) olub, kökünə III şəxs tokdə qeyri-qotu göləcək zaman şəkilçisi olavaş edilməklə grammatik şəkilçilər hesabına omoform olmuşdur.

Və ya:

*Gün getdi yatan yerə,
Ay getdi batan yerə.
Sinəmi nişan qoydum
Yar oxun atan yerə.*
(Bayati)

1918-də vuruşurdu; Danışmurdyı rəncər atan; rəncər atam!
(M.Araz)

Birinci misaldakı *atan* sözü substantivlenmiş feli sıfatı (*atan*) ve ikinci misaldakı *atan* (sözü) – ismə (ata) mənsubiyyət şəkilçisinin artırılması noticesında eyni fonetik tərkibə malik söz-omoform yanarınmışdır.

§20. Leksik-qrammatik omonimləri səciyyələndirən xüsusiyyət odur ki, qarşılıqlınlı sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik deyişmə noticesində öz qarşılığına omonim hüququnu qazanır. Bunların da omonimliyi təsadüfidir, yalnız mətn daxilində müəyyənmişdir. Məsələn:

*Dağdan yel əsir yena,
Səbrimi kasır yena,
Getdim, manı eylədin.
Yolunda əsir yena.*

(Bayatı)

Bu bənddə *əsir* sözünün kökü (fel) as olub, indiki zaman şəkilçisi – *ir* hesabına dördüncü misradakı *əsir* ismi ilə omonimmişdir.

Və ya:

*Əzizinəm gündə mən.
Kölgədə son, gündə mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.*

(Bayatı)

Bu bənddə birinci misradakı *gündə* sözündə yerlik hal şəkilçisi qəbul etmiş isim (*gün*) dördüncü misradakı *gündə* (*hər gün*) mənasında olan zərfino fonetik tərkibə uyğun golmiş leksik-qrammatik omonim olmuşdur.

Bu omonimlər də təsadüfidir. Yalnız mətn daxilində müəyyənmişdir.

SİNONİMLƏR

§21. Məzmunca bir-birinə yaxın məna ifadə edən müxtəlif fonetik tərkibə malik sözlərə *sinonimlər* deyilir. Sinonim yunan sözü olub, cini adlı demekdir.

Bəzən sinonim sözlərinin eyni mənaya da malik olduğunu göstərirler. Lakin belə sözlər sinonim deyil, dubletlər adlanır. Dubletlər dili lazımsız sözlərin tokrakı hesabına ağırlaşdırır və ifadənin solisiliyini pozur.

Dubletlər forma və mənşəyi müxtəlif olan sözlərdir; onlar mətəm görə neytral olur, çünki monaca bir-birinin tam eyni olan sözlərdir. Buna görə də müxtəlif şəraitdə (mətn, nitq, situasiya) məna forqı yaratır və bir-birini ovoz edə bilir.

Məsələn, *universitet* – *dərflüfun*, *eynək* – *çəşmək* – *gözlük*, *ağ* – *bəyaz*, *bahar* – *yaz*, *ad* – *san*, *dava* – *dərman*, *sağ* – *salamat*, *bica* – *yersiz*, *künc* – *bucaq*, *şəraf* – *şan*.

Sinonim dubletlərinin bir hissəsi arxaiklaşmış də ola bilər:

Ayaq – qədəm, aydır – deyir, nəsnə – şey, dün – gecə, sayru – xəstə, tuş – yuxu, tanış – şahid, sağ – aşan və s.

Sinonimlər eyni məfhumun ancak çox yaxın və nisbotan fərqli mənalarını ifadə edə bilmək xüsusiyyətinə malikdir; məsələn, *gözəl* – *göyçək*, *qəlb* – *ürək*, *mat* – *məftəl*, *masud* – *xoşbəxt* – *baxtavor* sözləri bir məfhumun çox yaxın mənalarını ifadə etdiyi kimi, *hündür* – *uca*, *qalmı* – *yoğun*, *könül* – *qəlb*, *enli* – *gen* sözləri bir məfhumun nisbotan uzaq mənalarda bildirir. Dildə *ev* – *daxma* – *koma* – *qazma*, *daş* – *qaya*, *cörək* – *lavaş* – *fətir* kimi mənaca yaxın məfhumların ifadəsinə xidmət edən sözlər də təsadüf edilir ki, bunları sinonim adlandırmamış olmaz.

Bununla bərabər, bəzi dilçilər nöinki belə sözləri sinonim adlandırmır, hətta müxtəlif sözlər vasitəsilə ifadə olunan cüzi məna xüsusiyyətlərinə malik sözləri (məsələn, *üz* – *qabiq*, *göz-nəzər*), bəzilər isə müəyyən doradəcə eyni funksiya daşıyan və az oxşarı olan əşyani ifadə edən (məsələn, *ev*, *imarət*, *saray*) sözləri sinonim hesab edirlər. Əlbəttə, məsələyə belə yanaşmaq sehvdir. Bir çox hallarda sözlərin sinonim olub-olmadığını müəyyənlaşdırmaq çətin olur. Məsələn, *meh*, *yel*, *külək* sözləri mənaca no qədər yaxın olsalar da, onlar xalis sinonim hesab oluna bilməz. Cünki bu sözlərin müasir dilimizdə bir-birindən az və çox fərqli olan müstəqim mənaları vardır.

Sözlərin sinonim olması üçün onların eyni nitq hissəsinə mənsubiyəti da şərtidir; *məsolən*, *ürək* – isim, *qəlb* – isim, *qulaq asmaq* – fel, *dinləmək* – fel, *necə* – əvəzlik, *nə cür* – əvəzlik və s.

Sinonim sözlərə nitq hissələrindən on çox isim, sıfat, fel və zərfədən tosadüf edilir. Başqa nitq hissələrində isə bunlara az rast gəlmək olur.

Ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə sinonim sözlərə aşağıdakılardır misal göstərmək olar:

1. İsimlər: *iqlim* – *ab-hava*; *arzu* – *istək* – *kam*; *aqibət* – *son* – *axır*; *yavanlıq* – *ağartı*; *xoşbəxtlik* – *səadət* – *ağ gün*; *xəstəlik* – *azar* – *ağrı*; *el* – *oba*; *duman* – *sis*; *rəftar* – *xasiyyat*; *danlaq* – *giley* və s.

2. Sifotlər: *gödək* – *alçaq*; *dəli* – *axmaq*; *qoca* – *yaşlı*; *babat* – *miyanə*; *quln* – *six*; *səmimi* – *mehriban*; *gözəl* – *göyçək*; *nazlı* – *şivoli*; *zorif* – *incə*; *qəfil* – *təsadüfi* və s.

3. Feller: *almaq* – *götürmək*; *öyrənmək* – *alışmaq*; *tullanmaq* – *atmaq*; *tullanmaq* – *atılmaq*; *bağlamaq* – *qıffıllamaq*; *dolanmaq* – *dönmək*; *duymaq* – *hiss etmək* və s.

4. Zərf: *tez-tez* – *sürətlə*; *ahəstə* – *yavaş-yavaş*; *pəsədən* – *alçadən*; *səhər* – *sabah*; *cəbrən* – *zorla* və s.

5. Say: *çox* – *xeyli*; *bir gün* – *bir vaxt*; *icəri* – *irəli*; *hər gün* – *hər vaxt*; *o gün* – *o vaxt*; *bir az* – *bir qədər* və s.

6. Əvvəzlilik: *bəri* – *bura*; *hamin* – *haman*; *biri* – *kim isə*; *biri* – *biriş*; *heç nə* – *heç şey*; *heç kəs* – *heç kim* və s.

7. Qoşma: *ayrı* – *başqa* – *qeyri* – *savayı*; *qabaq* – *əvvəl*; *qabaq* – *irəli*; *qədar* – *can* – *can* – *dək*; *tok* – *kim*; *taraf* – *sarı* və s.

8. Bağlayıcı: *amma* – *lakin* – *ancaq* – *fəqət*; *və ya* – *yainki* – *yaxud* və s.

9. Ədat: *qətiyyən* – *heç də* – *əslə*; *ki* – *da* – *da* və s.

10. Nida: *aman* – *ox*, *əfsus* – *heyif* və s.

Dilimizdə sinonimlər müxtəlif yollarla meydana gəlir:

1. Sinonim sözlərdən biri ədəbi dilə o dilin ləhcələrindən keçir: *bara* (ədəbi dildə) – *bəri* (ləhcələrdə); *qayıs* (ədəbi dildə) – *toqqa* (ləhcələrdə); *uca* (ədəbi dildə) – *galbi*, *hündür* (ləhcələrdə).

2. Sinonim sözler çoxmənali sözlərdə bir mənannın həmin mənəni ifadə edən başqa bir sözə uyğun gəlmesi yolu ilə düzəlir: *başlıq* – *sərlövhə*, *baş* – *nəfər* – *dəna*; *qol* – *imza*; *dəl* – *arxa* və s.

3. Sinonim olan sözlərdən biri və ya hər ikisi başqa köklərdən sözdüzdələcə şəkilçi vasitəsi ilə omolo gelir: *dəli* – *agılsız*, *azar* – *ağrı*,

ahıl – *yaşlı*, *gen* – *enli*, *zillət* – *çatınlik*, *iri* – *böyük*, *qaytarmaq* – *döndərmək*, *qalamaq* – *yandırmaq*, *varlı* – *dövlətli*, *qabiliyət* – *bacarıq*, *qavrama* – *məniməma*; *düşüncəsiz* – *anlamaz*, *naxos* – *nasaz*, *casaraltı* – *qoçaq* və s.

4. Sinonim olan sözlərin biri və ya hər ikisi mürekkeb olur: *geri* – *dali-dali*, *sürətlə* – *qaça-qaça*, *razılaşmaq* – *ümumi rəya gəlmək*, *sakit* – *asta-asta*, *nahamar* – *kələ-kötür*, *cald* – *tez-tez*, *başdan-basa* – *başdan-ayaga*, *göz görəsi* – *acığdan-acığa*, *dalbadal* – *arasıko-silmələ*, *üz-üzə* – *qab-qabaq* və s.

5. Sinonim olan sözlərdən biri, bəzən də hər ikisi idiomdan ibarət olur: *xoşbəxtlik* – *ağgün*, *dinləmək* – *qulaq asmaq*, *anlamaq* – *başa düşmək*, *ötəri* – *xala-xatrın qalması*, *qorxmaq* – *ürəyi qopmaq*, *getmək* – *sürüşqülüyə dom vermək*, *başına dolanmaq* – *başına dönmək*, *mən ölüm* – *sən allah*, *qurbanın ölüm* – *qabağında ölüm*, *zəhlə təkmək* – *baş-beyin aparmaq* və s.

6. Sinonim olan sözlərdən biri galimo söz olduğu halda, ikinci söz Azərbaycan dilinə məxsus olur: *dəli* (azərbaycanca) – *axmaq* (orəbcə), *qanacaq* (azərbaycanca) – *mərifət* (orəbcə), *ölçü* (azərbaycanca) – *miqyas* (orəbcə), *azarlı* (azərbaycanca) – *naxos* (farsca), *anlamaz* (azərbaycanca) – *nadan* (farsca), *inca* (azərbaycanca) – *nazik* (farsca), *boş* (azərbaycanca) – *bica* (farsca), *yeni* (azərbaycanca) – *təzə* (farsca), *qələm* (azərbaycanca) – *ručka* (rusca) və s.

7. Sinonim olan sözlərin hər ikisi başqa dildən gələn sözlərdən ibarət olur: *şıva* (orəbcə) – *naz* (farsca), *insan* (orəbcə) – *adam* (orəbcə), *məsarif* (orəbcə) – *xərc* (orəbcə), *masud* (orəbcə) – *xosbəxt* (farsca), *təziyə* (orəbcə) – *yas* (orəbcə), *harb* (orəbcə) – *dava* (orəbcə), *sağır* (orəbcə) – *kasib* (orəbcə), *sitayış* (farsca) – *səcdə* (orəbcə), *muzdur* (farsca) – *nökar* (azərbaycanca), *nüfuz* (orəbcə) – *hörmət* (azərbaycanca), *möhəkkir* (orəbcə) – *alverçi* (azərbaycanca), *istiqrəz* (orəbcə) – *zayom* (rusca) və s.

8.2. Bir mənə gruppunu ifadə edən sözlər sinonimik cərgə adlanır. Sinonim cərgələrdə iştirak edən sözlərin miqdardından asılı olaraq onların dairəsi dar və ya geniş olur. Bu cəhətdən dilimizdə aşağıdakı kimi sinonim cərgələrə rast golur. Bunlardan biri dominant – aparcı olur, əsas mənəni dolğun ifadə edir. *Məsolən*, *ürək*, *can*, *könül*, *qələb*.

Burada *ürək* dominant sözdür.

Və ya:

*Hanı o əvvəlki əqida, məslək,
Əgərfikri yoxsa, özü sağmadır?
Yaşamaq xətrinə fikri dayışmək,
Məslək dayışmək – yaşamaqmıdır?*

(B.Vahabzadə)

Bu bənddə *əqida*, *məslək* və *fikir* leksik sinonim, *məslək* sözü ilə dominantdır.

Bu cəhətdən dilimizdə aşağıdakı sinonim cərgələr vardır:

1. İki sözdən ibarət olan: *gen* – *enli*, *yiyə* – *sahib*, *nazik* – *incə* və s.
2. Üç sözdən ibarət olanlar: *zəngin* – *dövləti* – *varlı*.
3. Dörd sözdən ibarət olanlar: *mühərbiə* – *hərb* – *dava* – *vuruş*.
4. Beş və daha artıq sözdən ibarət olanlar: *xəstə* – *azarlı* – *naxos* – *nasaz* – *kefsiz*; *məhzun* – *mükəddər* – *qəmli* – *dərdli* – *məyus* – *kədərli* və s.

§23. Sinonim sözlərin bözülləri ancaq ədəbi dilde işləndiyi halda, bözülləri canlı danışq dilində daha çox işlənir. Məsolən, *qəmli* – *kədərli* – *dərdli* – *qəmgin* sinonimləri hem danışq, hem də ədəbi dilde işləndiyi halda, onların sinonimi olan *məhzun* sözü ədəbi dilde, *sinig* sözü isə canlı danışq dilində işlənir. *Pulsuz* sözü hem ədəbi, hem də canlı danışq dilində işləndiyi halda, onun sinonimi olan *məccani* sözü on çox ədəbi dilde, *müftə* sözü isə danışq dilində işlənir. Xəzif sözü ancaq ədəbi dilde, onun sinonimi olan *yüngül* sözü isə on çox danışq dilində işlədir. Bunun kimi *xürrəm*, *hiddət*, *çevik*, *sabit*, *riyakar* sözləri on çox ədəbi dilde işləndiyi halda, onların sinonimləri olan *yad*, *acığ*, *cəld*, *hərəkətsiz*, *ikiüzlü* sözləri on çox canlı danışq dilində işlədir.

Ədəbi dilə maxsus olan sinonimlər, əsas etibarilə bədii dil üslubunda daha müümən yər tutur. Ona görə də sinonimlər bədii dilin ifadə vasitələrində biri sayılır.

Sinonimlər mütləq və nisbi monalar ifadə edə bilər:

*Əsgər olmaq istəyərdim,
Sadəlikdə, adılıkdə,
Gənclik adlı dəhililikdə.*

(Qabil)

*Od kimi qoynundan keçər odların,
Çəkilmiş önungdən boranın, qarın,
Əzəldən dostluğun, əhdin ilqarın,
Mayası ürəkdir, duzu ürəkdir.*

(Hüseyin Arif)

Ədəbi materiala xidmət edən üslubi sinonimlər birinci şeirdə *sadəlikdə*, *adılıkdə*, *dəhililikdə* sözlərində, ikinci şeirdə *mayası*, *duzu* sözlərində öz əksini tapmışdır. Ayrılıqla isə bu leksik vahidlər sinonim cərgə belə dözdə bilməz.

Üslub xüsusiyyətlərinə görə sinonim sözlərənə belə istifadə olunur.

§24. 1. İfadəni qüvvətləndirmək üçün hər hansı bir sözün sinonimi olan başqa bir söz işlədirilir:

*Nəhəng maşınların gurlayır səsi.
Odur dalgalanır yarış bayraqı.*

(İ.Səfəri)

*Car çəkir çarxların çaxnaşıq səsi,
Car çəkir, qışqırıq nəhəng motorlar.
O daşlı, qumsallı, gilli torpağı
Udur, lay-lay urdur ekskavatorlar,
Hay salır, qışqırır nəhəng motorlar.*

(S.Vurğun)

Bu misallarda *sas salır*, *böyük* sözləri əvəzinə onların *car çəkir*, *hay salır*, *qışqırır* və *nəhəng* sinonimləri işlədilmişdir.

Bunun kimi, ifadəni qüvvətləndirmək üçün *çağırmaq*, *gorunmaq*, *yaraq*, *dava*, *böyük*, *vəhşi*, *qul*, *qurtarmaq* və s. sözləri onların sinonimi olan *dəvət etmək*, *müdafia etmək*, *mühərbiə*, *ulu*, *yurtıcı*, *kölə*, *xilas etmək* kimi sözlərə ovuz etmək olar.

2. İfadəni qüvvətləndirmək üçün çox zaman hər hansı bir söz əvəzinə onun sinonimi olan idiom işlədirilir.

*Qoca Şahdağının, ulu Qoşqarın
Ürək sərinlədən qarı bol olsun...*

(R.Rza)

Burada soyuq sözü əvəzinə ürək sərinlədən idiomu işlədilmişdir.

Əkin... göz işlədikcə əkindir yaxın, uzaq.

(Ə.Cəmil)

Bu misalda şair *baxdıqca* sözünü *göz işlədikcə* idiomu ilə əvəz etmişdir.

Nə çoxdur qoynunda almalı bağlar,

Qüdrətim göyərin dilini bağlar...

(S.Vurğun)

— Nə var, yenə parkı nə başına almışan? — deyə Mövsümov növbətçiyyə taraf gəldi.

(M.Hüseyin)

Bu misallarda *susdur* əvəzinə *dilini bağlar*, *səs salmışan* əvəzino *başına almışan* idiomu işlədilmişdir.

3. Eyni məqsədlo, bəzi hallarda, bir idiom onun sinonimi olan başqa idiom yerinə işlədirilir. Məsələn, *başdan eləmək* əvəzino *başını əkmək*; *rəng-dən-rəngə girmək* əvəzino *rəng alıb, rəng vermək*; *zəhləsini tökmək* əvəzino *baş-beynini aparmaq*; *bas çıxarmamaq* əvəzino, *kələfini ucunu itirmək* idiomlarını onların sinonimi kimi işlətmək olar.

4. Bu və ya digər ifadə mənəm dəqiqləşdirmək üçün bir söz onun sinonimi kimi təsviri vasitə ilə məcazla verilir. Bədii dildə təyini xarakterə malik olan belə sinonimlər mənəni dəqiqləşdirməklə bərabər, eyni zamanda nitqda bir həyəcanlılıq emələ getirir; məsələn:

*Ey günəş, ey göylərin əbədi nur çırağı
Xılqətin qadır əli həyat qaynağı günəş!*

(R.Mikayıł)

*Gül ey nazlı vətən! — Odlar torpağı,
Duz, çörək hazırla qəhrəmanlara.*

(S.Vurğun)

Burada göylərin əbədi nur çırağı günəş sözünün, odlar torpağı vətən sözünün metaforik sinonimləridir.

5. İfadəni qüvvətləndirmək və həyəcan əmələ getirmək, fikri daha aydın və dəqiq vermək məqsədilə sinonim sözlerin tekrar edilərək işlədilməsi Azərbaycan dilinin şeir üslubunda mühüm yer tutur; məsələn:

*Ey səba mən asiqü dil xəstədən ol yara var.
Bülbülü zarın dilindən gülşən ü gülgərə var.*

(Xətayi)

*Sordular məndən ki, neçün bidil oldun? Mən dedim:
Ol səbəbdən bidil oldum dilbərə dildər məst.*

(Xətayi)

*Bənövşə atr alır zülfü muyundan,
Baxan doymaz qamatindən, boyundan.*

(M.P.Vaqif)

*Göl danışma müxəmməsdən, qəzəldən,
Şəri haqqətdən, mədhi gözəldən.
Sənin ki, halını billum azəldən,
Elə deyib canan, dilbər ağlarsan.*

(Vidadi)

Bu misallarda *gülşən* — *gülzər*, *dilbər* — *dildər*, *qamat* — *boy*, *canan* — *dilbər* sinonimləri tekrar edilmişdir.

Müsəir şeir dilində isə bu sinonim sözlerin tekrarlarından daha çox istifadə olunur.

*Bəli, budur sözün düzü,
Bir gəlinsən gözəl, gəyçək,
Dünyanın dərdini, qəmin i hər an,
Mənə bir baxışda unutdurursan.*

(S.Vurğun)

*İsti bir avqust günü bu evdə bir həyəcan var,
Qarşısında, kim bilməyir, ayrılmış var, hicran var...*

(S.Rüstəm)

*Bu məktubun hər sətrində
Ürək çırpinur.
Böyük arzu, böyük əməl
Dilək çırpinur.*

(R.Rza)

*Ey könül, fürsəti bədə verma, gəl,
Gün keçir, ay ötür, il yaman gedir.*
(M.Rahim)

Bu misallarda *gözəl* – *göyçək*, *dərd* – *qəm*, *ayrılıq* – *hicran*, *arzu* – *əməl* – *dilək*, *keçir* – *ötür* – *gedir* sinonimləri təkrar edilmişdir.

6. Sinonim sözlərdən bədi dildə satira və yumor yaratmaq üçün də istifadə edilir; məsolən:

*Lovğalanıb, a görəməmiş, çox da belə firıldama,
Tərbiyəsiz uşaq kimi boş-boşuna hırlıdana.*

*Baş-qulağın düzəlməyiib, çox da basıb guruldana.
Dinmə, danışma, yat balam! Sən deyən olmayıb hələ!*

(M.Ə.Sabir)

Şair burada *öyünmək* əvəzini lovğalanmaq, acıgöz əvəzini görəməmiş, özündən çıxmış əvəzini firıldama, gop eləmə əvəzini guruldana sinonimləri işlətmüşdür.

*Hərzə-hərzə danışb gülməz idim,
Ər nə şey olduğunu bilməz idim.*

(M.Ə.Sabir)

*Əl çək yaxamızdan, itil idbar dilənci,
Rədd ol qapıdan, ağlama zar-zar, dilənci!*

(M.Ə.Sabir)

Burada boş-boşuna əvəzini hərzə-hərzə, bizi rahat burax əvəzino lə çək yaxamızdan, get əvəzino itil, rədd ol sinonimləri işlədilmişdir.

7. Ləhcə xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün də sinonim sözlərdən istifadə edilir.

Yazıcı əsərdə surətlərin dil xüsusiyyətlərini nəzərə çatdırmaq üçün bəzən onları mənsub olduğu yerin ləhcəsi ilə danışdırır və bu zaman ədəbi dilde işlədilən bir sıra sözler həmin ləhcədəki sinonimləri ilə əvəz edilir. Bu hadisə özünü en çox dram əsərlərində göstərir. Məsolən, yazıcı əsərdə Azərbaycanın Muğan rayonlarından olan bir surəti öz dilində danışdırmaq isteyirse, surətin dilində *qayda* əvəzini *vam*, *su qabı* əvəzini *qobçax*, *paltarasan* əvəzinə *qura*, *yüyürmə* əvəzinə *darbırma*, *göy* əvəzini *acca* və s. kimi sözləri işlədəcəkdir.

Yazıcı bakılı surətini canlandırmak üçün *məğər* əvəzinə *baga*, *başdan-baş* əvəzini *birsti*, *kök* əvəzini *buğur*, *saxavəlli* əvəzini *qallac*, *mübahisə* əvəzinə *dəlay*, *daş* əvəzinə *qənbər* və s.; şəkil surətini canlandırmak üçün *ana* əvəzini *ciyi*, *dirilmışdır* əvəzini *dirilitti* və s. kimi sözlərdən istifadə edəcəkdir.

ANTONİMLƏR

§25. Mənə və şəkil etibarilə forqlənən söz qruplarından biri də antonimlərdir.

*Bir-birinə zidd mənə ifadə edən sözlərə antonim deyilir; məsolən:
şirin – acı, qara – ağ, sahər – axşam və s.*

Antonim sözü yunanca olub *anti* – eks və *onyma* – ad sözlərindən törmüşdür. Antonimləri toşkil edən sözler müxtəlif fonetik tərkibə malik olur. Müqayisə vo qarşılaşdırma yolu ilə aşkar edilən müxtəlif təzadlı hadisələr, obyektiv aləmin bütün ziddiyyətli cəhətləri eksənən anlayışlar silsiləsini təşkil edən antonimlər vasitəsilə şorh edilir. Antonimlər eks qütblərdə duran leksik ifadə vasitələridir.

Antonim sözlərin dilde yaranmasına sobəb bizi ehəto edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. Antonimlər lügət tərkibinin dəha maraqlı bir qismını ehəto edir. Bununla belə, eyni fonetik tərkibə malik olan sözər də bəzən bir-birinə zidd monalar ifadə edə bilər, yəni çoxmonalı və ya omonim sözər eyni zamanda antonim ola bilər. Məsolən, *Dostunun qədrini yaman biliř// Onun-bunun arxa-sincasına yaman demək onun kəhnə peşəsidir* cümlələrindən birincidəki *yaman* sözü yaxşı monəsində, ikincidəki *yaman* sözü isə pis monəsində işlədilmişdir. *O həmişə manı görəndə güllür// O həmişə mənə güllür* cümlələrindəki *gülmək* sözər də müəyyən dərəcədə bir-birinə zidd mənə (foroh və istehza) ifadə edir.

Antonimler bir leksik sahəni əhatə etməlidir, müxtəlif köklü olmalıdır.

Ş26. Antonimlərin tərkibində həm Azərbaycan dilinin özüne-məxsus olan, həm də dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlərə təsadüf edilir. *Mosolən, uzaq – yaxın, uzun – gödək* antonim sözlər öz mənşəyi etibarilə dilimizə məxsusdur. *Vəfa – cəfa, etiraz – etiraf* antonim sözlər dilimizə ərəbcədən gəlmışdır. Bu cəhətdən amələ gəlmesinə görə dilimizdə olan antonim sözlər üç qismə ayrılır:

1. Ancaq Azərbaycan sözlərindən ibarət olan antonimlər: *isti – soyuq, böyük – kiçik, bərk – boş, biçin – əkin, gec – tez, yiğmaq – dağıtmak* və s.

2. Biri Azərbaycan dilinin özünəməxsus olan, digarı başqa dillərdən gəlmiş antonimlər: *aydınlıq* (azərbaycanca) – *zülmət* (ərəbcə), *qarışılıq* (azərbaycanca) – *asayış* (farsca), *bacarıqlı* (azərbaycanca) – *aciz* (ərəbcə), *geniş* (azərbaycanca) – *müxtəsər* (ərəbcə), *sağlam* (azərbaycanca) – *xəstə* (farsca), *çalışqan* (azərbaycanca) – *tənbəl* (farsca) və s.

3. Dilimizə başqa dillərdən gəlmış antonimlər: *avam – mədəni* (ərəbcə), *mərhamət – qəzəb* (ərəbcə), *mədaxil – maxaric* (ərəbcə), *şad – parışan* (məyus mənasında) (farsca), *bədbəxt* (farsca), *masud* (ərəbcə), *maksimum – minimum* (rusca), *konkret – abstrakt* (rusca) və s.

Quruluş etibarilə antonimlərin müxtəlif növləri vardır:

1. Sade sözlərdən ibarət olan antonimlər: *gen – dar, gec – tez, ariq – kök, az – çox, ağ – qara, bark – boş*.

2. Biri sada, digəri düzəltmə sözündən ibarət olan antonimlər: *kal – yetmiş, gözəl – çirkin, ayıq – yatmış, axmaq – ağıllı, aciz – bacarıqlı* və s.

3. Hər ikisi düzəltmə sözündən ibarət olan antonimlər: *aclıq – toxluq, düzlük – əyrilik, bolluq – qılıq, əkin – biçin, girinti – çıxıntı, darsıqal – geniş, varlı – yoxsul, qəmgin – fərəhli, keçmiş – gələcək* və s.

4. Mürəkkəb və tərkibi sözlərdən ibarət olan antonimlər. Belə antonimlərə ən çox fəl və zərflərin tərkibində təsadüf edilir: *qulaq asmaq – bənd olmaq, təşkil etmək – pozğunluq salmaq, qabaq-qabağa – dal-dala, tez-tez – gec-gec* və s.

Ş27. Antonimlərin bozularında biri digərinin tam ziddini təşkil etdiyi halda, bəzisində bu ziddiyyyət nisbi bir tərzdə ifadə edilir: *artıq – əskik, çox – az, güləmk – aqlamaq, almaq – vermək, ağıllı – dəli, ac*

– tox, ağ – qara və s. antonimləri tam ziddiyətli, azarlı – sağlam, *avam – mədəni, yatmış – ayıq, avara – işgüzər, atlı – piyada, zarafatyanı – ciddi* və s. kimi antonimlərde nisbi ziddiyyyət ifadə olunur.

Ş28. Antonim sözlərin ifadə etdiyi məfhumlar insanın iş fəaliyyəti və onu əhatə edən ələmə qarşı münasibəti əlaqədardır. Bu cəhətdən onların aşağıdakı məna qruplarına təsadüf edilir:

1. Bilavasitə insmanın özü və onun iş fəaliyyəti ilə əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *inqisaf – tənazzül, yaxşılıq – pislik, çalışqan – tənbəl, güləmk – aqlamaq, yazmaq – pozmaq, yatmaq – durmaq, sağlam – xəsta, ariq – kök, qüvvətli – zəif, avara – işgüzər, adil – zəlim, azad – məhkum, ağıllı – axmaq, cavan – qoca, ac – tox, aciz – bacarıqlı, küsmək – barışmaq, sülh – müharibə, baha – ucuz, ziyan – xeyir, yoxsul – varlı, lovgə – təvəzükər, mədaxil – maxaric, şad – peşəm, mühafizkar – mütarəqqi, abstrakt – konkret, nikah – talaq, nikbin – bədbin, simic – saxavətli, söndürmək – yandırmaq, süvarı – piyada, tamış – yad, toy – yas, səkmək – tikmək, cəfa – səfa, mərd – xəsis, doğma – yad, qılıq – bolluq və s.*

2. Təbiət hadisələri və varlıqlı əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *tünd – açıq, bərk – yumşaq, nazik – yoğun, işıqli – qaranlıq, soyuq – isti, ağ – qara, ağarmaq – qaralmaq, çıxməq – batmaq, quraqlıq – yağlılıq, quru – yaş, dörin – dayaz, dolu – boş, yetmiş – kal, zülmət – işiq, domnaq – ərimək, küləkli – sakit, işıqli – qaranlıq, isinmək – soyumaq, yanmaq – sönmək, sulanmaq – qurumaq, şirin – acı, yüngül – ağır* və s.

3. Zamanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *səhər – axşam, gecə – gündüz, əvvəl – axır, tez – gec, galəcək – keçmiş, qabaqcə – sonra, yay – qış, həmişə – arabir* və s.

4. Məkanla əlaqədar məfhumları ifadə edən antonimlər: *uzaq – yaxın, iç – cöl, dərəlik – təpəlik, üst – alt, ön – arxa, alçaq – hündür, quru – dəniz, darsıqal – geniş, daxili – xarici, uzaq – yaxın, irəli – geri, yer – göy, sol – sağ, aşağı – yuxarı, içəri – bayır, dar – gen, giriş – çıxış, bura – ora* və s.

Ş29. Əsas nitq hissələrinin hamisində antonimlərə təsadüf edilir.

1. İsim olan antonimlər: *ışıq – zülmət, insanlıq – vəhşilik, gecə – gündüz, mədaxil – maxaric, mərhamət – qəzəb, biçin – əkin, qaranlıq – aydınlıq, igidlik – qorxaqlıq, nəşə – qıssə, qılıq – bolluq, sülh – müharibə, artıma – əskiltmə, asayış – qarışılıq, toxluq –*

açıq, baş – ayaq, birlik – ayrılıq, obyekt – subyekt, toy – yas, xeyir – zorar, sefa – cəfa, üz – astar, tərəqqi – tənazzül və s.

2. Sifat olan antonimlər: *yaxşı – pis, bərk – boş, doğma – yad, qalın – nazik, sırin – acı, şad – qəməgin, mərd – xəsis, iri – xırda, ağır – yüngül, xəstə – sağlam, qısa – uzun, uca – alçaq, təzə – köhnə, tamız – çirkin, müftə – pullu, geniş – müxtəsər, qaranlıq – işıqlı, pintlə – tamiz, saf – çürük, seyrək – six, tənbəl – çalışan, ağıllı – safəh, düz – yanlış, isti – soyuq, sığallı – kələz-kötür, six – aralı, avam – mədəni, işğizar – avara, ağ – qara, ağlaşan – gülayan, ağıllı – dəli, yüngül – ağır, ədalətli – zalim, alçaq – hündür, aqıq – örtülü, tox – ac, bacarıqlı – aciz, balaca – böyük, baha – ucuz, bərk – boş, qoca – cavan, igid – qorxaq, dar – enli, darsıqal – geniş, darin – dayaz, sakit – dəcal, dinc – şulug, boş – dolu, düz – ayri, kal – yetmiş, asan – çatın, yüksək – alçacta, qəşəng – kifir, kök – arıq, uzun – gödək, lovğa – təvəzükər, xoşbəxt – bədbəxt və s.*

3. Fel olan antonimlər: *gəlmək – getmək, yazmaq – pozmaq, durmaq – oturmaq, atmaq – tutmaq, düşmək – çıxməq, enmək – qalxmaq, işə salmaq – dayandırmaq, əknək – biçmək, gülmək – ağlaməq, birləşdirmək – ayırməq, yanmaq – sönmək, küsmək – barışmaq, danmaq – boynuna almaq, tapmaq – itirmək, susmaq – danışmaq, isimnək – soyumaq, irəliləmək – çəkilmək, tutmaq – buraxmaq, qovmaq – qaçmaq, soyunmaq – geyinmək, açmaq – bağlamaq və s.*

4. Zərf olan antonimlər: *irəli – geri, gec – tez, qabaqca – sonra, dünən – sabah, bığır – ayri, axşam – səhər, əvvəl – axır, tez – gec, pasdan – zildən, birdən – tədrisən, six-six – seyrək, üz – üzə – dal-dala, çox – çox – az – az və s.*

5. Say olan antonimlər: *az – çox, xeyli – bir az və s.*

Köməkçi nitq hissələrində isə antonim sözlərə çox az təsədүf edilir: *ha – yox, xeyir – bəli (ədat), qətiyyən – əlbəttə (modal söz).*

§30. Antonimlər dilimizin lügət tərkibinin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır. Belə ki, mürəkkəb sözlərin bir qismi antonim sözlərin birləşməsi noticosunda düzəlir: *az – çox, əvvəl – axır, baş – ayaq, uzun – gödək, var – yox, gec – tez, gecə – gündüz, dal – qabaq, əlüm – dirim, səhər – axşam, isti – soyuq, sual – cavab, üz – astar, alt – üst, pis – yaxşı, yaxşı – yaman və s.*

Antonimlik təkcə leksik vahidlərin vasitəsilə deyil, həm də mozmuncu əkslik təşkil edən birləşmələrin hesabına da yaranır. Bu əkslik nisbi, üslubi antonimlik yaradır ki, o da *Antiteza* adlanır.

Antiteza (yunanca *antithesis* – qarşı-qarşıya qoyulan deməkdir) təzəhadisələrin bir-birinə qarşı qoyulması, tutuşdurulması naticəsində müəyyənleşir. Obyekt və obrazların xarakterindəki mündərəcəni, ziddiyatları aşmaq üçün istifadə edən on təsili ifade vasitəsidir.

Antiteza nitqde bədi ifade vasitəsi kimi emosionallığı və obrazlılığı qüvvətləndirir və daha geniş təzad yaradır. Antonimlər ancaq leksik mənaya görə, antitezalar isə həm leksik məninan kontrastlığını, həm də anlaysıların əksliyinə görə yaranır. Antitezanın bir tipi də *oksimorondur*.

Oksimoron (yunanca *oxymoron* – ağıllı dəli deməkdir) – bir məfhumun oks cəhətlərini ifadə edən iki antonim sözün mənaca qarşılıqlı birləşdirilməsindən yaranan ifadəyə deyilir. Məsələn, *ölü canlar, dilənci milyoner, göz yaşı içində qəhqəhələr, buz baxışlardə hərarət* və s.

Oksimoron isə antonim sözden əmələ golso da, həmin əksərnəli sözlər yanaşı işlənərək bir ifade kimi dərk edilir.

Bu ifadələr hadisələrin mahiyyətini, oks və mürəkkəb cəhətlərini açmağa imkan verir, bədi dildə təsir qüvvəsini, məna tutumunu artırır, nitqə emosionallığını verir: *ölü – diri, diri – ölüm* kimi koskin təzad yaradır. Epitetli oksimoronusun uyğunluğu olsa da, fərqli cəhətləri də vardır: epitetdə təyin edən söz məcazi, oksimoronda isə hər iki söz möcəzisi olur.

Epitetdə müqayisə, bənzətmə olduğu halda, oksimoronda qarşılaşdırma əsas sayılır. Məsələn:

*Səvdəya düşməyen bir hayat heçdir,
lə onu, gör necə sərin atəşdir.*

(M.Müşfiq)

*İskəndər içərdi/Ləğəbi Kefli İskəndərdi.
Gecə-gündüz düşündürdü onu//Diri ölülərin dordi.*

Vurulmuşam dənizin//şirin duzlu suyuna.

(R.Rza)

*Bəs qırılan ümidin/Bir intizar gözlərin,
Zülmətli gündüzlərin/Günahı kimdədir.*

(R.Rza)

Üslubi antonimlərin bir hissəsi şəkilçilər hesabına düzəlir. Bu morfoloji antonimlik üslubi, şərti səciyyə daşıyır və leksik vahid kimi lügət tərkibində qeyd olunmur və sözün məzmununda müvəq-qəti inkarlıq yaradır, üslubi səciyyə daşıyır, inkar şəkilçiləri düşən kimi sözə inkarlıq da itir. Məsələn, *yaz – yazma, gəl – gəlmə, duz – duzsuz, kənəl – kənəlsüz* və s.

4. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN MƏNSƏ ETIBARILƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

§31. Azərbaycan dili türk sistemli diller ailəsinə mənsub olsa da, qədim zamanlardan bəri bir sira Qafqaz (alban, gürcü) və başqa diller (fars, ərob, rus) ilə əlaqə və münasibətdə olmuş, istor mədəni və istorə də mösələ məsolollarında onlarla qaynayıb-qarışmışdır. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin lügət tərkibində də müəyy-yen dayışıklılık emal olğmuşdur. Burada asas yeri türk mənşəli sözlər tutsa da, başqa dillərdən galon bir çox sözlər de vardır.

Məlum məsolodır ki, hər bir dilin leksikası cəmiyyətin tarixi inkişaf prosesinin bütün cəhətlərini özündə əks etdirir. Məhz buna görə də meydana gələn yeni əşyalar, hadisələr öz ekssini birləşdirən növbədə sözlər şəklində dildə tapır. Bir sira sözlər öz məzmununu dayışərək yeni məzmun kəsb edir, bir qismi isə yeni cəmiyyətin qurulması ilə əlaqədar olaraq dildən çıxır. Bununla yanaşı, dildə olmayan bir sira sözlər ehtiyac nəticəsində başqa dillərdən alınır. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin leksik tərkibini şərti olaraq, ilk növbədə, iki qrupa ayırmak olar: 1) əsil Azərbaycan sözləri; 2) dilimizə başqa dillərdən keçmiş sözlər.

ƏSİL AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ VƏ QOHUM DİLLƏRƏ MƏXSUS SÖZLƏR

§32. Müasir Azərbaycan ədəbi dili lügət tərkibinin əsasını onun bu dilə məxsus olan qədim sözləri tutur.

Azərbaycan dili türk mənşəli bir dil olduğu üçün onun qrammatik quruluşu və asas lügət fondu digər türk dilleri ilə ümumilik təşkil edir.

Azərbaycan	Mongol	Azərbaycan	Monqol	Azərbaycan	Monqol
ağa	ağa	qonaq	qonuq	min	mingan
alma	alma	dal	dalu	narin	narin
altun	altun	dəməgə	tamğa	nökər	nökür
armud	armud	dəyirmən	degerme	odun	modun
aslan	arslan	damir	demü (r)	ortaq	ortaq
bal	bal	dəmirçi	demürçi	oçaq	oçoq
bez	bez	erkək	ere	ökük	öküz
bəkməz	bekmez	ərik	erük	pambıq	kamuğ
birə	birik	iydə	cikdə	səvəqat	souqat
buğ	buğ	yağı	yağı	su	usun
buğda	buğda	yara	yara	tanrı	tanğr
qadın	qatun	yeka	yeka	tor	tor
qazan	qazğan	kir	kir	üzüm	üzüm
qala	qorğan	kisi	kisi	çäqqal	çagal
qalxan	qalqan	köynək	könglek	çicək	çeçek
qara	qara	kürəkan	kürəkən	cöl	cöl
qarğı	qarğı	kic	kocū	cida	cida
qarı	qarı (ol)	göyərçin	kegerçi	camavar	canava

Türk dilli xalqlar hələ yeni eradan evvel uzun osrlar boyu monqol və tunqus-maneurlarla bir ictimai-siyasi birlilik təşkil etdikləri üçün (Altay dövrü) onun (türk dillerinin) leksik tərkibinə həm dillərdən külli miqdarda sözlər daxil olmuşdur. Türk dillərinə monqol sözlərinin daxil olması prosesi bir də orta türk dövründə (XIII-XV əsrlər) getmişdir.

Bu tarixi inkişaf prosesinin əlaməti kimi Azərbaycan dilində də monqol mənşəli sözlər hələ indi də mühafizə edilməkdədir.

§33. *Monqol dili ilə ortaq sözlər*. Bu sözlər öz mənşəyi etibarilə daha qədim olduğu üçün müasir dilimizdə onları müyyənləşdirmək çotındır. Bununla belə bir sira sözlərin monqol və türk dilleri üçün qədimdən ortaq olduğunu söylemək olar. Bunlar ən çox insanın helyat və məişəti ilə əlaqədar sözlərdür (cədvələ bax).

§34. *Qıpçaq qrupu dilləri ilə ortaq sözlər*. Azərbaycan xalqının da daxil olduğu oguz qəbilə ittifaqları üzən müddət bir sira digər türk tayfları, xüsusi qıpçaqlarla ictimai-siyasi əlaqədə olmuşdur. Odur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu qrup dillerin leksik xüsusiyyətini daşıyan bir sira sözlərə təsadüf edilir. Bunlara misal olaraq aşağıdakılardır:

Calaghan, torağay, burulğan, yarılığan, kəsəyən, müşovul, qırqovul, Qıpçaq, Qorağan, (kənd adları), *ulu, anmaq, aş* (yemek monasında), *bağırsaq, sarımsaq, çayırka, süpürə, yapalaq, qılmaq* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz sözlərin bir qismində işlənən sözdüzəldici şəkilçilər: -*ağan*, -*əyən*, -*ğa* müasir qıpçaq qrupu dillerində sözdiyisidirici şəkilçilər funksiyasını daşıyır.

Qıpçaq qrupu dillerinin sözlərinin dilimizin dialekt və şivələrində daha çox tosadüf edir. Bunlara misal olaraq *cın* (doğru monasında), *tıq* (bayraqın bir növü monasında), *düş* (yuxu monasında), *ün* (sos monasında), *erişmək* (yetişmək, çatmaq monasında) sözlərini misal göstərmək olar.

§35. Oğuz qrupu dilləri ilə ortaqlı sözlər. Azərbaycan dilinin özü də türk dillerinin bu qrupuna daxil olduğu üçün, burada həmin qrupa məxsus dillerin leksikası üstünlük təskil edir. Bununla belə, ədəbi dilimizdə bir sira sözlər başqa oğuz dillərinə məxsus sözlərin əsas xüsusiyyətlərini saxlamışdır; məsolən, *dalğın, qaraca, qocaman, qaya, yastıq, satdıq, Tappiq, sandıq* və s.

§36. Ümumtürk dilləri ilə ortaqlı olan Azərbaycan sözləri. Buraya, əsasən, şəxş evazlıklarını (*mən, san, o, biz, onlar, belə, elə* və s.), sayları (*bir, iki, üç, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz, on* və s.), fellərin əksoriyyətini (*galmak, getmek, oturmaq, durmaq, atmaq, dinləmək* və s.) daxil etmək olar. Həqiqətdə isə, belə sözləri müasir dil materialı əsasında müəyyənönüldürmək çətinidir. Çünkü qədim dövrlərdən dilimizə keçmiş olan monqol, isterən de qıpçaq və oğuz tayfa dillerinin sözləri dilimizin uzun əsrlər inkişafı nöticəsində bir-birinə qaynayıb-qarışmış və bir növ özüne məxsus xüsusiyyətlərə malik olan lügət tərkibini əmələ gətirmiştir. Bunların hamisi birləkde Azərbaycan dilinə məxsus olan qədim sözlər adlanır.

§37. Azərbaycan dilinə məxsus qədim sözlərin fonetik xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə başqa dillerdən keçmiş sözlərdən fərqli olaraq Azərbaycan dilinə məxsus qədim sözlərin bir sira xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər, əsasən, aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Sözlərin kökləri əsas etibarilə təkhecalı olur. İkihecalı sözlərə az, üchəcalı sözlərə nadir hallarda tosadüf edilir. İki və üchəcalı sözlər əslində təkhecalılardan töremədir. Məsolən, *toxmaq* sözü *tox* felinin isimləmiş məsədəridir, dilimizdə həmin felden düzəlmış *toxumaq, toxmag*. *toxa* kimi ikihecalı sözlər vardır. Eyni fikri *qar* felinin isimləmiş *qarmaq* sözü haqqında da demək olar. Dilimizdə

yəna da *qar* felindən töremiş *qarğı, qartmaq, qarşı, qarşılıamaq* kimi iki və üçəcalı sözlər rast golur.

Istor tox və isterən de *qar* sözləri müasir dilimizdə öz felliyini itirmiş və bu monadə arxaikleşmişdir.

2. Təkhecalı sözlərin əksoriyyəti samit, sait və samitli (*yat, süd, get, düz, bil, qal, xal, qar*), həm de sait və samitli (*ot, al, ol, il, at, at, az, iz, öz* və s.) olur.

Az miqdarda sözlər isə samit və saitdən, sait və iki samitdən, samit və iki samitdən ibarət olan sözlərin miqdarı çox azdır: *su, bu, ye, alt, üst, and, kənd, dörd* və s.

3. İki və üçəcalı sözlərde ya arxa cərgə (*qalın*) və ya ön cərgə (*ince*) saitları iştirak edir; məsolən, *ata, ana, qaya, durna, uzun, güzü, donuz, non, bibi, sūrū, ördək, elə, belə* və s.

4. İki və üçəcalı sözlərdə qoşa saitli (*ailə, saat, matbaə* və s.) kimi sözlərə tosadüf edilmir.

5. Sözlərin sonunda ön cərgə (*ince*, saitlərdən sonra həmişə orta dil kə samiti və arxa cərgə (*qalın*) saitlərdən sonra arxa dil *q* samiti işlənir; məsolən: *inək, sökük, hörük, üzük, dirrik, sök, məmrək, çanaq, yarpaq, balıq, goruq, ayaq, daraq, donuq, çatıq, yatiq* və s.

6. Əvvəlində *r* samiti olan (*Ramazan, razi* kimi) sözlərə tosadüf edilmir.

7. Əvvəlində *i* saiti və *ğ* samiti olan sözlərə dilimizdə rast gelmir.

8. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində *j* samiti olan (*jaket, jurnal* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

9. Sözün əvvəlində qoşa samiti olan (*club, flot* və s.), *q* samitindən sonra *ğ, ü* saitleri gölən (*qudrat, qıraqt* və s.), *m* samitindən sonra *ü, ö* saiti gölən (*mürəkkəb, möhkəm* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

10. Sözlərin əvvəlində *a* saitindən sonra *k* və *f* samiti gölən (*aktyor, afət* və s.), *a* saitindən sonra *b, v, q, f, h* samiti gölən (*Əbil, əvvəl, əqida, Ədil, Əflatun* və s.), *i* saitindən sonra *b, q, d, m, c* samitləri gölən (*ibarə, iqlim, idman, imkan, icaza* və s.) sözlər Azərbaycan sözləri deyildir.

Azərbaycan dilinin özünməxsus və qohum dillerlərə ortaqliq təskil edən qədim sözlərin xüsusiyyətləri çoxdur. Bunlar başqa dillerdən dilimizə gəlmış sözlərin xüsusiyyətlərini müəyyənönüldürdikdən sonra daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

DİLİMİZƏ BAŞQA DİLLƏRDƏN KEÇƏN SÖZLƏR

§38. Müasir Azərbaycan adəbi dilində işlənən sözlərin bir qismi diliñimizə başqa dillərdən gəlməşdir. Bu sözlər müyyəyen tarix faktorları, məkan və zaman münasibətləri ilə olğadır olaraq müxtəlif dillərdən diliñimizə keçmişdir. Belə sözləri öz tarixiliyi etibarla Qafqaz dillerindən, ərəb dilindən, fars dilindən, rus dili və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər olmaq üzrə dörd qrupa ayırmış olar.

§39. Qafqaz dillerindən keçən sözlər. Azərbaycan xalqı, həle çox-çox qədimlərdən başlayaraq, Qafqazda yaşayan müxtəlif xalqlarla – indiki Dağıstan dövlətində danışan tayfalarla (bunlar qədimdə albani tayfları adlanmışdır), gürçü və fars dilli xalqlarla əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Azərbaycan xalqı, xüsusiilə bu ərazidə yaşayın xırda iber-Qafqaz mənşəli (qədim alban, lozgi, avar, saxur, udin, qızı, buduç, xinalıq, rutul və s.), qədim iber (gürçü, yengiloy və s.) xalqlarla həmişə temasda olmuşdur. Azərbaycan dili bu xalqların dillerinə güclü təsir göstərdiyi kimi, bu xalqların bir qismi də azərbaycanlaşma nəticəsində öz dillerinin bir çox sözlərini bu dili (yeni ana dilinə) gətirmişlər.

Bu proses nəticəsində elə bu dillərdən Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər substrat adlanır və bunlara on çox dialekt və şivələrdən təsadüf edilir. Bununla belə, ədəbi dilin özündə de bəzən belə sözlər rast gəlmək mümkündür.

Diliñimiz əsasən dialekt və şivələrində, bəzən de ədəbi dilde iber-Qafqaz dillerindən keçmiş olan sözlərə misal olaraq bunları göstərmək olar: *xəncər*, *xuqarı* (ağac qabığından səbət), *xingəl*, *sürhülü* (un xörəyi), *qoc* (şalban), *vidir* (dağda qoyunun açıldığı ciğir), *gulp* (qab-qacaq dəstəsi), *axu* (dağda əkin yeri), *becid* (bacid) və s.; saxur, udin və ya avar dillərindən; *cəca*, *cincar* (gicitkən), *xarço*, *kinto*, *qavat* (mülkədar) və s. sözlər gürçü dilindən keçmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası üzərində iber-Qafqaz dil substratını axtarmaq xüsusi tödqiqtəş aparlamağı üçün bu dillərdən galon sözləri dürüst müyyəyenləşdirmək halolik çötindir.

§40. Fars dilindən keçən sözlər. Azərbaycan xalqı fars xalqı və fars diline qohum dillərdə danışan (talış, tat, kürd və s.) xalqlarla qədim dövrlərdən beri müxtəlif əlaqə və münasibətdə olmuşdur. Bu münasibətlər nəticəsində fars dili uzun əsrlər boyu Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə güclü təsir göstərmişdir. Bunun nəticəsində

müsəir Azərbaycan dilinin lügət tərkibində xeyli fars sözlerine təsadüf edilir.

Fars dilindən diliñimizə keçmiş olan sözlər həm ədəbiyyat və həm də şifahi damışq dili vasitəsilə keçdiyi üçün burada müxtəlif sahələrə aid sözlərə təsadüf edilir: *cam*, *abgrədən*, *bada*, *zinət*, *xəkəndəz*, *cəftə*, *astana*, *avadan*, *hayət*, *təxət*, *çarpanı*, *qənd*, *səkar*, *səkarburə*, *düşbərə*, *abqora*, *sırka*, *plov*, *kasa*, *fincan*, *nalbəki*, *nizə*, *şana*, *külüng*, *noxud*, *xiyar*, *çovdar*, *mahud*, *aram*, *güzəşt*, *büt*, *büssat*, *vadar*, *viran*, *qəm*, *dəm*, *dargah*, *dəst*, *dilbər*, *dildar*, *kuzə*, *külah*, *əgor*, *gərdən*, *girdəb*, *gövhər*, *nazəndə*, *xanəndə*, *nazənin*, *Natəvan*, *nərd*, *zər*, *nus*, *peymən*, *pəst*, *səbəz*, *səda*, *fırsat*, *xanım*, *xəndən*, *Xurəman*, *Xurşud*, *cəngavər*, *cəhangir*, *şam*, *şiva*, *pərvəndigar* və s.

§41. Ərəb dilindən keçən sözlər. VII əsrden başlayaraq ərəbler avvelə İran ələ keçirir, sonralar Qafqazi istila edirlər. Ərəbler islam diniini yayır, istila etdiyi ölkələrin xalqlarını öz dillərinin güclü təsiri altına alır və ərəb dilini müqqəddəs bir kitabın – Qur'anın dili kimi töbli edirdilər. Deməli, VII əsrden etibarən fars dilinin təsiri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə ərəb dilinin təsiri da özünü göstərir. İlk dövrlərdən başlayaraq, XIII-XIV əsrlərə qədər ərəb dilinin diliñimə təsiri çox qüvvətli olmuşdur.

Ərəb dilinin islam dini töbliyi ilə əlaqədar olaraq, uzun müddət göstərdiyi təsir nəticəsində bu dilden diliñimizə bir çox sözlər keçmişdir. Bunlar hər şeydən avvel, din və mövhumatla, dini emlərlə əlaqədar olan mücerred menəli sözlərdən ibarətdir; məsələn: *din*, *islam*, *Allah*, *mələk*, *molla*, *aqıbət*, *sirat*, *mövhumat*, *İlahiyyat*, *vəhdət*, *Mikayıl*, *İsrafil*, *Cəbrayıl*, *vücud*, *xalıq*, *maxluq*, *məcütə*, *qiyamət*, *əvvəl*, *axır*, *axırət*, *malik*, *hadis*, *aya*, *seytan*, *Rahim*, *Rahim*, *adət*, *aləm*, *alim*, *ala*, *məlum*, *qəbul*, *qabil*, *iqbal*, *qəlb*, *ərizə*, *əriz*, *məruza*, *malumat*, *müslüm*, *salam*, *Səlim*, *əşiq*, *amat*, *əməl*, *məchul*, *cahil*, *cəhalət*, *aciz*, *bərq*, *qərq*, *şərq*, *bəsit*, *salis*, *səxavat*, *qəsəm*, *qasim*, *qısam*, *qəti*, *qatıl*, *məktub*, *katib*, *kitab*, *məktəb*, *mədh*, *mədhiyyə*, *mədaxil*, *məxaric*, *xərc*, *xaric*, *ixrac*, *idxal*, *daxil*, *daxil*, *zahir*, *zühur*, *məzahir* və s.

Müsəir dilimizdə işlənən şəxs adlarının müyyəyen hissisi ərəb dilindən keçmədir; məsələn: *Əli*, *Məhəmməd*, *Musa*, *Mustafa*, *Xəlil*, *Cəbrayıl*, *Süleyman*, *Səməd*, *Vəzifə*, *Zərifə*, *Zeynəb*, *Səltənət*, *Gülsüm*, *Zübeysə*, *Ayişa*, *Afat* və s.

§42. Ərəb və fars dillərdən diliñimizə söz keçməsi dövrü müyyən müddət paralel olduğu və ərəb dili eyni zamanda fars diline de

öz təsirini göstərdiyi üçün bu dillerdən gələn sözlər, köklər və şəkilçilərin, bəzən də sözlərin birləşməsi vasitəsilə dilimizdə orob və fars sözləri kimi sabitləşmişdir. Bunlara misal olaraq aşağıdakı sözləri göstərmək olar: *aləmara*, *aləmpəsənd*, *amiranə*, *aqlanə*, *alimanə*, *arifanə*, *vəhşətgah*, *qanunpərəst*, *ədbəbiyyatşunas*, *qəzəbnak*, *qəməkküsər*, *qiblonüma* və s.

Cox zaman, ümmüniyyətlə, orob-fars sözləri adı ilə işlənən istər fars, istər orob və isterse də orob-fars sözlərinin eksor bir qismi, dündüyü yeni mühitdə, Azərbaycan sözlərinin və bu sözlərə aid fonetik qaydaların təsiri altında öz xüsusiyyətlərini itirərk, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkər düşmüdüdür. Bununla belə, hor iki dildən gələn sözlər goldiyi dillərə məxsus olan fonetik xüsusiyyətləri də müəyyən darəcədə saxlamışdır. Həmin bu fonetik xüsusiyyətlər görə belə sözlərin fars və ya orob mənşəli olduğunu müəyyənənəşdirmək mümkün olur. Fars, xüsusiylə orob dilindən alınma sözlərin fərqləndirilməsində saitlər əsas rol oynayır; bir qayda olaraq bu sözlər ahəng qanununa tabe edilmişdir.

ƏRƏB VƏ FARS SÖZLƏRİNİ FƏRQLƏNDİRƏN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏR

Ərəb sözlərində

§43. İkihecalı sözlər

1. Türkibində *a* və *e* səsləri iştirak edən sözlər; məsələn, *qane*, *tabe*, *laqeyd*, *mane* və s.
2. Türkibində *a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *abid*, *alim*, *hakim*, *baqi*, *vahid*, *zahid*, *Vaqif* və s.
3. Türkibində *e* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Leyla*, *ehsan*, *mehmaan*, *eyham* və s.
4. Türkibində *ö* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *mövta*, *övraq*, *rövzaq* və s.
5. Türkibində *ü* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *vüsal*, *dünya*, *bünyan*, *bürhan* və s.
6. Türkibində *ü* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *şüur*, *vücud*, *qürub*, *kürub* və s.

§44. Üçhecalı sözlər

1. Türkibində *a*, *i* və *a* səsləri iştirak edən sözlər; məsələn, *ailə*, *aqibət*, *Validə*, *vaqıə*, *qaflıə*, *Xalida* və s.
2. Türkibində *a*, *ü* iştirak edən sözlər; məsələn, *təkamül*, *təna-süb*, *tocavüz*, *təqāüd* və s.
3. Türkibində *a*, *a*, *ü* iştirak edən sözlər; məsələn, *təbəssüm*, *təkəbbür*, *tənəzzül*, *təbəxxür*, *təəssüb*, *təvəkkül*, *təhhüd*, *tərəddüd*, *təfəkkir*, *təhəmmül* və s.
4. Türkibində *a*, *i*, *və* a iştirak edən sözlər; məsələn, *təbliyat*, *təşviqat*, *təchizat*, *nəqliyyat*, *təxribat*, *əlvida*, *tafsilat* və s.
5. Türkibində *a*, *a*, *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *məxaric*, *mədaxil*, *xəlayiq*, *vsasit*, *ərazi*, *əsatir*, *məsarif* və s.
6. Türkibində *a*, *və* *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *mətbuat*, *məlumat*, *Nasrulla* və s.
7. Türkibində *e*, *i* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *etiraz*, *ehtizaz*, *ehtiyat*, *ehtiram*, *ehtimal*, *etiqad*, *ehtişam* və s.
8. Türkibində *ü*, *ə* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *müəllim*, *müs-təntiq*, *münəqqid*, *müntəzir*, *müstabid*, *müştəqim*, *müəzzzin* və s.
9. Türkibində *ü*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *müəyyən*, *mürəkkəb*, *Müzəffər*, *Münəvvər*, *mükəddər*, *müsəlləh*, *mücərrəd* və s.
10. Türkibində *ü*, *və* *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *qıdsiyyat*, *mülkiyyət*, *ünsiyyət*, *ülviiyyət* və s.
11. Türkibində *e*, *u* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *Seyfulla*, *Qeybullu*, *Beydulla* və s.
12. Türkibində *a*, *a* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *Mərakeş*, *sənaye*, *manafə* və s.
13. Türkibində *a*, *ə* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *abədi*, *əzəli*, *səfəvi* və s.
14. Türkibində *i*, *e* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *istehlak*, *istehkam*, *istehza* və s.
15. Türkibində *ü*, *a* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *mübariz*, *mücahid*, *rübai* və s.
16. Türkibində *ü*, *e* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *Züleyxa*, *Rüteyha*, *Hüveyda* və s.
17. Türkibində *ü*, *a* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *mükafat*, *müsavat*, *münacat* və s.
18. Türkibində *ü*, *i* və *və* i iştirak edən sözlər; məsələn, *külliyyat*, *küfriyat* və s.

19. Türkibinde *ü*, *u* ve *a* iştirak eden sözler; məsələn, *Füyuzat*, *hürufat*, *fütūfat* və s.

20. Türkibinde *ü*, *u* ve *a* iştirak eden sözler; məsələn, *xüsunat*, *üfunət*, *übudət* və s.

21. Türkibinde *ü*, *ü* ve *a* iştirak eden sözler; məsələn, *üxüvvət*, *mürüvvət* və s.

§45. Dördhecalı sözler

1. Türkibinde *a*, *i*, *a* və *a* sözləri iştirak eden sözler; məsələn, *alimanə*, *cahilənə*, *sakitanə*, *qaibana*, *sadigənə*, *malikanə* və s.

2. Türkibində *a*, *i*, *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *həkimanə*, *hərisanə*, *faqirənə*, *zəlilənə*, *səfirlənə* və s.

3. Türkibinde *a*, *a*, *i* və *a* iştirak eden sözler; məsələn, *mədəniyyət*, *aqələtiyyət*, *baladıyyə*, *Ələviyyə* və s.

4. Türkibinde *i*, *i*, *a* və *a* iştirak eden sözler; məsələn, *istiqamət*, *istixara*, *istinadən*, *istifadə* və s.

5. Türkibində *i*, *a*, *i* və *a* iştirak eden sözler; məsələn, *icraiyə*, *insaniyyət*, *ikramiyyət* və s.

6. Türkibində *a*, *i*, *i* və *a* iştirak edən sözler; məsələn, *qabiliyyət*, *həkimiyyət*, *malikiyyət* və s.

7. Türkibində *a*, *u*, *i* və *a* iştirak edən sözler; məsələn, *mənsubiyət*, *məhkumiyət*, *məhrumiyyət*, *məsuliyət* və s.

8. Türkibində *e*, *a*, *i* və *a* iştirak edən sözler; məsələn, *ezəmiyyət*, *elxaniyyə*, *ehsanıyyə* və s.

Göstərilənlərdən oləvə, ərəb sözlərində saitin qoşa işlənməsinə görə da bir neçə növüne rast gelirik:

1. Türkibində qoşa *a* işlənən sözler; məsələn, *maaş*, *saat*, *maarif* və s.

2. Türkibində qoşa *a* işlənən sözler; məsələn, *təəssüf*, *təəssür*, *təəccüb*, *mənfət*, *mətbəə* və s.

3. Türkibində *a* və *a* yanaşı yazılın sözler; məsələn, *səadət*, *taam*, *faal* və s.

4. Türkibində *a* və *i* yanaşı işlənən sözler; məsələn, *aılə*, *Nailə*, *şair*, *dairə*, *dair* və s.

Klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənmiş və qismən müasir dilimizdə işlədilən ərəb sözlərinin əsas fonetik xüsusiyyətlərini konkret olaraq aşağıdakı cədvəldə görmək olar.

Dilimizdə işlənən ərəb sözlərinin fonetik xüsusiyyətini göstərən cədvəl

Sözün tərkibi	Miqdarı	İşlədilən saitler	Misallar
İkihecalı sözler	1	<i>a</i> , <i>e</i>	<i>qane</i> , <i>tabe</i> , <i>maye</i> , <i>valeh</i> və s.
	2	<i>a</i> , <i>i</i>	<i>abid</i> , <i>alim</i> , <i>hakim</i> , <i>vaqif</i> , <i>hazır</i> və s.
	3	<i>e</i> , <i>a</i>	<i>Leyla</i> , <i>ehsan</i> , <i>mehmən</i> , <i>eyham</i> və s.
	4	<i>ö</i> , <i>a</i>	<i>mövta</i> , <i>övrəq</i> , <i>övhət</i> , <i>rövzət</i> və s.
	5	<i>ü</i> , <i>a</i>	<i>vüsl</i> , <i>dünya</i> , <i>bünyad</i> , <i>bürhan</i> və s.
	6	<i>ü</i> , <i>i</i>	<i>mübən</i> , <i>münir</i> , <i>münisif</i> və s.
	7	<i>ü</i> , <i>u</i>	<i>şüur</i> , <i>vücad</i> , <i>cünun</i> , <i>qurur</i> və s.
Üçhecalı sözler	1	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>aqibət</i> , <i>vaqiə</i> , <i>qafılə</i> və s.
	2	<i>ə</i> , <i>a</i> , <i>ü</i>	<i>tonasüb</i> , <i>təcaviz</i> , <i>tsqaid</i> və s.
	3	<i>a</i> , <i>a</i> , <i>e</i>	<i>sonayə</i> , <i>mənəfe</i> və s.
	4	<i>a</i> , <i>a</i> , <i>i</i>	<i>mədaxıl</i> , <i>məxaric</i> , <i>ərazi</i> və s.
	5	<i>ə</i> , <i>ə</i> , <i>i</i>	<i>əbədi</i> , <i>əzli</i> , <i>əzəvi</i> və s.
	6	<i>a</i> , <i>ə</i> , <i>ü</i>	<i>tabassüm</i> , <i>makabür</i> , <i>taşkükər</i> və s.
	7	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>a</i>	<i>tablığat</i> , <i>taşıqat</i> , <i>taşkilat</i> və s.
	8	<i>a</i> , <i>u</i> , <i>a</i>	<i>mətbuat</i> , <i>məktubat</i> , <i>Nasrullah</i> və s.
	9	<i>e</i> , <i>i</i> , <i>a</i>	<i>əhtiyat</i> , <i>ətihad</i> , <i>ətihadım</i> və s.
	10	<i>e</i> , <i>u</i> , <i>a</i>	<i>Seyfulla</i> , <i>Qeybulla</i> , <i>Feyzulla</i> və s.
	11	<i>i</i> , <i>e</i> , <i>a</i>	<i>istehkam</i> , <i>istehlak</i> , <i>istedad</i> və s.
	12	<i>ü</i> , <i>a</i> , <i>a</i>	<i>mükafat</i> , <i>müsəvat</i> , <i>münacat</i> və s.
	13	<i>ü</i> , <i>a</i> , <i>i</i>	<i>mübariz</i> , <i>rübai</i> , <i>Müsavi</i> və s.
	14	<i>ü</i> , <i>ə</i> , <i>ə</i>	<i>müəyyən</i> , <i>mürəkkəb</i> , <i>mükəddər</i> və s.
	15	<i>ü</i> , <i>ə</i> , <i>i</i>	<i>müllim</i> , <i>müstantıq</i> , <i>mührərik</i> və s.
	16	<i>ü</i> , <i>e</i> , <i>a</i>	<i>Züleyxa</i> , <i>rüteyla</i> , <i>hüveyda</i> və s.
	17	<i>ü</i> , <i>ı</i> , <i>ə</i>	<i>qudşiyət</i> , <i>mülkiyyət</i> , <i>ülviyyət</i> və s.
	18	<i>ü</i> , <i>i</i> , <i>a</i>	<i>külliyyat</i> , <i>küfriyat</i> və s.
	19	<i>ü</i> , <i>u</i> , <i>a</i>	<i>Füyuzat</i> , <i>hürufat</i> və s.
	20	<i>ü</i> , <i>u</i> , <i>ə</i>	<i>üfunət</i> , <i>übəsət</i> və s.
	21	<i>ü</i> , <i>ü</i> , <i>a</i>	<i>mürüvvət</i> , <i>üxüvvət</i> və s.
Dördhecalı sözler	1	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>a</i> , <i>ə</i>	<i>alimanə</i> , <i>cahilənə</i> , <i>sadigənə</i> və s.
	2	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>qabiliyyət</i> , <i>həkimiyyət</i> , <i>nailiyyət</i> və s.
	3	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>ə</i> , <i>ə</i>	<i>mədəniyyət</i> , <i>aqələtiyyət</i> və s.
	4	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>a</i> , <i>a</i>	<i>həkimanə</i> , <i>hərisanə</i> , <i>faqirənə</i> və s.
	5	<i>a</i> , <i>u</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>mənsubiyət</i> , <i>məhkumiyət</i> və s.
	6	<i>e</i> , <i>a</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>ezəmiyyət</i> , <i>elsənəyyə</i> , <i>Elxaniyyə</i> və s.
	7	<i>i</i> , <i>a</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>insaniyyət</i> , <i>ikramiyyət</i> və s.
	8	<i>i</i> , <i>i</i> , <i>a</i> , <i>ə</i>	<i>istifadə</i> , <i>istiqamət</i> , <i>istirahət</i> və s.
Qoşasaitlı sözler	1	<i>aa</i>	<i>maaş</i> , <i>saat</i> , <i>maarif</i> və s.
	2	<i>ai</i>	<i>aılə</i> , <i>şair</i> , <i>dairə</i> və s.
	3	<i>əd</i>	<i>səadət</i> , <i>iddəə</i> , <i>taam</i> və s.
	4	<i>əə</i>	<i>təəssür</i> , <i>təəssüf</i> , <i>mətbəə</i> və s.

Fars sözlerində

§46. 1. Sonunda *n* samitindən sonra g iştirak edən sözlər; məsələn, *nəhəng*, *səhəng*, *pələng*, *ahəng*, *tüfəng*, *qəşəng* və s.

2. Türkibində *i*, *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *dilsuz*, *imruz*, *Firuz*, *nikun* və s.

3. Türkibində *u*, *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *busə*, *buzə*, *duzə* və s.

4. Türkibində *u*, *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *rubah*, *guya*, *tuba* və s.

5. Türkibində *a*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *xanəndə*, *danəndə*, *ahəstə*, *sazəndə* və s.

6. Türkibində *i*, *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *xiyaban*, *firavən* və s.

7. Türkibində *ü*, *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *dübarə*, *Rüxsərə* və s.

8. Türkibində *a*, *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *amadə*, *karxanə*, *kaşanə* və s.

9. Türkibində *a*, *a* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *asayış*, *baranı*, *azadı* və s.

10. Türkibində *a*, *ə* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *asayış*, *payəndəz*, *başərgən* və s.

11. Türkibində *a*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *xanəndə*, *danəndə*, *ahəstə* və s.

12. Türkibində *a*, *ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *atəşin*, *mandəki*, *şahparız* və s.

13. Türkibində *a*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *asiyab*, *asıyan*, *asına* və s.

14. Türkibində *a*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *aviza*, *baricə*, *salidə* və s.

15. Türkibində *a*, *i* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *amirziş*, *cənişin* və s.

16. Türkibində *a*, *i* və *u* iştirak edən sözlər; məsələn, *danışcu* və s.

17. Türkibində *a*, *u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *aludo*, *arzumənd* və s.

18. Türkibində *ə*, *ə* və *i* iştirak edən sözlər; məsələn, *ənkəbin*, *zərxərid*, *sərsəri* və s.

19. Türkibində *ə*, *a* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *kəcava*, *ləbələl*, *fərasət* və s.

20. Türkibində *ə*, *i* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *dərica*, *zərnigar*, *kəmingah* və s.

21. Türkibində *ə*, *u* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *Kəbutər*, *bərumənd* və s.

22. Türkibində *ə*, *ü* və *a* iştirak edən sözlər; məsələn, *bərgüzər*, *kəcnümə*, *əbsəvər* və s.

23. Türkibində *ə*, *u* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *bədgühər*, *məncumən*, *bədsuxən* və s.

24. Türkibində *u*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsələn, *julidə*, *şurida*, *Nurida* və s.

Dilimizdə işlənən fars sözlerinin
fonetik xüsusiyyətlərini göstərən cədvəl

Sözün tərkibi	Miqdari	İşlədiplen sait və samitlər	Misallar
İkiheçalı sözlər	1	ng	<i>poləng</i> , <i>qəşəng</i> , <i>nəhəng</i> və s.
	2	i, u	<i>dilsuz</i> , <i>imruz</i> , <i>Firuz</i> və s.
	3	u, a	<i>rubah</i> , <i>guya</i> , <i>Quba</i> və s.
	4	u, ə	<i>busə</i> , <i>buzə</i> , <i>duzə</i> və s.
Üçheçalı sözlər	1	a, a, ə	<i>amadə</i> , <i>karxanə</i> , <i>kaşanə</i> və s.
	2	a, a, i	<i>azadı</i> , <i>asayış</i> , <i>baranı</i> və s.
	3	a, ə, a	<i>payəndəz</i> , <i>masəzar</i> , <i>lalażar</i> və s.
	4	a, ə, ə	<i>xanəndə</i> , <i>danəndə</i> , <i>ahəstə</i> və s.
	5	a, ə, i	<i>ataşın</i> , <i>mandəki</i> , <i>şahparız</i> və s.
	6	a, i, a	<i>asıyan</i> , <i>asıybə</i> , <i>asına</i> və s.
	7	a, i, ə	<i>avida</i> , <i>bazica</i> , <i>salidə</i> və s.
	8	a, i, i	<i>amirzit</i> , <i>cənişin</i> və s.
	9	a, i, u	<i>danışcu</i> və s.
	10	a, u, ə	<i>aludo</i> , <i>arzumənd</i> və s.
	11	a, u, ə	<i>azurdə</i> , <i>əsufət</i> , <i>əğətə</i> və s.
	12	a, a, ə	<i>kəcava</i> , <i>ləbələl</i> , <i>fərasət</i> və s.
	13	a, ə, i	<i>ənkəbin</i> , <i>zərxərid</i> , <i>sərsəri</i> və s.
	14	a, i, a	<i>Zərnigar</i> , <i>dərica</i> , <i>kəmingah</i> və s.
	15	a, u, ə	<i>Sənbərə</i> , <i>kəbutər</i> , <i>bərumənd</i> və s.
	16	a, ü, a	<i>bərgüzər</i> , <i>kəcnümə</i> , <i>əbsəvər</i> və s.
	17	a, ü, ə	<i>bədgühər</i> , <i>məncumən</i> , <i>bədsuxən</i> və s.
	18	i, a, ə	<i>xiyaban</i> , <i>firavən</i> və s.
	19	u, i, ə	<i>julidə</i> , <i>şurida</i> , <i>Nurida</i> və s.
	20	ü, a, ə	<i>dübarə</i> , <i>Rüxsərə</i> , <i>Nüşabə</i> və s.

Ərəb və fars mənşəli sözlər

Ş47. Dilimizdə saitlərə görə fonetik xüsusiyyətləri cini olan həm ərəb, həm fars, həm də ərəb-fars mənşəli sözlərə təsadüf edilir.

Fonetik xüsusiyyətləri cini olan həm ərəb və həm də fars sözləri:

- Tərkibində *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *sahə*, *qaya*, *qamət*, *maddə* və s. ərəbcə; *atəş*, *bada* və s. farsca.
- Tərkibində *a* və *u* iştirak edən sözlər; məsolən, *namus*, *qanun*, *qamus* və s. ərəbcə; *arzu*, *ahu*, *ağış* və s. farsca.
- Tərkibində *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *cəfa*, *səfa*, *qərar*, *əvəm* və s. ərəbcə; *fəda*, *əncam*, *fəğan* və s. farsca.
- Tərkibində *a* və *u* iştirak edən sözlər; məsolən, *məktub*, *məhkum*, *mənzum* və s. ərəbcə; *əfsus*, *Fərrux* və s. farsca.

5. Tərkibində *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *inkar*, *iqrar*, *ısrəf*, *ıdrak* və s. ərəbcə; *dilşad*, *girdab* və s. farsca.

6. Tərkibində *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *zirvə*, *qita*, *ibrat*, *izzət* və s. ərəbcə; *Dilbər*, *pına* və s. farsca.

Bu tipli Azərbaycan sözlərinə də (məsolən, *iyñə*) təsadüf edilir.

7. Tərkibində *ö* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *cöhrə*, *lövhə*, *kövsər* və s. ərəbcə; *Gövhər*, *Rövşən*, *örđək* və s. farsca.

8. Tərkibində *ü* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *dünya*, *ünvan*, *Kübra* və s. ərəbcə; *Gülənar*, *Bünyad* və s. farsca.

9. Tərkibində *a*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *macəra*, *laməkan* və s. ərəbcə; *laləzar*, *Natəvan* və s. farsca.

10. Tərkibində *e* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *eyham*, *Mehman*, *Şeyba* və s. ərəbcə; *dehqan*, *yeldar*, *porzad* və s. farsca.

11. Tərkibində *a* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *alim*, *hakim*, *dahi*, *kaşı* və s. ərəbcə; *daniş*, *şagird*, *amız* və s. farsca.

12. Tərkibində *ü* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *qılıł*, *vücud*, *qürur* və s. ərəbcə; *dürüg*, *nümud*, *sürüş* və s. farsca.

13. Tərkibində *u* və *i* iştirak edən sözlər; məsolən, *kufi*, *huri* və s. ərəbcə; *xuriz* və s. farsca.

14. Tərkibində *a*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *kainat*, *masiva* və s. ərəbcə; *əşyən*, *əşına* və s. farsca.

15. Tərkibində *a*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *bəlağət*, *fəsahət* və s. ərəbcə; *cəngavar*, *mərdana* və s. farsca.

16. Tərkibində *ə*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *təmənna*, *ərməğan* və s. ərəbcə; *bəstəkar*, *dərməla* və s. farsca.

17. Tərkibində *ə*, *i* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *səliqa*, *vəzifə* və s. ərəbcə; *əndişa* və s. farsca.

18. Tərkibində *i*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *qiraş*, *ziyafət* və s. ərəbcə; *dibaça* və s. farsca.

19. Tərkibində *ə*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *matbaə*, *vəraqə* və s. ərəbcə; *qələndər*, *Qəzənfər* və s. farsca.

20. Tərkibində *i*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *iğtişaş*, *ittiqaq* və s. ərəbcə; *girifstar*, *xıridar* və s. farsca.

21. Tərkibində *ü*, *ə* və *ə* iştirak edən sözlər; məsolən, *ürəfa*, *üləma* və s. ərəbcə; *güzəran*, *kühənsal* və s. farsca.

Dilimizdə işlənən həm ərəb və həm də fars mənşəli sözlərin fonetik xüsusiyyətlərini göstərən cədvəl

Miqdəri	Tərkiblərində olan saitlər	Ərəb sözləri	Fars sözləri
1	<i>a</i> , <i>ə</i>	<i>sahə</i> , <i>qaya</i> , <i>qamət</i>	<i>atəş</i> , <i>bada</i>
2	<i>a</i> , <i>i</i>	<i>aim</i> , <i>hakim</i> , <i>dahi</i>	<i>daniş</i> , <i>şagird</i>
3	<i>a</i> , <i>u</i>	<i>namus</i> , <i>qanun</i>	<i>arzu</i> , <i>ahu</i> , <i>ağış</i>
4	<i>e</i> , <i>a</i>	<i>eyham</i> , <i>mehman</i>	<i>şeyda</i> , <i>yelda</i>
5	<i>ə</i> , <i>a</i>	<i>cəfa</i> , <i>səfa</i>	<i>fəda</i> , <i>əncam</i>
6	<i>ə</i> , <i>u</i>	<i>məktub</i> , <i>məhkum</i>	<i>əfsun</i> , <i>Fərrux</i>
7	<i>i</i> , <i>a</i>	<i>inkar</i> , <i>iqrar</i>	<i>dilşad</i> , <i>girdab</i>
8	<i>i</i> , <i>ə</i>	<i>zirvə</i> , <i>qita</i>	<i>dilbor</i> , <i>pına</i>
9	<i>ö</i> , <i>ə</i>	<i>ölkü</i> , <i>lövhə</i>	<i>örđək</i> , <i>dovşan</i>
10	<i>ü</i> , <i>a</i>	<i>dünya</i> , <i>ünvan</i>	<i>Gülənar</i> , <i>Bünyad</i>
11	<i>u</i> , <i>i</i>	<i>huri</i> , <i>kufi</i>	<i>xunriz</i>
12	<i>ü</i> , <i>u</i>	<i>vücud</i> , <i>qırur</i>	<i>dürüg</i> , <i>nümud</i>
13	<i>a</i> , <i>ə</i> , <i>a</i>	<i>macəra</i> , <i>laməkan</i>	<i>laləzar</i> , <i>Natəvan</i>
14	<i>a</i> , <i>i</i> , <i>a</i>	<i>kainat</i> , <i>masiva</i>	<i>əşyən</i> , <i>əşına</i>
15	<i>ə</i> , <i>a</i> , <i>ə</i>	<i>bəlağət</i> , <i>fəsahət</i>	<i>cəngavar</i> , <i>mərdana</i>
16	<i>ə</i> , <i>ə</i> , <i>a</i>	<i>təmənna</i> , <i>ərməğan</i>	<i>bəstəkar</i> , <i>dərməla</i>
17	<i>ə</i> , <i>ə</i> , <i>ə</i>	<i>matbaə</i> , <i>vəraqə</i>	<i>qələndər</i> , <i>Qəzənfər</i>
18	<i>ə</i> , <i>i</i> , <i>ə</i>	<i>səliqa</i> , <i>vəzifə</i>	<i>əndişa</i> , <i>kəşidə</i>
19	<i>i</i> , <i>a</i> , <i>ə</i>	<i>qiraş</i> , <i>ziyafət</i>	<i>kiray</i> , <i>dibaça</i>
20	<i>i</i> , <i>i</i> , <i>a</i>	<i>iğtişaş</i> , <i>ittiqaq</i>	<i>girifstar</i> , <i>xıridar</i>
21	<i>ü</i> , <i>ə</i> , <i>a</i>	<i>ürəfa</i> , <i>üləma</i>	<i>güzəran</i> , <i>kühənsal</i>

Ərəb-fars sözləri

Ş48. Ərəb və fars mənşəli sözlərin ikinci qismi sadəcə ərəb-fars sözləri adlanır. Belə sözlərdə onların tərkibində olan komponentlərin hərəsi bir dilo və ya söz kökü bir dilo, köməkçi ünsür başqa dilo monsub olur; məsolən, *dast-xat* sözündə *dast* farsca, *xatt* ərəbcədir; *ibratəngiz* sözündə *ibrət* ərəbcə, *əngiz* farscadır; yaxud *bikədər* sözündə *bi* farsca, *kadər* sözü ərəbcədir; *bəliqanə* sözündə *bəliq* sözü ərəbcə, *ana* isə farscadır.

Ərəb-fars sözləri lügətlərdə sözün birinci komponentinin hansı dilo mensub olmasından asılı olaraq *əf* və *fə* hərf birləşmələri ilə göstərilir, tam ifadə edildikdə isə, əvvəlcə *ərəb*, sonra *fars* sözü yazılırlar arasında defin qoyulur.

Müsəir Azərbaycan dilində, xüsusilə klassik odobiyyatımızın dilində ərəb-fars sözlərinə tez-tez tosadüf edilir. Bu sözlər, əsasən, aşağıdakı xüsusiyyətlərdə rast golur:

1. Əvvəlində *ab* işlənən sözlər; məsolən, *ab-kövsər*, *ab-həyat*, *ab-hava*, *abqora*, *abadan*, *abgordən* və s.

2. Əvvəlində *sər* işlənən sözlər; məsolən, *sərkərdə*, *sərgərdən*, *sərdər*, *sərkər* və s.

3. Əvvəlində *na* işlənən sözlər; məsolən, *nadan*, *nasaz*, *naxoş*, *naqabil*, *nabələd* və s.

4. Əvvəlində *pür* işlənən sözlər; məsolən, *pürsürür*, *pürxun*, *Pürhəsən* və s.

5. Əvvəlində *bi* işlənən sözlər; məsolən, *bivec*, *bivücud*, *bikədər* və s.

6. Sonu *dar* ilə bitən sözlər; məsolən, *xəzinədar*, *dindar*, *mülkədar*, *hökmdar* və s.

7. Sonu *keş* ilə bitən sözlər; məsolən, *zəhmətkeş*, *dəməkeş*, *palankəş*, *dudkeş* və s.

8. Sonu *gər* ilə bitən sözlər; məsolən, *kimyagər*, *hiyləgər*, *zərgər*, *dülgər* və s.

9. Sonu *nışın* ilə bitən sözlər; məsolən, *kirayənişin*, *xanənişin*, *sərnişin* və s.

10. Sonu *nak* ilə bitən sözlər; məsolən, *fərəhnak*, *xətərnak*, *qəzəbnak* və s.

11. Sonu *gah* ilə bitən sözlər; məsolən, *qibləgah*, *iqamətgah*, *əzmgah* və s.

12. Sonu *kar* ilə bitən sözlər; məsolən, *tələbkar*, *ecazkar*, *bəlağatkar*, *sərkar* və s.

13. Sonu *yab* ilə bitən sözlər; məsolən, *feyzyab*, *zəfəryab*, *zövgyab*, *kamyab* və s.

14. Sonu *ana* ilə bitən sözlər; məsolən, *bəliqanə*, *acızanə*, *aqilanə*, *mühübənə* və s.

15. Sonu *pərvər* ilə bitən sözlər; məsolən, *maarifpərvər*, *müsəfirpərvər*, *vətənpərvər* və s.

16. Sonu *namə* ilə bitən sözlər; məsolən, *əhdnamə*, *tələbnamə*, *ruznamə*, *Dəhnəmə* və s.

17. Sonu *hal* ilə bitən sözlər; məsolən, *dərhal*, *aşağıtəhal*, *bihal*, *xoşhal* və s.

18. Sonu *xatt* ilə bitən sözlər; məsolən, *dast-xat*, *hüsñxət* və s.

19. Sonu *xana* ilə bitən sözlər; məsolən, *rəsədxana*, *qiraətxana*, *kitabxana* və s.

20. Sonu *pərəst* ilə bitən sözlər; məsolən, *qanunpərəst*, *bütəpərəst*, *mənsəhpərəst* və s.

Dilimizdə ərəb-fars sözlərinin bu xüsusiyyətlərə malik ancaq fars dilində, məsolən (*abqora*, *dalandar* və s. kimi), eləcə də kökü Azərbaycan dilində (məsolən, *toxhana*, *əməkdar* və s. kimi) mensub sözlərə də rast golur.

Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdə keçən sözlər

Ş49. Rus sözlərinin və rus dili vasitəsilə başqa dillərdə moxsus sözlərin Azərbaycan dilinə keçmə tarixi, əsasən, Azərbaycanın Rusiya tərkibinə daxil olması ilə əlaqədardır.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq bu proses getdiyən güclənir. Bu dövrdə Azərbaycan xalqının A.Bakıxanov kimi möşhur yəzici, M.F.Axundzadə kimi böyük mütəfəkkir, H.Zərdabi kimi alim və jurnalisti yetişir. Bunların yetişməsində qabaqcıl rus ictimai fikrinin və rus mədəniyyətinin böyük rol olmuşdur.

XIX əsrin ortalarından Azərbaycan ictimai mühitində böyük dəyişikliklər baş verir. Ədəbiyyatda yeni janrlar (dram, satira) meydana golur. Elm və mədəniyyət sahəsində (fəlsəfə, təbabətşünaslıq, əkinçilik, ticarət və s.) bir dönüs yaranmağa başlayır.

Azərbaycan ictimai mühitində əməlo gölən bütün bu yeniliklər, ilk növbədə dilimizin leksikasında həyatın tələblərini ödəyə bilən sözlərin yaranması zərurətini meydana çıxarırlar.

Dilimizin köhnə qida monboyı olan ərəb və fars dilleri bu zoruriyyəti ödmək iqtidarınlara yavaş-yavaş itirməyə başlayır və öz mövqeyini rus dilinə verir. Tədricən bu mənbə daha feal bir monboyə çevrilir.

Dilimizdə ərəb və fars dillerinin getdikcə azalan təsiri 1930-cu ildən sonra öz nüfuzunu tamamilə itirir və başqa dillər hesabına dilimizin lügət tərkibinin inkişafı üçün rus dili yeganə mənbə olur. Dilimizə rus dilindən sözlərin golması prosesi, ana dili vasitələri ilə söz yaradıcılığı prosesindən sonra, mühüm yerdən birini tutur.

Ş50. Dilimizə rus dilindən keçən sözlər, öz xarakteri etibarilə, çox müxtolifdir. Bu dildən, bir sözlə desək, dilimizə istorədə dil vasitəsilə, isterə də danişq dili vasitəsilə hayatın bütün sahələrinə aid olan sözlər keçmişdir. Bununla belə, həmin sözləri öz funksiyasına görə iki yera ayırmış olar:

1. Məişətdə işlənilən sözlər: *şkaf, şifoner, bufet, stol, stul, stəkan, grafin, çaynik, samovar, fənər, adyal, bakan, vedrə, sunur, vaza, kostyum, palto, şlyapa, krant, trubka* və s.

2. Elm və texnikaya aid sözlər: *orfoqrafiya, qrammatika, sintaksis, kosmos, kosmonavt, zavod, fabrik, doktor, dosent, agronom, texnika, elektrik, geologiya, mineralogiya, fizika, mikrofon, telefon, televiziya* və s.

3. Kənd təsərrüfatına və tikintiyyə aid sözlər: *traktor, ekskavator, kran, asfalt, kanalizasiya* və s.

4. İncəsənətə aid olan sözlər: *melodiya, fleyta, kapellmeyster, dirijor, teatr, kino, foye, loja, balerina, foto, fotograf* və s.

5. Hərbi sahəyə aid sözlər: *soldat, leytenant, polkovnik, general, rota, marşal, polk, diviziya, katyuşa, pulemyot, tank* və s.

6. Məktəb ləvazimatına aid sözlər: *globus, pero, ručka, sumka, penal* və s.

Ş51. Rus dilindən dilimizə keçən sözlər təkcə rus dilinin özüne xas olan sözlərdən ibarət deyildir. Bu sözlərin demək olar ki, çox hissəsi rus dilinə, oradan da, Azərbaycan dilinə müxtəlif Avropa dillerindən keçmişdir. Beləliklə, başqa Avropa dillerindən dilimizə sözlərin keçməsində rus dili vasitəçi rol oynamışdır.

Dilimizin lügət tərkibində bu gün özüne möhkəm bir yer qazanmış olan bu dillərə məxsus sözlər dilimizə rus dili vasitəsilə gəldiyi üçün, əsasən, o dildə işləndiyi kimi qəbul edilmişdir.

Azərbaycan dilinin lügət tərkibində rus dili vasitəsilə keçmiş Avropa dillerinə aid aşağıdakı sözlərə rast galırıck:

1. Latın sözləri: buraya elm, texnika, idarə, siyasi, hərbi və başqa sahələre aid sözlər daxildir. Təbəbatdə isə latın sözlərindən geniş istifadə edilir. Latin sözlərinə aşağıdakılari misal göstərmək olar: *akademiya, aspirantura, senat, qlobus, gradus, respublika, auditoriya, qonorar, dekan, diktör, rektor, direktor, senzura, notarius, arxivarius, klinika, poliklinika* və s.

2. Yunan sözləri: *omonim, sinonim, antonim, astronomiya, qrammatika, ideya, dram, dramaturgiya, kafedra, metro, filosof, filoloq, leksika, leksikologiya, semasiologiya, poema, telefon, dialektika, atom, agronom, azot* və s.

3. Fransız sözləri: *abajur, avangard, adres, albom, artist, balans, banderol, bloknot, balet, beton, büro, briłyant, vineqret, depo, desant, loja, janr, hektar, roman* və s.

4. İngiliz sözləri: *blok, vəğzal, rels, tramvay, klub, boykot, mitinq, lider, bündə, tort, bifşteks, futbol, basketbol, voleybol, boks, cemper, dispetçer* və s.

5. Alman sözləri: *lift, mundir, yefreytor, orden, rota, feldmarşal, stab, baletmeyster, fleyta, vafli, flag, futlyar, şırma, kitel* və s.

6. İtalyan sözləri: *ariya, opera, libretto, tenor, fortepiano, balerina, arka, basta, dukat, karnaval, valyuta, banda, balkon, kvartet, konsert, novella* və s.

7. Holland sözləri: *matros, rupal, vimpel, kompas, reyd* və s.

Ş52. Rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən keçmiş sözlərin fonetik tərkibi Azərbaycan sözlərindən fərqləndiyi kimi, ərəb və fars sözlərində də fərqlənir. Əgər ərəb və fars sözlərini fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlər saatlarında özünü göstəridiysə də, burada həmin xüsusiyyətlər, əsasən, samitlərdə öz əksini tapır.

Ərəb və fars sözlərinin bir çoxu dilimizin təsiri altına düşərək öz ana dilinə məxsus xüsusiyyətlər (məselən, *əhməq – axmaq, dəva – dava, aql – aqlı*) itirib, Azərbaycan sözlərindən seçilməyən bir şəkildə düşməsdən, rus dilindən gölən sözlər öz dilinə fonetik xüsusiyyətlərini daha çox mühafizə etmişdir. Bununla belə rus dilindən gölən

bir sıra sözlere fonetik türkib öz sözlerimizin türkibine qısmen uygun göldiyi kimi (məsolən, *palata*, *orqan*, *sunka* və s.), bəzilərinin türkibi (məsolən, *maşına* – *maşın*, *fənər* – *fənər* və s.) qısmen dayışdırılmış ve dilimizin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Rus dilindən keçən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri

§53. Müasir dilimizdə rus dilindən və onun vasitəsilə başqa dillərdən gələn sözlərde müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər bunlardır:

1. Əvvəli iki samitlı başlayan sözlər; məsolən, *plan*, *klub*, *globus*, *traktor*, *kran*, *kvartal* və s.

2. Dörd samitli hecadan ibarət sözlər; məsolən, *Şmidt*, *şrift*, *stamp*, *şlang* və s.

3. Əvvəli *re* ilə başlayan sözlər; məsolən, *redaktor*, *rektor*, *redaksiya*, *realist* və s.

4. Əvvəli *para* ilə başlayan sözlər; məsolən, *paraşüt*, *paralel*, *paragraf* və s.

5. Əvvəli *poli* ilə başlayan sözlər; məsolən, *politexnikum*, *politika*, *poligrafiya*, *politxenizasiya*, *polisiya* və s.

6. Əvvəli *por* ilə başlayan sözlər; məsolən, *port*, *porifel*, *portret*, *portsıqar*, *porsiya* və s.

7. Əvvəli *radi* ilə başlayan sözlər; məsolən, *radio*, *radioqram*, *radiometr*, *radiolog*, *radist* və s.

8. Əvvəli *rep* ilə başlayan sözlər; məsolən, *repertuar*, *replika*, *repetisiya*, *reportaj* və s.

9. Əvvəli *res* ilə başlayan sözlər; məsolən, *respublika*, *restoran*, *resenziya*, *resept* və s.

10. Əvvəli *ro* ilə başlayan sözlər; məsolən, *rol*, *romb*, *royal*, *roman*, *rota*, *rotator* və s.

11. Əvvəli *sem* ilə başlayan sözlər; məsolən, *semestr*, *semasiologiya*, *semafor*, *seminar* və s.

12. Əvvəli *ser* ilə başlayan sözlər; məsolən, *serviz*, *servant*, *seriya*, *serenada* və s.

13. Əvvəli *te* ilə başlayan sözlər; məsolən, *tezis*, *telefon*, *telegraf*, *teleskop*, *texnika*, *teoriya* və s.

14. Əvvəli *fe* ilə başlayan sözlər; məsolən, *feodal*, *ferma*, *fevral*, *festival*, *feldşer*, *fetişizm* və s.

15. Əvvəli *fil* ilə başlayan sözlər; məsolən, *film*, *filosof*, *filtal*, *filarmoniya*, *filologiya* və s.

16. Əvvəli *fo* ilə başlayan sözlər; məsolən, *fokus*, *folklor*, *fond*, *fonetika*, *fonem*, *formə* və s.

17. Əvvəli *ek* ilə başlayan sözlər; məsolən, *ekran*, *ekvator*, *ekzema*, *ekipaj* və s.

18. Əvvəli *el* ilə başlayan sözlər; məsolən, *elektrik*, *elevator*, *elastik*, *ellips* və s.

19. Əvvəli *ep* ilə başlayan sözlər; məsolən, *epoxa*, *epizod*, *epidemiya*, *epigraf*, *epigram*, *epitet* və s.

20. Əvvəli *es* ilə başlayan sözlər; məsolən, *eskadron*, *eskiz*, *estafet*, *estrada*, *estetika* və s.

21. Əvvəli *op* ilə başlayan sözlər; məsolən, *optika*, *opera*, *operasiya*, *opponen*, *oppozisiya*, *operator* və s.

22. Əvvəli *me* ilə başlayan sözlər; məsolən, *mebel*, *medal*, *metodika*, *menyu*, *metateza* və s.

Qeyd. *me*-den sonra y, h, ş samitləri işlənən (məsolən, *meymun*, *mehriban*, *meşə*, *memar* və s.) sözlər rus dilindən gəlmə deyildir.

23. Əvvəli *ko* ilə başlayan və k səsi qalın təleffüz edilən sözlər; məsolən, *komandir*, *komissar*, *komanda*, *komediya*, *komitet* və s.

24. Əvvəli *ka* ilə başlayan və k səsi qalın təleffüz edilən sözlər; məsolən, *kabel*, *kanal*, *kalori*, *kanat*, *kabinet*, *kamera*, *kamfora* və s.

25. Əvvəli *imp* ilə başlayan sözlər; məsolən, *import*, *imperator*, *impuls*, *imperialist* və s.

26. Əvvəli *mak* ilə başlayan sözlər; məsolən, *maket*, *makaron*, *maksimum*, *Makarenko*, *Maksim* və s.

27. Əvvəli *mik* ilə başlayan sözlər; məsolən, *mikrob*, *mikrora-von*, *mikroskop*, *mikrometr*, *mikron* və s.

28. Əvvəli *inst* ilə başlayan sözlər; məsolən, *institut*, *instinkt*, *instansiya* və s.

29. Əvvəli *dis* ilə başlayan sözlər; məsolən, *disput*, *distansiya*, *disk*, *diskussiya*, *dissertasiya*, *dispetçer* və s.

30. Əvvəli *de* ilə başlayan və özündən sonra y və ş samitləri (məsolən, *deyişmək*, *deşik*) olmayan sözlər; məsolən, *dekret*, *demokrat*, *deməqoq*, *denşik*, *depo*, *deputat*, *despot* və s.

31. Övvəli ve ilə başlanan və özündən sonra *c* və *y* samitleri (məsolən, *veyl*, *vec*) olmayan, həm də *ver* sözü ilə düzəlməyən (məsolən, *vergi*, *veriliş*, *verəcək* və s. kimi) sözlər; məsolən, *veranda*, *vedra*, *veksel*, *Venera* və s.

32. Övvəli *aq* ilə başlanan sözlər; məsolən, *aqronom*, *aqrar*, *agressor*, *agrotehnika* və s.

33. Övvəli *avto* ilə başlanan sözlər; məsolən, *avtomotor*, *avtobus*, *avtomobil*, *avtogaçaraj*, *avtoqraf* və s.

34. Sözün son hecasında *o* saiti olan sözlər; məsolən, *avto*, *kino*, *traktor*, *motor* və s.

35. Sözün ikinci və ya son hecasında *e* samiti olan sözlər; məsolən, *şinəl*, *bufet*, *sovət*, *beretka*, *dublet*, *duel* və s.

36. Sonu *tr* ilə bitən sözlər; məsolən, *teatr*, *metr*, *kilometr*, *termometr* və s.

37. Tərkibində *i* və *a* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsolən, *dialekt*, *diametr*, *diagram*, *dialog* və s.

38. Tərkibində *e* və *o* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsolən, *geolog*, *geofizika*, *geometriya*, *geolojiya* və s.

39. Tərkibində *i* və *o* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsolən, *biologiya*, *biolog*, *biokimya*, *biogenez*, *miologiya*, *miokardit* və s.

40. Tərkibində *e* və *o* saiti birlikdə işlənən sözlər; məsolən, *teatr*, *seans*, *reakтив*, *reaksiya*, *real*, *realizm* və s.

41. Sonu *uya* ilə bitən sözlər; məsolən, *geologiya*, *zoologiya*, *biologiya*, *leksikologiya*, *mineralogiya* və s.

42. Sonu *ist* ilə bitən sözlər; məsolən, *kommunist*, *idealist*, *maşinist*, *materialist*, *fatalist* və s.

43. Sonu *izm* ilə bitən sözlər; məsolən, *sosializm*, *marksizm*, *kapitalizm*, *humanizm* və s.

44. Sonu *iv* ilə bitən sözlər; məsolən, *kollektiv*, *obyektiv*, *subyektiv*, *arxiv*, *aktiv*, *passiv*, *kooperativ* və s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLİŞMƏ YOLLARI

§54. XX əsrden başlayaraq xalqımızın iqtisadi, siyasi və mədəni heyatında yüksəlşəmə möolo golur. Bu yüksəlşəmə və dayışıklılıqlar Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə də güclü təsir göstərir və onu zənginləşdirir. Bu zənginləşmə müxtəlif yollarla inkişaf edir. Onları müxtəlif cür təsnif etmək olar.

Comiyyətin ictimai, tarixi, mədəni, iqtisadi inkişafı ilə eləqədar Azərbaycan dilinin lügət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artır.

Bu prosesdə sözə olan neytral mözmun genişləndir və ictimai mözmun kəsb edir. Bu hadisə daxili imkanlar hesabına zənginləşmə prosesini dialektik qanuna uyğunluqla inkişaf etdirir. Məsolən:

1. *Əmək* – müxtəlif maddi və mədəni nəmətlər əldə etmək üçün insanların məqsədəvügün fəaliyyətidir. O, insanların həyatının başlıca məzmununu təşkil edən fəaliyyətə çevrilmişdir. Nöticədə yeni söz birləşmələri yaranmışdır. Məsolən, *əmək rəsədati*, *əmək qəhrəmanlığı*, *əmək igidiyyinə görə*, *əməkda forqlanmaya görə* və s.

Bir sırə sözlər öz möhdud mənalarından çıxaraq ictimai mözmun kəsb etmiş, semantik sorhəti genişlənməmişdir. Məsolən:

2. *E və -istirahət evi*, *aktyor evi*, *alimlər evi*, *həkimlər evi*, *müəllimlər evi*.

3. *Saray* – *Səadət sarayı*, *mədəniyyət sarayı*.

4. *Elçi* – *xalq elçiləri*, *başqa ölkələrə göndərilmis nümayəndələr* (elçilər).

5. *Çarçı* – *sülh carçısı*, *həqiqət carçısı*, *azadlıq carçısı*.

6. *Şəhid* – “dinsizlər”, “kafirlər” qarşı mübarizədə din namına müxtəlif əzablara düberən, din yolunda ölümə gedən şəxslər deyilərdi. Yeni mənada – insanların gözəl idealları uğrunda, həqiqət, doğru iş yolunda öz canından keçən, mətin iradəli, mübarizə, xalq yolunda ölümə gedən, həmişə hörmət və ehitiramlı yad edilən adamlar nəzərdə tutulur. Məsolən, *Böyük Vətən müharibəsi cəbhələrində özünü şəhid edən qəhrəmanlara eşq olsun!*

7. *Gecə* – sutkanın bir hissəsi mənasında işlənilirdi. İndi tarixi şəxsiyyətlər, müxtəlif ictimai və siyasi xarakterli hadisələrə həsr edilmiş yığıncaqlar mənasında işlənilir. Məsolən, *şeir gecəsi*, *tələbə gecələri*, *adəbi-bədii gecə* və s.

Bu zənginləşmədə rus dili müsbət rol oynamışdır.

Dilimizdə rus dilinin təsiri vasitəsilə bir çox mürəkkəb söz və ifadələr meydana gəlmişdir ki, bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Sovet hakimiyətinin qurulması ilə eləqədar olaraq, ölkədə bir çox idarə və müəssisə teşkil edilir. Bunun nöticəsində həmin müəssisə, idarə və teşkilat adları da meydana gəlir; məsolən, *Sovet Sosialist Respublikalari İttifaqı (SSRİ)*, *Nazirlər Soveti*, *Ali Sovet*,

Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi (MİK), məarif şöbəsi, maliyyə şöbəsi, Azneft, Azərittifaq, Azərnəşr, Azərticarət və s.

2. Partiya sözü vasitəsilə bir sıra düzeltmə sözlər, mürekkeb söz və ifadələr yaranır; məsolən, partkom, partiyalı, partiyasız, partbilet, partbüro, partkollegiya, partiya qurultayı, partiya konfransı, Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası (Sov.İKP), Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi (Sov.İKP MK), partiya makəti və s.

3. Dildə bir sıra yeni sabit söz birləşmələri meydana gəlir; məsolon, şəraf işi, istehsalat yenilikçi, xalqlar dostluğu, ölməz qəhrəman, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, nəhəng addimlar, casarotlı addimlar, sağılmə söz, istehsalat müşavirəsi və s.

4. Yeni istehsalat üsulları, yeni texnikanın tətbiqi, yeni-yeni istehsalat maşınlarının, istehsalat alətlərinin, yeni dozgahların işo salınması, yeni istehlak mallarının istehsalı ilə əlaqədar olaraq müasir Azərbaycan ədəbi dilində xeyli yeni söz və ifadə meydana gəlir; məsolən, neft kaməri, kombayn, traktor, ekskavator, buldozer, kapron, neylon, elektron, vertolyot və s.

5. Bir sıra beynəlmilər sözlər geniş işləklilik xüsusiyyəti qazanaraq, osas lügət fonduna keçir və geniş kütlənin mali olur. Belə sözlərə aşağıdakılardır misal göstərmək olar: *miting, amnistiya, ansambl, armatura, dissertasiya, dosent, professor, akademik, rektor, süjet, fabula, personaj, opera, montaj, melodiya, dirijor, rejissor* və s.

6. Kənd təsərrüfatında emalə galan dayışıklıklar, yeni əmək alətlərinin işo düşməsi, əməyin yeni qaydada toşkili bunları ifadə edən dil vasitələrinin yaranmasını da tomin edir; məsolən, agroteknika, traktor, kombaynçı, kvadrat-yuva işsülu, maldarlıq ferması və s.

7. Ecazkar bir şəkildə kosmosun fəthi ilə əlaqədar *kosmos, kosmonav, Yerin peyki, Ayn peyki, "Lunaxod", "Vosxod - 1", "Vosxod - 2", "Vostok - 1", "Vostok - 2", "Vostok - 3", "Soyuz - 1", "Soyuz - 4", Orbital elmi stansiya* kimi yeni adlar yaranı.

8. Birinci dünya müharibəsi, vətəndaş müharibəsi, Sovet Ordusunun teşkiləti kimi hadisələr, horbi terminologiyanın inkişafına səbəb olur. İkinci dünya müharibəsi Sovet İttifaqını vahid horbi ləğərə çevirir. Xalq olda silahlı cəbhəda, arxada öz əməyi ilə düşmən üzərində qələbəni tomin edir. Bunularla əlaqədar olaraq horbi ixtisas aid bir sıra terminlər ədəbi dile keçir; məsolən, *avtomat, avtomatçı, zenit, zenitçi, minomyot, pulemyot, tank, tankvuran, top, istehkam, atom bombası, hidrogen bombası* və s.

9. Cəmiyyətin inkişafını longidən mənfi xarakterli hadisələri, keyfiyyətləri vo s. bu qəbildən olan xüsusiyyətləri əks etdirən sözlər yaranır: *primitivlik, yerliçilik, tosərrüfatsızlıq, cizma-qaraçılıq, iclas-bazlıq, inzibatçılıq, bürokratçılıq, mənsəbparəstlik, kompaniyaçılıq, məsulşəhərsizlik* və s.

10. İctimai vo mədəni inkişafla əlaqədar leksik vahidlər yaranır: *Səadət sarayı, tibb işçiləri evi, qırmızı guşə* və s.

11. Xalqlar dostluğu ilə əlaqədar olaraq bir sıra söz və ifadələr yaranır: *çoxmillətli, ümumdünya, ümmüttifaq, millətlərarası, dost, dövlət, dostluq galası, sülhsevar, sühl bayrağı, ümummilli, sühl göyərçini, sühlün bayraqdır, sühl carçısı, dinc yanaşı yaşamaq, qarşılıqlı anlaşma, dostluq səfəri* və s.

12. Xalqın yaşayış səviyyəsinin, maddi vo mədəni təlebatının yüksələməsi ilə əlaqədar bir sıra söz və ifadələr yaranmışdır: *soyuducu, tozoran, paltryaruyan maşın, radiolaşdırma, telefonlaşdırma, yaşıllaşdırma, televəriliş, yarımfinal, atıçəkən maşın, lifçi* və s.

13. Xalq təsərrüfatında müxtəlif mahsulların istehsalına xidmət edən istehsal alətləri, maşınlar meydana çıxmış və onların adlarını bildirən söz vo ifadələr yaranmışdır: *torpaqbecərən, katənəyirən, ağacqaldırı, sığallayıçı, naxışvuran, cindirdoğrəyan, qartamızlayən, tozamızlayən, kartofəkn, maftıqlayən, yundarayan, papirosdoldurən, dərmanlayıcı* və s.

Bələdiyə, Azərbaycan dilini, onun lügət tərkibini zənginləşdirən, yeni dövlət, ictimai-yaşayış, istehsalat, əmək əlaqələrini, yeni dünayagörüşü vo yeni ideologiyani əks etdirən çoxlu yeni sözlər ortaya çıxır.

5. MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN AKTİV VƏ PASSİVLİYİNƏ GÖRƏ LÜĞƏT TƏRKİBİ

LÜĞƏT TƏRKİBİ VƏ ƏSAS LÜĞƏT FONDU

§55. Dil ictimai bir hadisədir. O, cəmiyyətə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin deyiməsi, elm, texnika vo mədəniyyət sahəsində arası kəsimləyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lügətində daimi bir deyimə, artma və zənginləşmə prosesi gedir.

Dilda olan sözlərin hamisi birlikdə onun lügət tərkibi adlanır. Dilin lügət tərkibi nə qədər zəngin olarsa, dil də bir o qədər zəngin olar. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan ədəbi dili dünayının zəngin

dillerinden biri sayılır. Bu dilin lügət tərkibini zəmanəmizin yüksək siyasi, fəlsəfi, elmi, adəbi fikirlərinin ifadesinə xidmət edə bileyək bir qüvvəyə malikdir.

Ş56. Lügət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Ümumiyyətə, bir dilin lügət tərkibinə daxil olan bütün sözləri o dilde danışanlardan heç biri bilişməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sonatından asılı olaraq, müyyətin miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lügət tərkibi olduğu kimi, hər adamin bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lügət ehtiyatı vardır.

Bununla belə, dilin ümumi lügət tərkibi içərisində elə sözlər vardır ki, o dildə danışan adamların hamisi bu sözləri bilir və öz danışığında onlardan istifadə edir; *məsolən, ata, das, ağac, su, ev, çörək, xörək, oturmaq, durmaq, man, san* və s.

Bir dildə danışan adamların hamisina məlum olan və hamı tərəfindən sistematiq şəkildə işlədiplen sözlər birlikdə dilin esas lügət fondunadır.

Dilin esas lügət fondu əslində dilin lügət tərkibinin bir hissesini, daha doğrusu onun özeyini təşkil edir. Bununla belə, bir dilin esas lügət fonundan onu dilin lügət tərkibində fərqləndirən və ya birləşdirən bir sıra cəhətlər vardır.

Ş57. 1. Əsas lügət fondu lügət tərkibinin inkişafında və söz yaradılıcılığında mühüm rol oynayır. *Məsolən, dilimizin lügət tərkibində olan alıcı, seçici, əvəzlilik, adlıq, yönük, qaldırıcı* kimi bir çox düzeltmə; *uzaqgörən, özüñütünçən* kimi mürəkkəb sözlər esas lügət fonundan daxil olan *almaq, seçmək, əvəz, ad, yön, qaldırmaq, uzaq, görmək, öz, təqnid* sözlərinə şəkilçilər arturmaqla və ya onların birləşməsi ilə omala golmişdir.

2. Dilin lügət tərkibi arasıksılmadən inkişaf edib artdığı kimi, esas lügət fondu da inkişaf edib artı. Zaman keçidkə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca, lügət tərkibində olan bir çox sözlərdən hamı istifadə etməyə başlayır və onlar artıq dilin esas lügət fonundan keçir.

Dilin lügət tərkibinə golmiş sözlərin esas lügət fonunda keçməsi zəruri deyildir. Lügət tərkibinə daxil olan sözlər esas lügət fonundan keçməyən də biler. Odur ki, sözlərin lügət tərkibinə və oradan da onun esas lügət fonundan keçmə prosesini bütün sözlərdə eyni dərəcədə və eyni zamanda olmur. Elə sözlər vardır ki, onlar dilin lügət tərkibinə daxil olur və onların lügət fonunda keçməsi üçün heç bir ehtiyac hiss edilmir. Sözlərin bir qismi isə ehtiyacdən asılı olaraq tödricən, bir

qismi de sərətə lügət fonundan keçir, bunların birincisino *biokimya, telemexanika, substantivlaşma, attribut* və s., ikincisino *elektrik, professor, dosent, vertolyot* və s., üçüncüsuno isə *kosmonavt, kosmos* və s. sözləri misal götirmək olar.

3. Dilin esas lügət fonundan daxil olan sözlərin eksəriyyəti qohum dillerin lügət tərkibi ilə bir ümumiyyət teşkil edir. Dilimizin esas lügət fonundan daxil olan *ata, ana, man, san, bir, iki, yazmaq, güləmək* kimi bir çox sözlər bəzi fonetik dəyişikliyə uğramış şəkildə bütün türk dillərində işlənilir. Bu cəhətdən esas lügət fonundan daxil olan sözlərin eksəriyyəti, öz tarixi etibarilə, dilin daha qədim dövrlərini eks etdirir.

4. Dilin lügət tərkibinə arasıksılmadən yeni-yeni sözlər daxil olduğunu və bu sözlərin bir qismi esas lügət fonundan keçdiyi kimi, bunun əksinə də təsədüf edilir.

Ictimai mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar olan bir qismi sözlər dilin lügət tərkibindən, hətta lügət fonundan da çıxır. Lügət fonundan çıxan sözlər uzun müddət lügət tərkibində qala də bilər. *Məsolən, yüzbaşı, cavus, bay, xan, ağa, xış, arxaqılıq* kimi bir çox sözlər dilimizin lügət fonundan çıxmışsa da, lügət tərkibində hələ də qalmışdır. Lakin çələ mənasında işlənən yazı, *payız* mənasında işlənən *güz, səs* mənasında işlənən *ün, yalan* mənasında işlənən *al və bu* kimi bir çox sözlərin başqa söz və ya ifadə tərkibində izləri qalmışdır.

Ş58. Aktiv və passiv sözlər. Dilin lügət tərkibinə daxil olan sözlərdən eyni dərəcədə istifadə edilmir. Elə sözlər vardır ki, onlardan tez-tez, elə sözlər də vardır ki, az-az istifadə edilir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin lügət tərkibinə daxil olan sözləri *aktiv və passiv* olmaq üzrə iki qismə ayırmalıdır.

Lügətin aktiv qismına hal-hazırda geniş şəkildə istifadə edilən sözlər daxildir. Deməli, lügətin aktiv qismına əsas lügət fonunu təşkil edən bütün sözlər və ixtisasla əlaqədar olaraq, dilin ayrı-ayrı sahələrində istifadə edilən sözlər – terminlər daxil olur. Çünkü ixtisasla əlaqədar olan belə sözlər, hamı tərəfindən işlədilməsə də, bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışın adamlar bunlardan aktiv şəkildə istifadə edirlər.

Lügətin passiv qismına və işlənmə gücünü itmiş, köhnə adəbiyyatda, lügətlərde qalmış və çox az adama tanış olan, eyni zamanda müyyətin münasibətlərə əlaqədar dilə yenice gelmiş və hələ özünə möhkəm zəmin tapmamış sözlər daxil edilir. Belə sözlər o dilde danışan adamların çoxu tərəfindən işlədilmişdir.

Lügətin passiv qismində, bir qayda olaraq, iki cür söz qrupuna təsədüf edilir: *köhnəlmış sözlər; yeni sözlər.*

KÖHNÖLMİŞ SÖZLƏR

§59. Öz İsləmənə dairəsinə görə köhnəlmış sözlər müxtəlif qruplara ayrılır:

1. İslənmə gücünü tamamilə itirmiş, mənəsi molum olmayan və yeni sözlərin əmələ gelməsində iştirak etməyen sözlər; məsolon, yanşax – el aşağı mənasında, *ari* – tomiz, *bədey* – cins at, *yaxnı* – qovurma, *dün* – gecə, *sədəq* – ox qabı və s.

2. Müasir dildə müstəqil söz kimi işləmənən gücünü itirmiş və izlərini sözlərin tərkibində saxlaşmış olan köhən sözlər; məsolon, *toxmaq* sözündə olan *tox* (vur mənasında), *qarmag*, *qarı*, *qarğı* sözlərində olan *qar* (bərklik mənasında), *ilmək*, *illik*, *iltxi* sözlərində olan *il* (iyişmiş monasında) və s.

3. Vaxtilə ədəbi dilimizdə işlənmiş və müasir dildən çıxmış bir çox ərəb-fars sözləri; məsolon, *müsəlləs* (üçbucaq), *zaviya* (bucaq), *sərf-nəhf* (qrammatika), *sövtiyat* (fonetika), *rəfiq* (yoldaş) və s.

4. Köhnə quruluşla əlaqədar idarə, müəssisə və vəzifə adları, məsolon, *divanxana*, *nahiyə*, *qəza*, *nayib*, *priştav*, *qorodovoy*, *yüzbaşısı*, *yasavalı* və s.

Köhnəlmış və dildən çıxmış sözlərə atalar sözləri və zorbı-məsəllərdə tez-tez tezaduf edilir; məsolon, *dini dinara satan dindən də ola*, *dinardan da*. Müasir dilimizdə *Şaban*, *Ramazan* adam adlarıdır, bunlar ay adları mənasında işlənmir, lakin *hamişi şaban*, *bir dəfə ramazan* atalar sözündə bu mənada işlənmişdir. Müasir dilimizdə *xəstəlik* monasında *malamat* sözü işlədiñir, lakin *gün doğan salamatı*, *gün batan malamat* atalar sözündə isə o həmin monam ifadə edir.

Köhnəlmış sözlərin – arxaizmlərin bir qismını tarixizmlər toşkil edir.

§60. Tarixizmlər. Keçmiş həyat və mösiotin aradan çıxmışı, döyişməsi ilə əlaqədar olaraq aradan çıxmış və ancaq həmin həyatı canlandırmak məqsədi ilə işlədilən sözlər tarixizmlər adlanır.

Köhən dövlət quruluşunun, çar əsili-idarəsinin logvi ilə əlaqədar olaraq bəzürlükə aid olan bir sıra idarə, rütbə, vəzifə adları buraya daxildir: *okrug*, *uyezd*, *qəza*, *nahiyə*, *gubernator*, *priştav*, *naib*, *uryadnik*, *strajnik*, *qorodovoy*, *rüstdiyə* (məktəbi) və s.

Son vaxtlara qədər işlənmiş və indi aradan çıxmış bir sıra sözlər də – *rəbfaq*, *darülmüəlliməyi* (pansionlu ibtidai məktəb müəllimi hazırlayan oğlan orta məktəbi), *darülmüəllimat* (pansionlu ibtidai

məktəb müəllimi hazırlayan qız orta məktəbi), *fərdiyətçi*, *batrak*, *fövqələdə komitə* (çeka), *sura* və s. tarixizmlərdən sayılır.

Keçmişdə Bakıda ancaq bir yeddimortəbəli ev var idi. Sonra ilk dəfə birinci besmərtəbəli ev tikiildi. Bu gün Bakıda beş, altı, yeddi, sekiz, doqquz və daha çox mortəbəli evlərin sayı xeyli artmışdır.

Buna baxmayaraq, dənişqanda *bəs* və ya *yeddi mərtəbə* dedikdə, ilk tikilən binaların olduğu yer nəzərdə tutulur. İndiki Füzuli bağı olan yer vaxtı *Quba meydani* adlanır. Bəzi adamlar bu yeri indi də *Quba meydani* adlandırırlar. Bununla belə, Bakıda *besmərtəbə*, *yeddimərtəbə*, *Quba meydani*, *İçərişəhər*, *Qosaqula qapısı*, *Hüseyn-bala aqşağı* və s. qəbilələndən olan onlarda yer adları köhnələrək, lügütin passiv fonduna keçmiş və tarixizmlər sırasına daxil olmuşdur.

Lügüt tərkibinde tarixizmlər sırasında olan bir sıra sözlər, *torqisin*, *kontor* (rayon monasında), *staxanovçu*, *papanınçılər*, *çelyuskinçılər* və s. kimi sözlər az bir müddədə lügütin aktiv fonduna qala bilmişlər. Sonralar isə köhnəlmışlar.

§61. Arxaizmlər. Köhnəlmış sözlərin tarixizmləre aid olmayan qrupunu arxaizmlor (yunanca *archaios* – qədim deməkdir) toşkil edir. Tarixizmlərdən fərqli olaraq, arxaizmlər elə sözlərdən ibarətdir ki, onların ifadə etdiyi əsya və hadisələr indinə özündə belə mövcuddur, lakin onlar başqa sözlərlə ifadə olunur. Arxaizmlər lügütin passiv fonduna daxildir. Zaman keçidək dildə arxaizmlər dublet, qismən də sinonim olan, onları sixışdırıb aradan çıxaran və lügüt tərkibinin aktiv qismını toşkil edən yeni leksik vahidlər yaranır: məsolon, *yazı ovozına çöl*, *aıl ovozına kənd*, *ozan ovozına aşığı* və s.

Arxaizmlor, əsasən leksik və semantik olmaq üzrə iki yerdə ayılır.

Əşya və ya hadisənin adını başqa söz əvəz edirəsə, passiv fonda keçmiş əvvəlkilər söz leksik arxaizmlər adlanır. Məsolon, *necə ovozına işlənmiş olan nə günsə*, *hansi ovozına işlənmiş olan qangi* və ya *hanki, saç ovozına işlənmiş olan muz sözləri leksik arxaizmlərdir.*

Söz öz köhən monasının itirərək, yeni mona ifadə etdiğində, onun köhən monəsi semantik arxaizm adlanır; *goçu* – köhən monada (igid), *donluq* – köhən monada (baxış), *as* – köhən monada (yemək) və s.

Dilimizdə leksik-fonetik arxaizmlor də tezaduf edilir. Bunlara misal olaraq, *xalq* (xalq), *gəmiş* və ya *gomuş* (camış), *tarag* (daraq), *gənimət* (qənimət), *həna* (xina) və s. sözlərini göstərmək olar.

§62. Arxaizmlər və tarixizmlərdən bodü diliñ üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilir. Hər hansı bir yazıçı keçmiş həyatının müyyəyen tarixi bir dövrünə və o dövrə yaşmış bu və ya digər

surəti qabarıq vermek istədikdə, dövrün müyyən dil xüsusiyyətlərində bunu nəzərə çatdırmaq və həm də yüksək təntənləi üslub yaratmaq üçün arxaizm və tarixizmləri işlədir: M.Ə.Sabirdən götürdiyimiz "Təzə və köhno" şərində bunu aydın görürük.

- Şəhri-məlumunuzun vəzü qərarı necədir?
- Həmdüllillah, necə görmüşdəs Nuh, oylacaðır!
- Yeni məktəb açılıbmı vətan əvlədi üçün?
- Az deyil Adəm aðan mədrəsa əhfədi üçün?
- Oxuyurmu qəzətə şəhrinizin əhli təmam?
- Bəzi sarsaq oxumuşular oxuyur, man oxumam!
- Ölkməzdə açılıbdırımi qiraðxanə?
- Tazalar aqmiş idi, qoyduq onu viranə!
- Ac qarınlaşlara infaq edildimi, əni can?
- Onu görməzmiş xuda, el niya versin ona nan?
- Biza övrətlərin amri alınırmı nəzərə?
- Canı çıxsin, o da getsin yenə bir təzə əra!
- İttihad amrinə dair danışsızlımı barı?
- Danışır bir paramız, leyk boğazdan yuxarı!
- Sünnyü şia təssübələri laðğı oldumu ya?
- Nə dedin? Küfr danişdin! Cıramım ağızını ha!..
- Qabili-ərz sözümüz yox, əni əfv et, gedirəm!..
- Bəcəhənnəm ki, gedirən, səni xud man nedirəm!..
- Buna bax, aðzına bax, surəti-idbarınna bax!
- Başının şapkasına, etdiyi göftərinə bax!..

Bu şeirdə şair Nuh (efsanevi peygamber), mədrəsa (dini məktəb), xuda (Allah), həmdüllillah (Allaha şükür), ittihad (birlik), sünni, şia (dini məzheblər), küfr (dina zidd olan söz) kimi tarixizmləri; şəhri-məlum (şəhər heyati), vəzü qərar (vəziyyət), əhfəd (nəsil), infaq (xore), nan (çörək), biva (dul), leyk (ancaq), bəcəhənnəm ki (cəhənnəmə ki), xud (özü), surəti-idbar (boy-buxun), göftər (söhbat) kimi leksik; öylə (ela), təzə (təzə), nedirəm (nə deyirəm) kimi fonetik arxaizmlər işlətmİŞdir.

Ş63. Azərbaycan klassik şerində işlənmiş bir sıra sözlər müasir dövr üçün artıq arxaik olmuşlardır. Bunların da əksəriyyəti ərob və fars sözləri hesabına düşür; məsələn:

Bildi təmami-aləm kim, dərdiməndi-eşqəm,
Yarəb, hamuz halim bilməzmi ola yarım?
(M.Füzuli)

Gərci gün xoşdur, vəli rüxsarın ondan yaxşıdır,
Ay dañi taban durur, didarın ondan yaxşıdır.
(Xotayı)

Səndən ki cüda nuş edərəm sağarı-gülnar,
Tünd olma, dönüm gözlərinə, özgə sabəb olur.
Ərz eyləyim, ol, türreyi-ənbər güli-rüxsar
Qılmış məni bir müşkül ol dərdə girifstar.

(M.P.Vaqif)

Sana hər malibəi məxfi dedim, ey gül, əyan tutdun,
Rəqibi-zıştrakın aşikar, cybin nəhən tutdun.
(Q.Zakir)

Ta səhər şəmi-fıraqın kokəbi əfşandır gözüm,
Əşki-gülgün içərə ey bimehr pünhandır gözüm.
(S.Ə.Şirvani)

YENİ SÖZLƏR (NEOLOGİZMLƏR)

Ş64. Sonayenin, kənd təsərrüfatının, elm və texnikanın, incəsənatın, ölkənin mödoni höyatının inkişafı ilə əlaqadər olaraq yeniyən məfhumlar yaranır. Bu məfhumlar onları ifadə edən yeni sözlər də meydana gələşsinə səbəb olur. Dildə meydana gelən yeni sözlər – neologizmlər (yunanca *neos* – yeni, *logos* – tolum ve ya anlaysı deməkdir) adlanır.

Neologizmlər bir müddət keçidkən sonra lügətin tərkib hissəsinə qarışaraq onunla homahəngləşir və öz neologizmləyini itirir. Beləliklə, yeni sözlər ancaq dilo yeni göldiyi ilk dövrlərdə neologizm ola bilir.

Neologizmlərin müxtəlif yarımlarına yollarına təsadüf edilir. Bəzi neologizmlər yeni eşa və hadisələrin meydana gələşini ilə əlaqadər olaraq onları dilde ifadə etmək üçün işlənir; məsələn, *grant*, *biznes*, *mesaj*, *faks* və s.

Neologizmlərin bir qismi başqa dillərdən gəlir. Məsələn, *pop* (musiqi janrı), *internet*, *ofis*, *transfer*, *auksion*, *barter*, *trans*, *divident*, *market*, *total* və s.

Neologizmlerin büyük bir hissəsini dil özü yaradır, ya da onları söz ustaları düzeltir. Məsələn: *işqfor*, *kasetçaldırın*, *antiinhisar*, *soyqırım*, *avtocavabçı* (telefonda) və s.

Yeni sözlər qurulmuşa müxtolif olur. Məsələn: *social gərginlik*, *bazar iqtiyasidəyi*, *sülhməramlı qüvvələr*, *maliyyə bazarı*, *gömrükçü*, *özəl təhsil*, *test üsulu*, *inhişarçı*, *divident*, *sayt*, *internet*, *fayl*, *kvota*, *lisenziya*, *anons*, *prayer*, *xaker* və s.

Avropanın dillerindən dilimizə golon neologizmlerin çoxu beynəmələl sözlərdir. Türkiyə ilə əlaqələrin artması nəticəsində dilimizə türk dilindən de yeni sözlər keçir. Məsələn: *döñər*, *başqan*, *təmizlik tozu*, *özəl*, *dəstəkləmək*, *önçə*, *bilgisayar*, *özgür* və s.

6. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN İSTİFADƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ LEKSİKASI

§65. Bir dilde danışan adamlar eyni bilik səviyyəsinə, eyni ixtisasa malik olmadıqları kimi, müxtolif şəraitde və məkan etibarılı müxtolif yerlərdə yaşayırlar. Ona görə hər hansı bir dilde danışan adamların da işlətdikləri sözlərin miqdarı və saciyyəsi de müxtolif olur. Bu cəhətdən, yəni lügət tərkibində olan sözlərin işlədilməsi baxımından müasir Azərbaycan dilinin leksikasını belə qruplaşdırmaq olar: dialekt leksikası, peşə-sənət leksikası; terminoloji leksika; jargon leksikası və arqotizmlər.

DİALEKT LEKSİKASI

§66. Müasir Azərbaycan dilinin ümumi lügət tərkibinə, ədəbi dilə moxsus sözlərdən başqa, bu dilin bütün şivələri üçün saciyyəvi olan sözlər də daxildir. Müasir dilin lügət tərkibinə daxil olan onun şivələrinə moxsus belə sözlər dialekt leksikası adlanır.

Vaxtilə yerli şivələr böyük müstəqilliyyə malik idi, lakin ümumi icbari tohsilin höyata keçirilməsi ilə əlaqədar kütləvi savadlanma və ümumi mədəni səviyyənin bütün ehlə arasında sürotda artması nəticəsində yerli şivələr öz xüsusiyyətlərini itirməyə başlayırdı. Beləliklə, müasir Azərbaycan ədəbi dili leksikası yaranırdı.

Ədəbi dil ilə yerli şivələr arasında indi çox mürokkob bir qarşılıqlı əlaqə prosesi getməkdədir. Bir tarəfdən ədəbi dil şivələrdə işlənən lazımlı, həyati əhəmiyyəti olan sözləri seçib öz lügət tərkibinə daxil edir və onu zənginləşdirir. Digər tarəfdən ədəbi dil normaları yerli şivələrə daxil olur və onları sıxışdırır. Bunun nəticəsində şivələrin tədricon aradan çıxmazı və ədəbi dilin ümumiləşməsi prosesi baş verir.

Bununla belə, yeni şərait – Azərbaycan dilinin, bu orazidə yaşayışında xalqların dilleri ilə əlaqə və münasibəti Azərbaycan dilində yeni şivələrin yaranması üçün şərait hazırlayırlar. Beləliklə, yerli şivələrin lügət xüsusiyyətləri hiss edilən dorادa öz qüvvəsini hələ də göstərir. Ədəbi dil no qədər kütləvi bir xarakter alsa da, ayrı-ayrı rayonlarda, hətta ümumi bir xarakter daşıyan *ana* sözünün müxtolif şəkildə işlənənəsinə tosadış edilir; *mosələn*, *ciyi* (Şəki), *abay* (Zaqatala), *nənə* (Qarağab) və s.

Dilimizin ayrı-ayrı şivələrində işlənən və ancaq onlara moxsus olan sözlərə *dialektizmlər* deyilir. Əgər dilimizin bütün dialektlərini nəzəre alsaq, onlara moxsus sözlərin sayı qat-qat çox olar. Bu qəbilədən olan sözlər aşağıdakılardır: *aval* – mahal (Qax), *aval* – bəla (Qazax), *becca* – balaca (Şəki), *bej* – çırçı (İsmayıllı), *bidix* – körpə buzov (Zərdab), *qut* – turmurcuq (Salyan), *dıggan* – bir tiko (İmlişli), *dıqzax* – qorxaq (Şamaxı), *yava* – pis (Sabirabad), *yava* – zırək (Kürdəmir), *ışar* – mənə (Qazax), *mürçə* – ipokqurd (Cəbrayıllı), *kora* – mix (Gürcüstan) *kora* – topa (Quba), *kora* – quzu saxlanan yer (Cəbrayıllı), *kora* – kin (Gence) və s.

§67. Ədəbi dil əsas etibarılı yerli şivələrin hesabına formalasdığında baxmayaraq, müasir dövrdə şivələr ədəbi dil o qədər böyük təsir edə bilmir. Bununla belə, şivələr ədəbi dilin, xüsusi onun lügət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Ədəbi dilin lügət tərkibinin müəyyən qismi daima yerli şivələr hesabına artır. Yerli şivələrindən ədəbi dilin gözəlliyini daha da artırıran, onu zənginləşdirən sözləri almaq zəruriydür.

Ədəbi dilə onun şivələrindən ancaq istər formaca və istərsə mənacə qarşılığı olmayan sözlər daxil edilməlidir. Ədəbi dilde *ana* sözü olduğu halda, buraya *ciyi* və ya *abay* sözlərini, *doğru* sözü olduğu halda, Salyanda bu mənada işlənən *hərrə* sözünü, *zog* sözü olduğu halda, bu mənada Cəbrayıllı bölgəsində işlənən *mov* sözünü, *rəf* sözü olduğu halda, bu mənada Gəncədə işlənən *zeh* sözünü

dilimizə getirməyin heç bir xeyri yoxdur. Ədəbi dilde dialektizm xüsusiyyəti daşıyan bu sözlər onu ağırlaşdırın korlaya bilər.

Bununla belə, hər hansı bir bölgə və ya yaşayış mənteqosının həyatını daha real və qabarlı şəkildə vermək, əsərdə ayrı-ayrı surəti canlandırmak üçün yazılıcı o yerin və ya surətin mənşəb olduğu şivə xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edə bilər.

Lazım olmadığı halda, yuxarıda dediyimiz xüsusiyyətləri gözlemədən yerli ləhcə və şivə sözlərinə meyl göstərmək, onları ədəbi dilde işlətmək dili korlaqlaşdan başqa bir şey deyildir.

PEŞƏ-SƏNƏT LEKSİKASI

§68. Hər hansı bir adam öz danışığında tez-tez peşəsi, işi və ya sənəti ilə əlaqədar sözlər işlədir. Ayni-ayrı adamların işlətdiyi belə sənətə peşə-sənət leksikası adlanır.

Peşə-sənət leksikası bu və digər ixtisas, sənət və peşə ilə six surətdə bağlıdır. Ona görə də hər hansı bir sənət və ya peşə adamlarının (dülger, bənnə, dollek, dərzi, dəmirçi, çəkməçi, saatsaz və başqalarının işlətdikləri materiali, iş prosesini, atlötləri, möhsulü ifadə edən) nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünməxsus peşə-sənət leksikası olur. Bununla belə, istehsalatla əlaqədar olan bir çox sözlər peşə-sənət leksikasından çıxaraq geniş bir dairəyə, dilin lügət fonduna keçir, ümumi şəkil alır və hamı tərəfindən işlədirilir; məsolən; *çəkic*, *qayçı*, *biz*, *kalbətin*, *qalib*, *gön* və s. sözləri çəkməçilikdən və papaqçılıqdan; *əkin*, *biçin*, *darz*, *taya*, *sum*, *alag*, *ark*, *qorug* və s. sözləri əkinçilikdən keçmişdir. Göstərilən sözlərin işlənən dairəsindən nə qədər geniş olursa olsun, bunlardan adlarımları çəkdiyimiz peşə-sənət adamları daha çox istifadə edirlər.

Aydın bir məsolədir ki, kənd şəraitində çox işlənən *saray*, *oraq*, *yaba*, *taxildöyən*, *taxilbiçən*, *kombayn*, *traktor*, *kotan*, *ot*, *araba*, *əkmək*, *biçmək*, *şumlamaq*, *buğda*, *arpa*, *çovdar* və s. kimi sözlər şəhər yerindən çox az işlədirilir.

Peşə-sənət leksikasının tərkibində elə sözlər vardır ki, onları ancaq bu və ya digər peşə sahibi biliydi və çox işlətdiyi halda, başqa peşə sahibi bilmir və işlətmir. Çəkməçi *meşin*, *tumac*, *savro*, *rant*, *stelka* və s. kimi sözləri işlətdiyi halda, çörəkçi bunları işlətmir. Bunun kimi *yoğurmaq*, *acımaq*, *yapmaq*, *kündələmək*, *kürə*, *təndir*, *kürək*,

çörəkxana, *lavaş*, *kömbə* və s. kimi sözləri on çox çörəkçiliklə məşğul olan adamlar işlədir.

§69. Xalq təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinə aid olan sözlər də öz məniyyəti etibarilə peşə-sənət sözləri sayılır. Təsərrüfatın xarakterindən və inkişafından asılı olaraq, onu səciyyələndirən sözlərin də sayı çox və ya az ola bilər. Azərbaycanda meyvəçilik, üzümçülük, quşçuluq, balıqçılıq, qoyunçuluq, maldarlıq, atçılıq, əkinçilik, tərvəzçilik çox yayılmış təsərrüfat sahələridir və bunların hər birinə xas olan özünməxsus peşə-sənət leksikası vardır:

a) meyvəçiliyi aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *qızıləhmədi*, *safran*, *anton*, *sinab*, *sariarmud*, *hulu*, *şəftah*, *ərik*, *gavalı*, *qara gavalı*, *ağ gilas*, *sarı gilas*, *qara gilas*, *albalı* və s.

b) üzümçülüyə aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *şanı*, *ağ şanı*, *qara şanı*, *sarıgilə*, *kışımı*, *dərbəndi*, *ala şanı*, *xatını* və s.

c) quşçuluğu aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *toyuq*, *xoruz*, *fərə*, *cüçə*, *beçə*, *hinduşka*, *qaz*, *örдək* və s.

c) balıqçılığı aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *sazan*, *kütüm*, *qızıl batıq*, *sudaq*, *ilan batığı*, *kilkə*, *xəşəm*, *naqqı*, *balıq* və s.

d) tərvəzçiliyi aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *keşniş*, *kavrə*, *turp*, *vəzir*, *reyhan*, *somu*, *tarxun*, *pomidor*, *xiyār*, *kök*, *çuğundur* və s.

e) qoyunçuluğu aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *qoyun*, *öyəc*, *keçi*, *çapış*, *quzu*, *əmlik*, *oğlu*, *daya*, *axrac* və s.

ə) atçılığı aid peşə-sənət leksikası; məsolən, *at*, *yabi*, *ayğır*, *daya*, *dayaq*, *qulan*, *yorğ'a* və s.

Peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlərin çoxu, demək olar ki, dilimizin özünməxsus olan sözlərindən ibarətdir. Ona görə də peşə-sənət leksikası xalqımızın inkişaf tarixini müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynaya bilər.

§70. Ümumi mədəni səviyyənin yüksəlisi ilə əlaqədar olaraq, bütün təsərrüfat sahələri, sənət və ya peşə növləri genişlənir və inkişaf edir. Tədrizən kəstarcılıq aradan qalxaraq, təsərrüfatda yeni texniki üsullar tətbiq edilir. Bununla əlaqədar peşə-sənət leksikası həm öz kəmiyyəti, həm də keyfiyyəti etibarilə dəyişir. Bir tərəfdən bu leksika yeni sözlər hesabına zənginləşir, digər tərəfdən bir mənada işlənən sözlər başqa yeni monalar koşub edir.

Bu və ya digər peşə-sənət sahəsində texnika geniş tətbiq edilir, təcrübələr ümumişdirilir, bir peşəyə aid adamlar arasında yayıldıqca o elmi xarakter almağa başlayır. Bununla əlaqədar olaraq, ümumişləşen və genişlənən peşə-sənət leksikası da elmi-texniki sahə-

lərin anlayışlarına xidmət edən, bu sahəyə aid əşya, proses, məhsul və s. ifadə edən sözlərə çevriləməyə başlayır. Bu baxımdan peşə-sənət leksikasının terminoloji leksika ilə çox yaxınlığı vardır. Bununla belə, bu iki sahə leksikası eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksikası terminoloji leksikanın yaranmasında müüm rol oynasa da, öz mözmuνu və işlənmə dairəsinin möhdudluğunu etibarilə terminoloji leksikadan xeyli fərqlənir.

TERMINOLOJİ LEKSİKƏ

§71. Elmin müxtəlif sahələrinə aid hər hansı bir əşya və ya mücor-rod anlayış möthumunu bildirən söz və söz birləşmələri termin adlanır. Terminlər həmişə daqiq bir mənaya, müstəqil və aydın bir mözmuνu malik olur.

Elmin, texnikanın, incəsənətin hər bir sahəsinin özünəməxsus terminolojiyası vardır. Bura daxil olan terminlərin bir qismi ümumi orta bilik seviyyəsinə malik adamlara belə tamış olduğu halda, bəzi lərlər ancaq bu və ya digər ixtisas sahəsində çalışan adamlar (mütəxəssisler) torafından işlədir. Beləliklə, terminoloji leksikaya elmin, texnikanın istehsalatın, kond tosərrüfatının, içtişadi və ictimai həyatın, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid olan müyyəyen anlayışları daqiq oks etdirən söz və söz birləşmələri daxildir.

§72. Elmin müxtəlif sahələri üzrə terminoloji leksikaya daxil olan terminlər aşağıdakılardır misal göstərmək olar:

a) Riyaziyyat elmi üzrə: *bölmə, vurma, toplama, tənlik, hədd, misal, qalıq, kəsr, faiz* və s. Bunlar hamiya məlum olduğu halda, *integral, diferensial* və s. kimi terminlər ancaq riyaziyyat ixtisası üzrə çalışınlara məlumundur.

b) Həndəsə elmi üzrə: *bucaq, üçbucaq, kvadrat, kub, piramida, düz xətt, perpendikulyar, açıq bucaq, kor bucaq* və s. Bunlar ümumi xarakter daşıdığı halda, *qipsometriya, qeptaqon* (yeddi bucaq figur) kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlum olur.

c) Fizika elmi üzrə: *atom, elektron, elektrik, at qüvvəsi, cərəyan, transformator, voltmetr* və s. Bunları çox adam bildiyi halda, *kvant mexanikası, astıqatizm, aberrasiya* və s. kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlum olur.

ç) Kimya elmi üzrə: *karbon, hidrogen, reaksiya, sintez, sintetika, kauçuk, neft, benzin, benzol* və s. Bu terminləri hamı bildiyi və

işlətdiyi halda, *çoxölçülü material, çoxölçülü plynoka, neft-kimya sintezi, saturasiya, saturator* kimi terminlər başqa ixtisas sahiblərinə tənqidir.

Kimya sahəsində, unun inkişafı ilə əlaqədar, son zamanlar bir çox yeni terminlər meydana gəlmişdir ki, onları ancaq o sahənin mütəxəssisləri bilir və işlədir.

Azərbaycanda masinçayırma sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar bu sahəyə aid bir çox terminlər yaranmışdır; məsələn: *avtomat, aqlomerasiya, aqreqat, almaz qəlam, asbestos, bolt, döyəc, çıxdas, vərdənə, valıçq, demper* və s. kimi terminlərin sayı get-gedo artır.

Humanitar elmlər sahəsində də çoxdan bəri özüne aid terminlər yaradılmışdır. Bu sahəyə aid terminlər nisbəton dəha kütləvi xarakter daşıyır və geniş dairədə işlənir. Lakin burada da, ancaq mütəxəssislər bilidiyi terminlər az deyildir. Məsələn, tarix elminə aid *xalq, millət, dövlət, sinif, tabaqə, feodalizm, kapitalizm, tohkimçilik, quldarlıq, inqilab, imperializm, çevriliş, mütləqiyət* və s. kimi terminləri hamı bildiyi halda, *demilitarizasiya, abolisionizm* və s. kimi terminlər ancaq mütəxəssislərə məlumdur.

Dilçılık elminin de özünəməxsus terminləri vardır. Bunların çoxunu, xüsusi olaraq məktəbdə işlənənləri hamı bilir; məsələn, *isim, sıfat, əvəzlilik, qrammatika, fonetika, sintaksis, morfologiya* və s. *Substantiv, attributiv, substantivlaşma, adverbiallaşma, predikativ* və s. kimi terminlər isə ancaq filoloji fakültetlərinə oxuyan və dil üzrə ixtisaslaşanlar üçün aydındır.

Ədəbiyyat elmi üzrə, *roman, povest, həkayə, seir, poema, gülüs, mövzu, süjet, akt, surət qəfiyə, vəzən* və s. kimi terminləri hamı bildiyi halda, *fabula, əruz, ekspozisiya, kompozisiya, metonimiya, kulminasiya* və s. kimi terminləri hamı bilmir.

Fəlsəfə elmine aid terminlərinə də xeyli qismi, məsələn, *idealizm, materializm, materiya, obyekt, varlıq* və s. kütləvişdiyi halda, bir çoxu tokra mütəxəssislər torafından başa düşülür.

Başqa humanitar və digər elmlərə aid terminlər haqqında da cənəfikri söylemək olar.

Azərbaycan dilində terminoloji leksika özünün hoqiqi mənasında XIX əsrin ortalarından yaranmağa başlamışdır. Bu leksika indi həm müxtəlifiyi, həm də komiyyəti etibarilə çox zengin bir sahoni əhatə edir. Müasir dövrün tölöbi ilə elm və texnika sürətli inkişaf edir, onun avtomatlaşdırma, telemexanika, soma mexanikası kimi, yen-yenİ sahələri yaranır. Bununla əlaqədar olaraq, hər sahəyə aid yeni ter-

minlər meydana golur və terminoloji leksikanın tərkibi gündən-güne zənginləşir.

Terminoloji leksikaya daxil olan sözlərin (terminlərin) böyük bir ösəriyyəti dilimizə rus dili vasitəsilə gölmiş ümumi beynəlmiləl xarakterə malik sözlərdür ki, bunlar öz mənşeyi etibarilə müxtəlif Avropanı dillorino addır.

§73. Dilimizin öz sözləri və qayda-qanunları esasında yaranmış terminlər də az deyildir. Bir zaman terminləri ancaq ana dilli materialı osasında yaratmaq cəhdləri də olmuşdur. Belə bir təsəbbüs isə birtərəflidir. Çünkü ümumiyyətə, elmin inkişafı və müxtəlif elmi sahələrin artması və yüksəlişi, xüsusilə müasir dövrdə ümumbspəri xarakter daşıyır. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafında dünya xalqlarının, birinci növbədə yüksək mədəniyyətə malik olan xalqların müüyən payı vardır. Odur ki, terminoloji leksikanın beynəlmiləl məhəyyiyəti də manfi deyil, müsbət bir hadisidir.

Bununla belə, ehtiyac hiss etmadığımız halda, terminoloji leksika üçün başqa dildən söz almaq da zororlıdır. Məsolən, maşınqayırma sonayesi üzrə boyaq yerinə kraska, gövdə avəzini korpus, nişan avəzini metka, ölçü avəzini mera işlədirərə, gülünə olar.

§74. Həyatın bütün sahələrini təsvir edən bədii adəbiyyatın dili peşə-sonat və terminoloji leksikaya da bigənə qala bilməz. Hər hansı bir elmin sahəsini və ya texnika aləmini təsvir edən yazıçı öz dilində mütləq bu sahəyə aid leksikadan istifadə etməlidir.

Mehdi Hüseynin "Abşeron", Manaf Süleymanovun "Yerin sırrı" romanlarında neft sonayesine, Mir Cəlalın "Sumqayıt" povestində, Şixəli Qurbanovun "Əcəb işə düşdü" komedyiyasında texnikaya və Süleyman Rəhimovun "Mehman" povestində hüquqsunaşılıq aid xeyli termin işlədilmişdir.

JARQON LEKSİKASI VƏ ARQOTİZM

§75. Bəzi peşə sahibləri və ya bir qrup adamlar, hətta bütün bir kənd tərəfindən ancaq bir-birini başa düşmək, başqalarından gizli danışmaq üçün ədəbi dilda işlədilən sözləri xüsusi bir manada işlətmək və ya səni söz yaratmaq hallarına rast gəlmək olur. Belə leksika jarqon leksika adlanır.

Jarqon leksikası sonet, peşə, ixtisas və müxtəlif möqsədlərdən asılı olaraq, müxtəlif söz ehtiyatına malik olur.

Başqalarının başa düşməməsi üçün səni yaranan, yaxud da ədəbi dilda işlənən sözlərin təhrifi ilə meydana gələn jarqonların leksikasına daxil olan sözlər arqotizm adlanır.

Öğurların, quldur və dustaqların, çoban və aşqların özünəməxsus jarqonunda xüsusi arqotizmlər işlədir. Bütün bu jarqonlar, eləcə də arqolar dilin ümumi leksik tərkibinə daxil ola bilmez və ya xüsusi dil sayıyla bilməz. Ona görə xüsusi dil sayıyla bilməz ki, onun xüsusi grammatik quruluşu yoxdur, dilin ümumi lüğət tərkibinə isə belə sözlərin daxil edilməsinə ehtiyac yoxdur. Jarqon leksikası öz mahiyəyəti etibarilə ədəbi dillo və xalq dili ilə heç bir əlaqə olmayan sözlərdən ibarət olub okında bitən yabanı alaq otlarına bənzəyir.

Xalq dili o qədər qıdratlı və zəngindir ki, hər hansı bir fikri jarqonsuz, arqosuz da ifadə etmək mümkün kündür. Jarqon leksikası dili nəinki ağırlaşdırır, hətta fikrin dolasıq və dumanlı ifadəsinə səbəb olur. Mözh buna görə də, belə bir leksikanın ədəbi dilo gəlməsinə və ayrı-ayrı adamlar tərəfindən jarqon sözlərinin işlədilməsinə qarşı kəskin mübarizə aparılmalıdır.

Bununla belə, jarqon leksikasından müüyən töbəqələrin və ya müxtəlif işlə meşəgul olan adamların üslub xüsusiyyətlərini vermək üçün istifadə edilə bilər.

C.Məmmədquluzadə "Ölərlər" əsərində Şeyx Nəsrullah surətini, M.F.Axundzadə "Müsyö Jordan və dərvish Məstəli şah" əsərində dərvish Məstəli şah surətini, "Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərində Molla İbrahimxəlil surətini daha qabarlıq vermek üçün jarqondan istifadə etmişlər. Məsolən:

Ya milixa, ya silixa, ya bilixa qaldırın Pariji yerindən ("Müsyö Jordan və dərvish Məstəli şah" əsərindən).

*Xüzil, fərrarə, vəttalqa,
Bışeyin yəşbəhul bərgə.
Iza məzzəctəhü, səhqən,
Mələktəl-ğərbə vəş-şərqə*

yaxud:

...xoruz banlasın və onun səsi ilə ələfi-iksris nüümüv etsin və xoruzun xidməti bəgəyri azaifeyi-dərvish sair asnafı-xalq caiz deyil, necə kl. kitabi-Əcaibül-Qəraibdə sərahətən qeyd olunubdur ("Molla İbrahimxəlil kimyagər" əsərindən).

7. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN ÜSLUBCA LEKSİKASI

DİLİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§76. Azərbaycan dilinin lügət tərkibi bu dilde törenmiş, bu dilo gəlmış və özüne möhkəm yer tutmuş bütün sözləri əhatə edir. Dilin lügət tərkibi o dildə danışan xalqın tarixi ilə bağlı olaraq, onun ümumi mədəni soviyyəsi artdıqca, elm inkişaf etdiyəkən, artır və zənginləşir. Hər hansı bir dilin lügəti tərkibinin tarixi inkişafı, artımı və ya köhnəlib dildən çıxmışı prosesi ilə tarixi leksika möşğul olur və öyrənilir.

Ünsiyyətin müxtolif şəkilde toxahüründən asılı olaraq lügət tərkibi qruplarının müxtolif şəkilde, müxtolif cəhətdən istifadəsi toləbləri meydana çıxır. Bu tələb ədəbi dilde onun müxtolif tiplərinin və ya üslublarının meydana çıxmamasına səbəb olur.

Ədəbi dilo müxtolif üslubların əmələ gəlməsi və vəzifələri ilə xüsusi bir elm olan üslubiyat möşğul olur.

Dilde ayrı-ayrı üslubların yanarası dilin ümumi lügət tərkibinə daxil olan sözlərin müyyəyen möqsədən seçilərək, müxtolif şəkilde istifadəsindən irolı golur. Belə bir prosesdə ümumi dil üslubu ilə yazıçının xüsusi üslubu bir-birindən fərqlənir.

Dil üslubu ümumxalq dilindən dil vasitələrinin məqsədən uyğun bir şəkilde seçilir, onlardan hərəkəflə istifadə edilməsi ilə səciyyələndir, tarixi-ədəbi istiqamətlər müvafiq olaraq, əsərin məzmunu və müöllifin ideologiyası ilə üslubunun əsas xüsusiyyətlərindən birini təskil edir.

Yazıçının üslubu ümumxalq dilinə mənsub olan vasitələrdən subyektiv zövqünə uyğun olanlarının xüsusi şəkildə seçilərək fərdi xarakterdə işlədirilməsi ilə səciyyələndir.

Dil üslubu ümumi ədəbi dilin ayrı-ayrı sahələrinin dil xüsusiyyətlərini forqlandırıdı və ondan bəhs etdiyi halda, yazıçının üslubunda bədii dil üslubunun ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olan xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Odur ki, dil üslubu haqqında ümumiyətlə leksikada bəhs edildiyi halda, yazıçının üslubu ilə üslubiyyat və ədəbiyyat-şünaslıq möşğul olur.

Dilin bütün bu üslubları ancaq vahid ümumi ədəbi dilin vasitələrindən müyyəyen möqsədə istifadə edilməsi noticəsində meydana golur.

§77. Ədəbi dil, ümumiyətlə, bütün sahələr üçün bir ölçüdə qəbul etmək olmaz. Ədəbi dilin konkret şəraitdə istifadəsindən, möq-

sədə müvafiq inkişafından asılı olaraq, bir sıra müxtolif növləri vardır. Hər şeydən əvvəl, ədəbi dil yazılı və şəfahi olmaq üzrə iki yero ayrılr və bunlar müyyəyon darəcədə bir-birindən fərqlənir.

Yazılı dil, ümumiyətlə, monoloq dili, şəfahi dil isə dialoq dilidir. Yazılı dil, elm və sonot dili, şəfahi dil, hər şeydən əvvəl, yaşayış və möşət dilidir. Şəfahi dil ancaq dənəsində zaman mövcuddur, yazılı dil isə osrlor boyu mühafizə edilə bilər. Yazılı dilin əsas ifadə vasitəsi hərflər olduğu halda, şəfahi dil soslər vasitəsilə ifadə edən mimika, hərəkət, intonasiya, pauza kimi bir çox vasitələr olmur. Məhz buna görə də, yazılı dil öz leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, möhkəm imla qaydaları və dərđu işarələri etibarilə şəfahi dildən fərqlənir. Yazılı dilin leksikasında müxtolif dillərdən alınmış sözlər və ədəbi dilə məxsus ifadələr şəfahi dilo nisbatən çox işlənir.

Yazılı dilin qrammatikası da öz cümlə tərkibi, onun quruluşu və mürəkkəbliyi etibarilə şəfahi dildən fərqlənir, cünki şəfahi dildə on çox qısa, müxtəsər və yarımcı cümlələr işlədir. Eyni zamanda şəfahi dildə bir sira soslər sözlərin tərkibində ötəri deyildiyi üçün eşidilir. Məsolən, *almışsan, gəlmışsan* əvəzində *almışan, gəlmışan; Məmmədhəsan, Ağaməmməd* əvəzində *Məmətəsan, Ağamməd; gələcəyən* əvəzində *gələcəm* və s.

Bəzən şəfahi dilin bu xüsusiyyətləri yazılı dilə keçirək, onun əsas orfoqrafiya qaydasına çevirilir. Məsolən, *almayıram, gəlmayıram* əvəzində *almırıam, gəlmırıam* və s.

Ədəbi dil, xüsusi yazılı şəkildə, daha mürəkkəb moderni toləbləri ödəmək üçün işlədiyindən, bu mövham çox zaman ədəbi dil kimi başa düşürül və işlədir. Lakin heç şübhə yoxdur ki, ədəbi dilin bütün normalarını oks etdirən şəfahi dənəsi dili ədəbi dilin bir şəkli sayılır.

Ədəbi dilin yazılı və şəfahi növləri arasında müyyəyon bir orta mövqə tutan, yəni hər iki dilin xüsusiyyətlərini özündə oks etdirən və eyni zamanda onlardan fərqlənən bir dil de vardır. Bu dil mənzələr, hesabat, mühəzirolər, rədiyə və s. dilidir. Bu da əslinde şəfahi xalq dilidir. Lakin burada adı dənəsi dilində olan mimika, hərəkət, intonasiya və s. nisbatən möhduddur. Buna görə də bu dil yazılı ədəbi dilin lügətinə, qrammatik qaydalarına və başqa xüsusiyyətinə malik dialoqdan ibarətdir. Müasir Azərbaycan dilinin üslub cəhətdən leksikasını iki qrupa ayırmak olar:

- 1) ədəbi dil leksikası; 2) şəfahi dil leksikası.

ƏDƏBİ DİL (VƏ YA KİTAB DİLİ) LEKSİKASI

§78. Şərait, məqsəd, vəzifə və sairədən asılı olaraq, ədəbi dil müxtəlif üslub və ona məxsus dil xüsusiyyətləri ilə fərqlənir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilini bu cəhətdən əsasən beş əsluba ayırmış olar: bədii üslub; elmi üslub; istehsalat-texniki üslub; ictimai-publisistik üslub; rəsmi üslub.

§79. Bədii üslub. Bədii əsərlərdə yaşayışın fərdiləşmiş mənzəresi, ictimai qanunlara uyğun olaraq, yazıçının şüurunda öz əksini tapır, yazıçı torafından canlı və konkret hayat şəklində təsvir edilir ki, bu da onun xüsusiyyətini təşkil edir. Ona görə, bədii əsərin dili öz xüsusi konkretliyi ilə fərqlənir və fərdi varlıqların canlandırılmışına kömək edir.

Heyatın qanunlarına uyğun fərdiləşmiş bu varlıqlar insanda yalmız maraq, rəğbat, nifrat, əzab oyandırıldığı zaman öz yüksək qiymətinə malik ol a bilər. Yalnız bu zaman onlar oxucuya onun qarşısından gəlib keçən hayat axınının dərindən dərk edilməsinə kömək edir. Ona görə, bədii əsərlərin dili də bədii olmalıdır.

Parlaq və yüksək höycən, maksimal konkretlik bədii dilin əsas xüsusiyyətlərini taşkil edir. Bədii ədəbiyyat insan həyatının bütün müsbət və menfi cəhətlərini təsvir etdiyindən onun dili də höyatın bütün sahələrinə aid leksikanı əhatə edir. Bədii dildə on vulqar leksikadan ince leksikaya qədər, on qədim arxaik sözlərdən dileyənəcək daxil olmuş sözlər qədər onların bütün növərlərini görmək olar.

Bədii dil ədəbi dilin başqa sahələrindən, ümumiyyətən, qrammatik normaların düzgünlüyü, öz höycən dolğunluğu, sözlərin yerli-yerində seçilməsi, onların sırası və intonasiyasının solisliyi ilə səciyyələnir.

Ümumiyyətlə götürsək, hisslerin ifadəsini göstərməyen heç bir ifade yoxdur və ola da bilməz. Lakin bədii dil bunların çoxluğu ilə səciyyələnir. Bu da onun, öz keyfiyyəti etibarilə, yazılı ədəbi dilin başqa növərlərindən fərqlənməsinə imkan yaradır. Bədii dil də öz növbəsində müxtəlif növlərə ayrılır. Bu müxtəliflik əsas etibarilə onun janrı və üslub müxtəlifliyindən asılıdır. Bədii dilin müxtəlifliyi bədii əsərin janrı ilə toyin edilir.

Bədii dildə, hor şeydən əvvəl, nəsr və şeir dili bir-birindən fərqlənir. Şeir dili vəzən, qəfiyyə qanun-qaydalarına tabe olduğu halda, nəsr dilində bunlar yoxdur.

Şeir dili nəsr dilinə nisboton maksimal höycənliliyi və onu tömin edən obrazlılığı ilə fərqlənir. Şeir dilində məcazi mənalı sözlər, ibarələr, omonim, sinonim, antonimlər, həmcinin idiomlar nəsr dilinə nisboton çox işlənir. Nəsr dilində isə, höqiqi və müstəqim mənalı sözlər üstünlük kəsb edir. Odur ki, nəsr dilində, ümumiyyətə də, dilin lügət tərkibində sorbst istifadə etməklə, müyyəyen hadisələri daha geniş və etrafı təsvir etmək imkanı çıxdır. Şeir dilində ise bu hadisələr daha çox sözlərin sərrast seçiləsi və intonasiya vasitəsilə tömin edilir.

Şeir dili lirik və epik əsərlərdə müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, nəsr dili de roman, hekayə və dram (faciə və komediya ayrı-ayrılıqla) janrlarında müxtəlif üslub xüsusiyyətlərini özündə eks etdirir. Bütün bu rəngarəng bədii üslub xüsusiyyətləri, hor şeydən əvvəl, horasının özünəməxsus cəhətləri olan leksik tərkibdən ilə səciyyələnir.

Yazıcıının öz dilinə olan münasibəti də, eyni zamanda, bədii dilin üslub xüsusiyyətini əmələ gotirir. Bu isə, leksik cəhətdən ümumi ədəbi dil vasitələrinin məqsədə uyğun şəkilde istifadəsindən irəli gelir.

Odur ki, bədii dildə üslub xüsusiyyətləri istonilən qədər ol a bilər. Daha doğrusu, hor bir yazıçının dil üslubu onun ancaq özünəməxsus olan cəhətləri ilə və xüsüsile leksik tərkibin müxtəlifliyi ilə səciyyələnir.

§80. Elmi üslub. Elmi üslub elmin bütün sahələrinə aid yazılan əsərlərin dil üslubudur. Bu üslub bədii üslubdan aşağıdakı xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir.

Burada hor elmin spesifikasiyasından asılı olaraq çoxlu terminlər işlədirilir; məsələn, ədəbiyyatşünaslıqla: *roman, hekaya, şeir, lirika, vəzən, qəfiyyə, misra, komediya, faciə, opera və s.*, dilçiliklə: *ism, sıfət, hərf, heca, vurğu, substantivlaşma, morfologiya, sintaksis və s.*; kimyadə: *oksigen, hidrogen, azot, karbon, cıvə, kükürd, laboratoriya, təcrübə, metal, kömür, alüminium və s.*

Elmi üslubda, bədii üslubdan fərqli olaraq, mücərrəd mənalı sözlər olduqca çox işlədirilir. Bu üslubun lügət tərkibində beynolmıləl sözlərə çox təsadüf edilir. Burada sözlər əsas etibarilə höqiqi monada öz əksini tapır, məcazi mənalı sözlər az təsadüf edilir.

Elmi dil üslubunda mürökəb cümlə tipləri üstünlük təşkil edir. Bədii dildə çox işlənən nida və sual cümlələrinə burada, demək olar ki, təsadüf edilmir.

§81. İstehsalat-texniki üslub. Son zamanlar, əsasən, elmi dil üslubı xüsusiyyətlərini özündə oks etdirən və dilimizdə mühüm yer tutan istehsalat-texniki üslub meydana golmuşdır.

Bu üslub texnikanın müxtəlif sahalarında: qazima işlərində, müxtəlif sonayə sahalarında, noqliyyatda, texnoloji proseslərdə işlənən lügət tərkibi ilə səciyyələrinə. İstehsalat-texniki üslubunda işlənən sözlər tamamilə həqiqi və konkret monada olur. Texnikanın və istehsalatın müxtəlif mürəkkəb proseslərinə aid işgüzarlığı bildirən söz və ifadələr bu üslubda əsas yer tutur.

§82. İctimai-publisist üslub. Öz lügət tərkibi etibarilə elmi və elcə də bədii dila yaxın olan adəbi dil üslublarından biri də ictimai-publisist və ya ictimai-siyasi üslubdur. Bu üslubda ictimai-siyasi sözlər üstünlük təşkil edir. Feli sıfot, feli bağlama tərkibləri bol olan cümlələr burada çox işlənilir. Bu üslubda qəzet, jurnal məqalələri, ictimai-publisistik və tonquşı orsərlər yazılar.

İctimai-publisist üslub gündəlik mətbuatın əsas üslublarından biridir. İctimai-publisist üslub ilk növbədə töbliğat və tövsiyət xarakterində malik olduğu üçün, məqsədə müvafiq olaraq, burada bütün üslubları dil xüsusiyyətləri öz ekşini tapır. Bu üslubda, yeri göldikdə, bədii dilde olduğunu kimi hiss-həyəcan doğura bilər sözlər, idiomatic ifadələr çox işlənilir.

§83. Rəsmi üslub. Müasir adəbi dilimizdə rəsmi üslub da mühüm yer tutur. Rəsmi üslub idarələrdə, dövlət müəssisələrində işlədir.

Rəsmi üslubun əsas xüsusiyyətləndən biri onun az və佐 konkret leksikaya malik olmasıdır. Bu dildə artıq izahata, tasvir vəsaitlərə yol verilmir. İdarə dilində bu və ya digər məsələni izah etmək üçün ancaq lazımlı olan konkret sözlər işlədir; məsəlon,

*Filologiya fakültəsinin dekanının
hamiñ fakültənin II kurs taləbəsi
Əlizadə Səməd Nuru oğlundan*

Ərizə

Təqdim etdiyim sənədlərə əsasən mənə təqəüd vermənizi xahiş edirəm.

05.09.82

... (Əlizadə S.N.)

Rəsmi üslubda onun işləndiyi sahələr inkişaf etdikcə, müxtəlif sahələrə ayrılır.

Yazılı ədəbi dilin saydığımız üslubları, bütün bu spesifik xüsusiyyətlərinə baxmayaq, dilimizin möhkəm qayda və qanunlarına, ədəbi dil normalarına tabe olur. Ədəbi dil normalarından kənardə heç bir yazılı dil üslubunu təsəvvür etmək olmaz.

ŞİFAHİ DİL LEKSİKASI

§84. Yuxarıda deyildiyi kimi, ədəbi dilin bütün tələblərini ödəyən, onun normalarına tabe olan şifahi dil də ədəbi dil sayılır. Bununla belə şifahi dil bir sıra leksik xüsusiyyətlərinə görə yazılı ədəbi dildən fərqlənir.

Şifahi dil, hər şeydən övvəl, danişq dildidir. Molundur ki, on az iki nöfər olmayıb bir yerde şifahi dil də ola bilməz. Odur ki, şifahi dil, ilk növbədə, dialoq dildidir. Deməli, burada dilin ənsiyyət vasitəsi olması özünü daha canlı bir şəkildə göstərir. Şifahi dilin bu canlılığı hər şeydən övvəl onun leksik tərkibinin, lügət ettiyatının yazılı ədəbi dila nisbatən qeyri-məhdudluğunu ilə izah edir.

Leksik tərkibinin mürökəbliyi və qeyri-məhdudluğunu cəhətdən şifahi dil yazılı dili bədii üslubuna yaxındır. Yazılı dilin bədii üslubunda, xüsusi silə nəşr dilində, xalq dilində olan bütün sözlər, istor yaxşı, istor pis işlənə bildiyi kimi, burada da həmin xüsusiyyətə rast gəlirik. Lakin forq burasında da ki, yazılı dilin bədii üslubunda bu sözləri yazılı əsərin süjeti, məzmunu ilə əlaqədar olaraq surətlərin səciyyəsini vermək üçün işlədir. Şifahi dildə isə sözlərin işlədişləsiçox zaman danışanın söxsiyyətindən asılı olur və forq xarakter dasıyr.

Şifahi dilin lügət tərkibini öz xarakteri etibarilə üç qismə ayırmalı olar: ümumxalq danişq-məsiş leksikası; saya-danişq leksikası; vulqar leksika.

§85. Ümumxalq danişq-məsiş leksikası. İnsan hayatından tosadüf edilən əsas şəyərlərin adlarını, hərəkətini, onları aid xüsusiyyətləri və hadisələri bildirən sözlərin möcməsu ümumxalq danişq-məsiş leksikası adlanır; məsəlon, ev, kitab, dağ, dərə, çay, danış, balıq, üzmək, parılı, hündür, maraqlı, böyük, maşın, sürət, tez, gec, mən, sən, o, oxumaq, yazmaq və s.

Buraya daxil olan sözlər həqiqi mənaya, müstəqim mənaya və məcazi mənaya malik ola bilər. Məsəlon, Əli evə gedir cümləsində

Əli, ev və getmək sözləri həqiqi və müstəqim mənəvaya malik olduğu halda, *Əli duza gedir* cümləsində *Əli* sözü həqiqi və müstəqim mənəvada, *duz vo getmək* sözləri qeyri-müstəqim və məcəzi mənəvada işlənmədir.

Ş86. Şifahi dilin ümumi leksikasında yazılı dilin leksikasından fərqli olaraq, dilin dialekt və şivələrinə aid sözlər çox işlənir. Şifahi dilde belə sözlərin işlədilməsi təbii bir hadisədir. Çünkü ədəbi dil leksikası ilə dialekt və şivələrin leksikası öz qarşılıqlı münasibətini, əsasən, şifahi dilde bürzə verir. Bir tərəfdən işlədilməsi məqbul görülmüş ədəbi dil leksikası şifahi dilə tezis göstərdiyi kimi, digər tərəfdən, şifahi dil vasitəsilə, ədəbi dil normalaların özündə eks etdirən və ədəbi dilde işlənməsi məqbul görünə bilən sözlər ədəbi dilə keçir. Ona görə də, ədəbi dil normalalarının pozulmasına səbəb ola bilməyen dialekt və şiva sözlərinin şifahi dilde işlənməsinə yol verilir. Bu sözlər şifahi dili ədəbi dildən uzaqlaşdırır, daha doğrusu, ədəbi dil normalarını pozmaq kimi bir xarakter daşıyır, bununla qotu mürabiza aparılmışdır. Məsələn, *Zeynəbin anasıñ Hamam dərəsində itburnu yiğan zaman sel aparıb* cümləsinin *Zeynəbin abayıñ Həmməmlərin dərəsində qaşqale yiğanda sel aparıptı* (Qax rayonu, İlisu şəhəri) şeklinde işlənməsinə yol verilo bilməz.

Şifahi danışq dilində peşə-sənət leksikası da yazılı dilə nisboton çox işlənir. Peşə-sənət leksikası insanların müxtəlif iş fəaliyyəti ilə əlaqədar olan tələbləri ödədiyi üçün şifahi dilde bu leksikanın işlənməsi də təbii bir haldır. Şifahi dilde peşə-sənət leksikasının işlənməsi onu ədəbi dil normallarından qotiyen uzaqlaşdırır.

Bütün bu xüsusiyyətlər göstərir ki, şifahi ədəbi dilin əsas leksik tərkibini ümumxalq danışq-mənişət leksikası təşkil edir və bu leksik tərkib öz lügət zənginliyi ilə səciyyələnir.

Ş87. Saya-danışq leksikası. Mənişətə əlaqədar olaraq, ancaq şifahi danışq dilində işlədiən və ümumi ədəbi dil leksikası adlanır ki, buna bəzən loru leksika da deyilir. Buraya ədəbi dil leksikasına daxil olmayan söz qrupu saya-danışq leksikasından fərqli olaraq elo sözlər daxildir ki, bunlar qismən həqiqi mənəvədən kənarə çıxır və məfhumlu bir növ bayağı şəkildə ifadə edir; məsələn, *qarnıñ bərkidim* (doydum), *sürüşdüm*, *əskildim* (xəlvət getdim), *qopardım* (birindən bir şey aldım), *koma, daxma* (ev - *Be kasib komama xos gəlmisin*), *mirildamaq* (dodaq altı danışmaq), *xoruzlanmaq* (hədə-qorxu golmək) və s.

Saya-danışq leksikası şifahi danışq dilində çox zaman, müyyən həyecan əmələ getirmək məqsədilə işlədir. Eyni məqsədilə də yaçıçı saya-danışq leksikasından istifadə edə bilər. Buna görə də ədəbi dilin bedii üslub leksikası ilə şifahi dilin saya-danışq leksikasına aid bir çox sözlərin işlənmə dairəsi genişləndir ədəbi dilin bedii üslub leksikasına keçə bildiyi kimi, öz geniş işlənmə zəminini itirən bu üsluba aid sözlər də saya-danışq leksikasına keçə bilər. Məsələn, *bəşbəzələq etmək* (monasız danışq), *altı-beş vurmaq* (baş-ayaq danışmaq), *qulaq asmaq* (dinləmək), *ol tutmaq* (kömök etmək) kimi bir çox sözlər vaxtilə saya-danışq leksikasına aid olduğu halda, bu gün müasir ədəbi dilimizdən leksikasına daxildir. Əksinə, *mollalıq* və ya *qaşılıq elomək* (özünü ağıllı damşan kimi göstərmək), *piyadə adam, sitini çıxarmaq* kimi idiomlar vaxtilə ədəbi dil leksikasına dairəsində aktiv şəkildə işləndiyi halda, bu gün saya-danışq leksikasına keçmək üzərindədir.

Ş88. Bəzən saya-danışq leksikasının ədəbi dilde işlənməsini məqsədə müvafiq hesab etmirlər. Halbuki, bu leksika şifahi dilin canlı qismını təşkil edir və ədəbi dil leksikasının zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Saya-danışq leksikası öz funksiyasına və üslub çalarlarına görə eyni deyildir. Onun tərkibində həm nozakət çörçivəsində işlənə bilən, həm də nazakətdən kənar olan kobud sözlərə təsadüf edilir.

Saya-danışq leksikasına daxil olan və nazakət normalarını pozmayan sözlərin ədəbi dilde işlədilməsi heç bir zaman mənfi bir hadisə sayıla bilməz, əksinə, belə sözlərin işlədilməsinə yol verilməlidir. Ümumxalq dili hesabına ədəbi dilin leksik tərkibini zənginləşdirən də məhz belə sözlərdir.

Saya-danışq leksikasına daxil olan və nazakətdən kənar kobud ifadələr əmələ gotirən sözlərin ədəbi dileyə daxil edilməsinin qarşısını almaq lazımdır. Belə sözlər ədəbi dilin gözəlliyinə, solşılıyinə, ahəngdarlığınə xələl götirə bilər. Məsələn, *intahani verməmək* əvəzinə *kəsilmək, har hansı bir yerdən qaçmaq* əvəzinə *sürüşquluya dəm vermak, cavabını vermək* əvəzinə *susdurmaq, aldatmaq* əvəzinə *kələk gəlmək* kimi söz və ifadələri ədəbi dilde bir qayda olaraq, işlətmək olmaz. Bununla belə hər hansı bir yazıçı üslub xatirinə surətin dilində bu sözlərdən istifadə edə bilər.

Ş89. Vulqar leksika. Şifahi danışq dilində işlənen və ədəbi dil leksikasına daxil olmayan kobudluq və nozakətsizlik ifadə edən söz və ifadələr vulqar leksika adlanır; məsələn, *donquldanmaq* (deyin-

mək), *bağırmaq* (bərkdan danışmaq), *süpürib atmaq* (işdən çıxarmaq), *atasına od vurmaq* (ciddi tonqid etmək və ya birinin işini pozmaq), *marçamarç düşmək* (öpüşmək), *köpmək* (yatmaq), *rədd olmaq* (getmək), *sürümək* (babat dolanmaq), *zəhlə tökmək* (təkrar-təkrar müraciət etmək), *goparmaq* (birindən bir şey almaq), *ağzından vurmaq* (sudurmaq) və s.

İnsanların bir sıra mənfi xüsusiyyətlərini ifadə etmək möqsədi möcəzi mənada işlədilən heyvan, qus və əşya adları da vulqar leksika kaya daxildir. *Tülkü* (hiyolog adam), *ayı* (kobud adam), *öküz* (qana-qaçsız), *dovşan* (qorxaq), *ilan* (hor kəsi sancan), *donuz* (müftü yeyib kökələn), *qoyun* (anlamaz), *əşşək* (düşüncəsiz və tors), *dəyanək* (heç no başa düşməyon), *balqabag* (yenə həmin mənada), *xoruz* (davakar, dalaşqan), *toyuq* (sakit, qorxaq), *tutuquşu* (yerli-yersiz çox danışan), *bayquş* (neybet, pislik istəyən) və s.

İnsanın çatışmayan xüsusiyyətlərini və ağıldan kəmləyini ifadə edən *boşboğaz*, *iqibəş*, *kütbeyn*, *maymaq*, *sorsam*, *qanacaqsız*, *fərsiz*, *satqın*, *alçaq*, *qaradınmaz*, *zirrama* və s. kimi sözlər de vulqar leksika daxil edilir.

Müstəqim mənada kobud olmayan, lakin mocəzi mənada birini ola salmaq, lağaq qoymaq möqsədi işlədilən bir sıra sözlər de vulqar leksika sayılırlar: *tacir*, *asta kəsən*, *ış bilən*, *piyada* və s.

Vulqar leksikanın bir qismını de mənfi mənada işlədilən və müstəqim manasını itirmiş alınma sözler təşkil edir: *əllamə*, *əflətun*, *iblis*, *şeytan*, *cin*, *canab*, *lənətulla*, *nadürüst* və s.

Vulqar leksika, əsas etibarilə hörmət bəsləmədiyi adamı tohjir etmək, mənliyini təpədalamaq möqsədi işlədilir. Ona görə de dilda işlənən bütün tohjiredici sözlər, söyüş və qarğış bildirən söz və ifadələr vulqar leksikanın tərkibinə daxildir: *öl*, *partla*, *yera gırəsan*, *qalıngabiq*, *ifrit*, *kaftar*, *qaruxor*, *acgöz*, *görəməmiş*, *fırıldaq*, *fırıldaqçı*, *yaltaq*, *zindiq*, *it*, *köpkə* və s.

Vulqar leksikanın bir qismı saya-danişq leksikasının nəzakətdən kənar olan söz qrupuna oxşayır. Daha doğrusu, saya-danişq leksikanın nəzakətdən kənar söz qrupu ilə vulqar leksikanın söz tərkibi arasında ümumilik惆dur. Bununla belə, vulqar leksikada sözlər nəzakətsizlik, kobudluq xarakteri daşıdığı üçün saya-danişq leksikanından fərqlənlər. Məsolon, saya-danişq leksikasında işlənən *sürüş-quluya dəm vermek*, *kələk İslətmək*, *cavabını vermek* (əks fikir söyləmək) əvəzində vulqar leksikada *dizixmaq*, *badalaq gəlmək*, *ağzından vurmaq* işlədirilir.

Şəfahi dili ədəbi dil seviyyəsinə yüksəltmək və onda ümumi ədəbi dil normallarını sabitləşdirmək, dilin ifadə saflığını saxlamaq məqsədilə vulqar leksikaya qarşı mübarizə aparmaq lazımdır. Vulqar leksika dilin sadidliyini, obraxlılığını, bir sözə gözelliyini pozur, bayığlaşdırır, qaba və kobud şəkli salır. Vulqar sözlərin işlədilməsi uşaqlarda özünü daha çox göstərir. Bu yaşlarda onlar söyüş bildirən sözləri tez-tez işlədirler. Odur ki, təkəcə yaşlıların dilindəki vulqarizm ilə deyil, həm də uşaqların dilindəki vulqarizmla mübarizə aparmaq lazımdır.

Bu möqsədi vulqar sözlərin əvəzində onun sinonimi olan və ifadəni səliqəyə salan evfemistik sözlərin işlədilməsi məsləhət görülür; *yalan danışsın* əvəzində *düz demirsən*, *rədd ol* əvəzində *çox get*, *bicbala* əvəzində *ış bilən* və s.

Ş90. Vulqar leksika ilə ciddi mübarizə aparıldığında baxmayaq, lazım goldikdə, bödül ədəbiyyatda hor hansı suratı monfi cəhətdən səciyyələndirmək üçün, bu leksikadan istifadə edilir. Məsolon, C.Cabbərli "1905-ci ilde" əsərində Salamovun danışığında vulqar leksikaya aid sözlər — sözüşlər daxil edir. Yenə onun "Almaz" pycində Ocaqverdinin hirsənlərə aksaş qatır ilə elaqədar işlətdiyi kobud ifadələrdə vulqar leksikaya aid sözlər görürük.

Vulqar leksikanın on çox satirik əsərlərdə istifadə edilir. Bu leksikadan Sabir satirasında məharətli istifadə olunur; məsolon:

*Ərdođu, qabəndi, qoyma gəldi!
Didarı yamandı, qoyma gəldi!*

*Deyərəm xəlqə: bu bidinin işi qullabıcıdır,
Siz da lənat oxuyun, cüñki bu mələn babıdır!..*

*Rədd ola qapıdan, ağlama zar-zar dilənci!
Vaqqıldama bayquş kimi, idbar dilənci!*

*Bir bəlük boşboğazıq, heyvərəlik adətimiz,
Doludur lənət ilə, qeybat ilə səhbətimiz.*

Bəsdi cəhənnəm olun, bunca ki, aldatmışız.

Bu misallarda verilmiş ərdov, qaban, bidin, qullabi, lənat, mələn, bəbi, vaqqıldama, bayquş, idbar, boşboğazlıq, heyvərəlik, cəhənnəm olun sözləri vulqar leksika kimi işlənmişdir.

8. MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLOĞİYASI

§91. Frazeoloji (yunan sözü olub *phrasis* – ifade və *logos* – tolum sözlerindən ibarətdir) dildə mövcud olan bütün sabit söz birləşmələrinin möcmusu deməkdir.

Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələri, əsas etibarilə, qeyri-sabit, daha doğrusu, grammatik birləşmələrin osasında omolo gelir.

Grammatik birləşmənin özü yə ya onun tərkibində olan sözlər məcəzi mənaya keçərək mütəhərrikliyini itirdikdə, sözlər arasında əlaqə və münasibətlər yaranan vasitələr donuq bir hala golir və o bir məfhumu ifadə edən sabit söz birləşməsinə çevrilir; məsələn, *gözə gəlmək*; *yola vermək*; *qulagına çatdırmaq*; *qocaya gülən*; *öz gözündə tiri görmür*, *özgə gözündə qıl axtarır*; *daldan atılan daş topuğa dəyar*; *söz incidir*; *aslının erkayı*, *dışısi olmaz* və s.

Sabit söz birləşmələrində sözlər üzvi surətdə cəl birleşir ki, onları bir-birindən ayırmak, birini başqası ilə əvəz etmək və hər bir sözü müstəqim mənada düşünmək olmur.

Sabit söz birləşmələrinin osas bir xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, onları öksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman monasız, gülünc ifadələr alınır; məsələn, *gözə gəlmək* – прийти в глаз, *öz gözündə tiri görmür*, *özgə gözündə qıl axtarır* – в своих глазах не видит бревна, а в чужих глазах ищет волос (не замечать в своих грубых ошибок, нападать на чужих) və s.

Sabit söz birləşmələrinin bütün bu xüsusiyyətləri onların grammatik (qeyri-sabit) birləşmələrdən əsaslı surətdə forqlənməsinə və müasir dildə spesifikasi xüsusiyyətlərə malik ayrıca bir bəhs təşkil etməsinə imkan yaradır.

§92. Sabit söz birləşmələri istor öz semantikasına və istərsə də forma rəngarəngliyinə görə seçilən çox maraqlı bir kategoriyadır.

Ümumiyyətə, frazeoloji az öyrənildiyindən onun osas tədqiq obyektiyi toşkil edən söz birləşmələri üçün də vahid konkret termin hələ yaradılmışdır. Odur ki, bu birləşmələr hələ də frazeoloji vahidlər, frazeoloji birləşmələr, tərkib hissələrinə bölünmeyən söz birləşmələri, doyişməz söz birləşmələri, idiomatik ifadələr, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemlər və s. kimi çoxlu terminlər vasitəsilə adlandırılır.

Bununla belə, frazeoloji birləşmələrin istor mözmun və istərsə forma etibarilə zöngünlüyü, onların dildə hoddindən artıq işlədilməsi tədqiqatçıların diqqətini özüne colb etmişdir. Ona görə də frazeolojiya dilçiliyi elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir.

Frazeoloji bəhsində öyrənilen sabit söz birləşmələrinin aşağıdakı növləri vardır: idiomlar; ibarələr; hikməti sözlər; atalar sözləri; zorbi-mosollor və tapmacalar.

İDİOMLAR

§93. Həqiqi mənali sözlərin qarşılığı olub, onu məcəzi mənə ilə bildirən sabit söz birləşmələrinə idiom deyilir.

İdiomlar öz quruluşu və semantikasına görə sabit söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan maraqlı və hom odəbi, ham də şifahi dildə çox işlənən bir qrupunu toşkil edir.

İdiomlar bir çox cəhətdən, cyni zamanda sabit söz birləşmələrinin başqa qruplarına oxşasalar da, onlardan özünəməxsus spesifik bir xüsusiyyəti ilə fərqlənir.

İdiomların ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbəton konkretnedir. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcəzi mənə ilə verilən sinonimi kimi dildə özünü göstərir və formaca mürəkkəb sözlərə oxşayır; məsələn, *ürəyi qopmaq* – *qorxmaq*, *burnunun ucunda danışmaq* – *mızıldıamaq*, *başını girləmək* – *dolanmaq*, *dila tutmaq* – *tovlamaq*, *alt-üst eləmək* – *dağıtmak* və s.

Gördüyümüz kimi, hər hansı bir söz məfhumu müstəqil mənada, yəni nominativ mənada ifadə etdiyi halda, idiom homin məfhumu dolayı yolla, yəni məcəzi mənada izahetmə yolu ilə ifadə edir.

Müasir Azərbaycan dilində olan idiomlar öz quruluşuna və daxili mütəhərrikliyinə görə üç qrupa ayrılır: qovuşma idiomlar, birləşmə idiomlar; uyuşma idiomlar.

Bu bölgü Azərbaycan dilinin spesifikasiyasını və onun daxili inkişaf qanunlarını tam mənası ilə eks etdirir.

§94. Qovuşma idiomlar. Qovuşma idiomlar idiomların başqa növlərindən onunla forqlənilər ki, bunların tərkibindəki sözlər təmamilə məcəzi mənada işlədir. Məsələn, *razılaşdırmaq*, *razi salmaq* mənasında olan *əla gotirmək* idiomundakı *əl* və *gotirmək* sözlərinin

həqiqi monası ilə heç bir müstəqim münasibəti qalmamışdır. Həmçinin *əhamiyət verməmək* monasında olan *göz yummag* idiomundakı *göz və yummag* sözlərinin həqiqi monası ilə heç bir müstəqim münasibəti yoxdur.

Digar tarofdən qovuşma idiomlarının tərkibinə daxil olan sözlərdən birləşiciləri qrammatik doyişikliyə uğramadığı kimi, onların arasına başqa bir söz də giro bilmir. Məsolon, *gözdə-qulaqda olmaq* və ya *al-ayaq açmaq* kimi idiomları cümlədə ne şəkildə işlətsək, onların tərkibində olan *gözdə-qulaqda*, *al-ayaq* sözləri olduğu kimi qahr və qovuşmanı təşkil etdiyi sözlər arasına başqa söz giro bilmir.

Qovuşma idiomlarının məcazi monali mürəkkəb sözlərdən bir fərqi də ondan ibarətdir ki, mürəkkəb sözlər təklikdə işləndikdə də müəyyən bir məfhum ifadə edən söz kimi özünü göstərir, lakin qovuşmaların bir məfhum ifadə etmək xüsusiyyəti çox zaman cümlə daxilindən daha tez nəzərə çarpır; məsolon, *bel bağlamaq, can atmaq, albayaxa olmaq, al-ayaq etmək, dil vermək, dil açmaq, alt-üst etmək, gözaltı eləmək* və s. mürəkkəb sözlər məfhumu qabarıq və aydın ifadə etdiyi haldə; *göz yummag, düz galmak, ol götürmək, ol açmaq, yola getmək, yola aparmaq, gün qazanmaq* və s. qovuşmaların məfhumu ifadə etməsi konkret olaraq cümlə daxilində verilə bilir.

Bu qeyd edilən xüsusiyyətlərlə yanaşı, demək lazımdır ki, qovuşma idiomlar quruluşu və müəyyən bir məfhum ifadə etməyə meyil göstərməsi etibarilə mürəkkəb sözlər çox yaxındır, hotta onları bir-birindən ayırmak belə çox zaman çətin olur. Bu isə tabii bir hadisədir, çünki məcazi monali mürəkkəb sözlər öz inkişafında qovuşmalarndan tövsiyədir. Yuxarıdakı misalda göstərilən *bel bağlamaq, can atmaq* və s. mürəkkəb sözlərin vaxtıla qovuşma kimi işləndiyinə şübhə ola bilməz.

Qovuşma idiomlarının nitq hissələrinə mənsubiyəti o biri idiom-la nisbəton geniştir. Bunlar şorti olaraq isim, sıfat, fel, zərf və nida kimi nitq hissələrinə mənsub ola bilir və müxtəlif qrammatik qaydalar osasında formalıdır.

Ş95. 1. İsmo ekvivalent olan qovuşma idiomlar aşağıdakı qrammatik qaydalar osasında formalıdır:

- birinci növ təyini söz birloşması osasında; məsolon, *açıq ürək, örtülü bazar* və s.
- ikinci növ təyini söz birloşması osasında; məsolon, *quşqun təklifi* və s.

c) ikinci növ toyini söz birloşmosının övvəlino yerlik halında olan bir ismin artırılması osasında; məsolon, *dəryada balıq sövdəsi* və s.

ç) cümplenin idiomaşması osasında; məsolon, *gözün üstə qaşın var, topalduqçaq* və s.

Ş96. 2. Sifot ekvivalent olan qovuşma idiomlar aşağıdakı qrammatik qaydalar osasında formalıdır:

- birinci növ təyini söz birləşməsi osasında; məsolon, *ağçıyır* və s.
- bonsubiyet şəkilcisi olan ismə sıfotin əlavəsi osasında; məsolon, *dalıbağı, qəlbiquara* və s.

c) mənsubiyet şəkilcisi olan ismə yönlük halindəki ismin əlavəsi osasında; məsolon, *üzüyola* və s.
ç) idiom olan ismə -li şəkilcisinin əlavəsi osasında; məsolon, *qazqabaqlı, açıqürəki* və s.

Ş97. 3. Fela ekvivalent olan qovuşma idiomlar aşağıdakı qrammatik qaydalar osasında formalıdır:

- yönlük halli isimlərə köməkçi felin əlavəsi osasında; məsolon, *topa tutmaq, gözə gəlmək, yola aparmaq, yola getmək, yola vərmək* və s.
- qeyri-müəyyən təsirlik halli isimlərə felin əlavəsi osasında; məsolon, *dil təkmək, kək salmaq, kələk qurmaq, ağız açmaq, sıxıntı çəkmək* və s.

c) sıfotlərə fellorin əlavəsi osasında; məsolon, *ağ eləmək, şit eləmək* və s.
ç) mənsubiyet şəkilcili olan təsirlik halli isimlərə fellorin əlavəsi osasında; məsolon, *sıtinı çıxarmaq, ləzzətinin qaçırmaq* və s.
d) mənsubiyet şəkilcili çıxışlı halli isimlərə fellorin əlavəsi osasında; məsolon, *kökündən qazmaq, dibindən baltalamək* və s.

Ş98. 4. Zərəf ekvivalent olan qovuşma idiomlar aşağıdakı qrammatik qaydalar osasında formalıdır:

- ikinci növ təyini söz birloşmosının abstraktlaşması osasında; məsolon, *görgəri, diluch* və s.
- monsubiyet şəkilcisi olan ismə düzoltmə sıfotların əlavəsi; məsolon, *ağzidolu, üstüörtülü* və s.
- mürəkkəb bir ismə ilə qoşmasının əlavəsi osasında; məsolon, *can-başla* və s.

ç) biri adlıq o biri mənsubiyet şəkilcili yönlük halli cyni sıfotin tokrarı osasında; məsolon, *açıq-açıqına, düz-düzünə* və s.

§99. Birləşmə idiomlar. Birləşmə idiomlar bir çox cəhətdən qovuşma idiomlara oxşasa da, onlardan fərqlənir.

Qovuşma idiomların tərkibində olan sözlərdən birincisi dəyişmediyə halda, birləşmə idiomlarının tərkibində iştirak edən sözlərdən birincisi mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilir. Məsələn, *kolləni yera atmaq*, *ali boşça çıxmak*, *dilə gətirmək* idiomları birləşmə idiomlarından ibarətdir, cümlə bunları idiomlu məzmununa xələl götürmədən *kolləni yera atdim*, *kalləsini yera atdı*, *əlim boşça çıxdı*, *dilimə gətirdim*, *dilimə gətirdi* kimi işlətmək olar.

Qovuşma idiomlardan ibarət olan *dilə düşmək*, *əl gəzdirmək*, *it döymək*, *göz qoymaq* kimi idiomları *dilimə* (dilinə) *düşmək*, *əlimi* (əlini) *gəzdirmək*, *itimi* (itini) *döymək*, *ışima* (ışına) *düşmək*, *gözümüzü* (gözünü) *qoymaq* şəklində işlətmək olmaz. Cümlə belə dəyişmə zamanı onlar öz idiomlu xüsusiyyətlərini itirməyən olar.

Bundan başqa, birləşmə idiomalar əksoriyyətə birinci sözü müxtəlif qrammatik şəkil almış bir ismin və ya ikinci növ söz birləşməsinin fellə olacaq yirməsi əsasında formallaşır; məsələn, *göz qabağına gətirmək* birləşməsi yonluluq halında olan *göz qabağı* ikinci növ təyin söz birləşməsinin *gətirmək* felina yanaşması yolu ilə formalılmışdır. Bunu *gözümüzün qabağına gətirmək*, yaxud *gözünün qabağına gətirmək* formalarında da işlətmək olar.

Ağzını yiğisdirəm birləşməsi mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul etmiş təsirlik halında olan ismin fellə olacaq yirməsi yolu ilə formallaşmışdır. Bu idiomu hem birinci, hem ikinci və hem də üçüncü şoxs mənsubiyyyət şəkilçisi ilə işlətmək olar: *ağzımı yiğisdirdim*, *ağzımı yiğisdirdin*, *ağzını yiğisdirdi*.

Birləşmələrin qovuşmalardan bir fərqi de ondan ibarətdir ki, qovuşmalar müxtəlif nitq hissələrinə ekvivalent olduları halda, onları təşkil edən idiomların, demək olar ki, çoxu fellərə ekvivalent olur. Onlar nadir hallarda sıfıtlara (*ağzıbos*, *ağzyurtuq*) və zərflərə (*əlibos*, *əlidol*, *gözdən*, *üzden iraq*) ekvivalent ola bilir.

Birləşmə idiomlar formal cəhətdən aşağıdakı qaydalarla təşəkkül tapır:

a) qeyri-müəyyən təsirlik halında olan adların fellə olacaq yirməsi yolu ilə; məsələn, *göz çıxartmaq*, *göz dəymək*, *hava almaq*, *ara qırmaq*, *baş götürmək* və s.

b) mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul etmiş adlıq halında olan bir ismin fel və sıfıtlə olacaq yirməsi yolu ilə; məsələn, *ağzıbos*, *ağzyurtuq*, *aciğı tutmaq*, *qani qaynamaq*, *rəngi qaçmaq* və s.

c) mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul etmiş yönük halında olan bir ismin hər hansı bir fellə olacaq yirməsi yolu ilə; məsələn, *ağlına batmaq*, *ayağına yazmaq*, *boynuna almaq*, *qulağına çatdırmaq*, *qulağına batmaq*, *ürzəyinə dəymək*, *iüzünə ağ olmaq* və s.

Bu qrupa mənsub olan birləşmələri da mənsubiyyyət şəkilçisi olmadan işlətmək olmur. Burada mənsubiyyyət şəkilçisi olmadan işlənən idiom, bəzən qovuşma idiomu çevirilir; məsələn, *başına salmaq*, *başına düşmək* birləşməsi idiom, *başa salmaq*, *başa düşmək* iso qovuşmadır.

ç) yönük halında olan adların müəyyən bir fellə birleşməsi yolu ilə; məsələn, *dilə gətirmək*, *dilə basmaq*, *araya soxulmaq*, *ələ baxmaq*, *başa batmaq*, *bərka getmək*, *gözə girmək* və s.

Bu qrupa mənsub olan birləşmə idiomları qurulmuş etibarılı bundan əvvəllər bəndə göstərilən birləşmələrə çox oxşayır. Lakin fərqli burasıdır ki, cəhdində göstərilən birləşmələrə asasən, mənsubiyyyət şəkilçisi ilə işləndiyi halda, bu bəndə göstərilən birləşmələr, əksinə, ümumiyyətə, mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul etmedən işlədir.

d) mənsubiyyyət şəkilçisi qəbul etmiş çıxışlıq halındaki bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsələn, *ürzəyindən keçmək*, *ürzəyindən xəbər tutmaq*, *qabağından qaçmaq*, *gözündən düşmək*, *gözündən gəlmək*, *əldən buraxmaq*, *başından çıxarmaq*, *başından eləmək*, *beynindən çıxarmaq*, *gözündən porda asmaq* və s.

Bu qrupa daxil olan bəzi birləşmələri mənsubiyyyət şəkilcisi işlətmək (məsələn, *aldan buraxmaq*, *başdan eləmək*) münasib olduğu halda, bəzilərini mənsubiyyyət şəkilcisi işlətməkdə mənə dolğunluğu itir (*beynindən çıxarmaq*, *gözdən gəlmək*), bəzilərində isə birləşmələr tamamilə başqa mənəyə keçir və qovuşmaları çevirilir (məsələn, *unutmaq* və *özündən toxumaq* kimi iki müxtəlif menah sözün sinonimi olan *başından çıxarmaq* birləşməsini *başdan çıxarmaq* şəklində işlətməsi olsaq, o zaman bir növ *aldatmaq* mənasını veren qovuşma alıbmış olar).

e) məsələn tərkibi təşkil etmiş sözlərin birləşməsi yolu ilə; məsələn, *burnunun ucunda danışmaq*, *bir qulağından alıb*, *o biri qulağına vermek*, *gəmiləri dəryada batmaq* və s.

§100. Uyuşma idiomlar. İdiomların on maraqlı qrupunu uyuşma idiomlar təşkil edir. İdiomların ilk inkişaf dövrünü keçirən bu sabit söz birləşmələri daha mütohərrik bir xarakterə malik olmaq etibarilə birləşmə idiomlarından forqlənir. Belə ki, birləşmə idiomlarda sözlərən

birincisi ancaq mənsubiyyət şəkilçiləri qəbul edərək döyişdiyi halda, uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərdən birincisi həm mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edə bilir, həm də bunların arasına başqa sözler daxil ola bilir; məsolən, *başı gırlamak* idiomunu *başını gırlamak, başını gırlamak* şəklində işlətmək mümkün olduğu kimi, *başını birtəhər gırlamak* və ya *başını çox çatın gırlamak* şəklində, yaxud *ürayından keçmək* idiomunu *ürayından keçmək* şəklində, həm də *ürayından* (və yaxud *ürayımdan*) *cox seylər keçmək* şəklində də işlətmək olar.

Uyuşma idiomlar tərkibindəki sözlərin sorbəstliyi və müxtəlif qrammatik vasitələrlə əlaqələnməsi, həm də əlaqələrin deyişməsi, onları birləşmə idiomlardan ayırmak üçün əsas bir xüsusiyyət təşkil edir.

Cənli dildə, uyuşma idiomlar da birləşmə idiomalar kimi, bütöv bir leksik vahid şəklində alınır və işlədirilir. Bunlar həm də cümlələr və ya söz birləşmələri kimi dəmişəq zamanı sintaktik əlaqəyə girmir. Ona görə də, idiomların başqa növlərində olduğu kimi, bunlarda da onların sintaktik cəhətdən tohllilini, formalarını müyyən etmək üçün deyil, ancaq leksik cəhətdən təşəkküllerini müyyənəşdirmək üçün aparılır.

Uyuşma idiomların birləşmə idiomlardan bir fərqi də ondan ibarətdir ki, uyuşma idiomların tərkibində olan sözlərin başqa sözlərlə əvəz edilməsi ilə müxtəlif mənəni bir *cox uyuşma idiomlar* əməle gətirmək olur. Məsolən, *ürayı bulanmaq, ürəyi boşaltmaq, ürək bulundurmaq, ürəyi azılmak, ürəyi getmək, ürəyi yanmaq* və *ürəyi qalxmaq* kimi uyuşma idiomlarının hərəsi müxtəlif manaya malik olduğu halda, onların birinci hissəsi ümumi olub, *ürək* ismindən ibarətdir.

Nozər salmaq, yola salmaq, meyil salmaq, gözdən salmaq, ürəyə salmaq uyuşmalarının hərəsi, ayrı-ayrılıqla müxtəlif məna ifadə etdiyi halda, onların ikinci torəfi ümumi olub *salmaq* felindən ibarətdir.

§101. Birləşmə idiomlarda başqa nitq hissələrino ekvivalentliyə, az da olsa, tosadüf edilirse, uyuşma idiomlara osason fellərlə ekvivalentli xasdır.

Uyuşma idiomlar da birləşmə idiomalar kimi leksik elementlər şəklində düşmüş bir sira qrammatik formalar vasitəsilə emələ gəlir. Bu baxımdan onlarda aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə edirik:

a) adlıq və qeyri-müyyəyen təsirlik halli bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsolən, *fikir aparmaq, buş ağrıtmaq, intiqam almaq, göz gəzdirmək* və s.

b) mənsubiyyət şəkilçili bir ismin və ya III növ təyini söz birləşməsinə fellə birləşməsi yolu ilə; məsolən, *ürəyi qışılmaq, işi gətirmək, yolu düşmək, gözü qalmaq, gözü doymaqla, gözünün kökü saralmaq, ağızının suyu axmaq* və s.

c) mənsubiyyət şəkilçili yünlük halli bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsolən, *başına qaxmaq (çaxmaq), boynuna yüklemək, vecinə gəlmək, sümüyünə düşmək, atasına od vurmaq,ayağına yazmaq* və s.

ç) mənsubiyyət şəkilçili təsirlik halli bir ismin fellə əlaqəyə girməsi yolu ilə; məsolən, *gabağımı almaq, damığımı pozmaq, cilovunu yığmaq, atasını yandırmaq, zəhləsini aparmaq, başını piyləmək* və s.

d) yerlik halli adla felin birləşməsi yolu ilə; məsolən, *xatirdə tutmaq, xatirdə saxlamaq, nəzərdə saxlamaq, nəzərdə tutmaq, ürəkdə tutmaq, ürəkdə saxlamag* və s.

e) çıxışlıq halli bir ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsolən, *xatirdən çıxarımaq, nəzərdən keçirmək, nəzərdən düşmək, ayaqdan salmaq, aburdan düşmək, aburdan salmaq, başından rədd etmək, ürəyindən keçirmək* və s.;

ə) müxtəlif hallarda olan bir neçə ismin fellə birləşməsi yolu ilə; məsolən, *döryada gəmələri batmaq, abrunı etəyinə bükəmk, külənini göyoş sovrımaq, borkda ali olmaq* və s.

§102. İdiomların bədii dildə işlədilməsi. Sabit söz birləşmələri içerisinde idiomlar dilimizin lügət tərkibinin on canlı, on zongin, on çox işlənen bir qismını təşkil edir. Onlar müəyyən mənşələrə dələyi yolla, məcəzi məna vasitəsilə ifadə etmədən, öz miqdarı etibarilə qeyri-məhdud və çox geniş bir sahəni ohata edir. Müasir dilimizdə idiomlar dilin lügət tərkibi ilə elə qaynayıb-qarışmışdır ki, bu gün hər hansı motni tohllil edərək, adı baxımda çox zaman onları seçmək və ayırmək belə çətin olur.

§103. Demək olar ki, idiomların yaranma prosesi lügət tərkibindən başqa söz qruplarına, xüsusi mürəkkəb sözlərə nişbetən daha sürətli və daha canlıdır. Bu cohet özünü, xüsusi bədii ədəbiyyatda göstərir. Başqa sözlə desək, bədii ədəbiyyat idiomlar yatağı olmaqla borabor, eyni zamanda onların bir törmə mənbəyidir. Çünkü idiom-

ların yaranmasında rol oynayan məcazi mənalılıq bədii ədəbiyyata, xüsusilə şeir dilinə xas olan əlamətlərdən biridir:

Necə olmasın Xətayi eşqilə divanə kim,
Könlünə hərdən sənin tək bir mələk sima düşər.
(Xətayi)

Burada könlüna düşmək idiomu uyuşma olub, xatırlamaq mənasında işlənmişdir.

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görçək,
Nitqim tutulur qoñçeyi-xəndanını görçək.
(M.Füzuli)

Bu misralarda könlüm açılır, nitqim tutulur idiomları şad olmaq, mat qalmaq monalarında işlənmişdir.

Xumar-xumar baxar, canımı üzər,
Xoyalın könlümdə, gözüm də gəzər.
(M.P.Vaqif)

Bu misralarda könlümdə gəzmək, gözündə gəzmək və canım üzəmək idiomları xatırımdasən, görürəm, haldan salar monalarında işlənmişdir.

Dövlətlə, amandır, özünü salma bələyə,
Fəhlə sözü haqq olsa da, baxma o sədayə,
Yol vermə nəfəs çəkməyə hərgiz füqəraya.
(M.Ə.Sabir)

Burada bələyə salmaq, yol verməmək, nəfəs çəkmək idiomları bədəxət etməmək, razi olmamaq (qoymamaq), tərəpanmək monalarında işlənmişdir.

Sement verin!
Beton töküñ!
Qaçırma yin Kürü gözdən.
Bir an belə, buraxmayaq cilovunu əlimizdən.
(S.Vurğun)

Bu misralarda *gözdən qaçırma* idiomu diqqətli olmaq mənasında işlənmişdir.

Anaxanum. Məmisiñ gözlərindən öpün və onlardan göz-qulaq olun.

(A.Şaiq)

Nə vaxt gəlmisən, bala, qurtardinı, başa vurdunmu?
(Ə.Vəliyev)

Buradakı misallarda *göz-qulaq olma* idiomu yaxşı *baxma*, *başa vurma* idiomu isə *tamamlamaq* monasında işlənmişdir.

§104. Bədii ədəbiyyatda idiomlardan belə qeyri-məhdud bir miqdarda istifadə edilməsi onlarda, lügət tərkibində olduğu kimi, forma və mezmən xüsusiyyətlərinə görə qrupların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Lügət tərkibində olduğu kimi, idiomlarda da çoxmonalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik xüsusiyyətlərinə rast gəlirik.

İdiomların bu xüsusiyyətləri onlardan bədii ədəbiyyatda daha somorılı istifadə edilməsinə, bədii ədəbiyyatın ifadə torzinin dəha da zənginləşməsinə kömək edir. Məsələn:

Sən, ey şeirlərinlə xalqa can verən şair!
Sən, ey dünən kimsəsiz, takca can verən şair!
(S.Rüstəm)

Bu beytde işlənən *can verən* idiomu həm omonim və həm də antonimdir. Birinci monada *can verən* – həyat veren, yaşıdan kimi, ikinci monada *can verən* – ölen, vəfat edən, yox olan kimi işlədirilir.

İdiomlarda çoxmonalılıq və omonimləşmə xüsusiyyəti sinonimləşmə və antonimləşmə xüsusiyyətinə nisbətən zoifdir.

İdiomların sinonimləşmə hadisişi antonimləşməyə nisbətən dili-mizdə, demək olar ki, çox inkişaf etmişdir.

Odur... odur... qəhrəmanum tox içində nəfəs alır.
Ekskavator boz dağlara haray salır, nərə salır.
(S.Vurğun)

Evin çürük pərədasını gecə-gündüz yedi qurd,
İşq deyib, haray çəkdi yazıq babam daxmadan.
(O.Sarıvəlli)

Burada işlenmiş *haray salmaq*, *nərə salmaq* və *haray çəkmək* idiomları sinonim olub, müyyən mənə çalarlığı ilə bir-birinden fərqlənir:

*Söyüslərlə etdilər varlığını daşqalaq,
Süssün deyə, qurdular sənincün tor, badalaq.*

(S.Rüstəm)

Bu misralarda da *tor qurmaq* və *badalaq qurmaq* idiomları sinonimdir. Şair vəzn xatirine bu idiomların ümumi hissesi olan *qurmaq* sözünü ixtisara salmışdır.

Bir-birinə sinonim olan idiomlara nümunə aşağıdakılardır misal göstərmək olar; mosolen, *ev yılməq* – *ev dağıtməq*; *dili dolışmaq* – *dili topuq çalmaq*; *ləzzət almaq* – *ləzzət çəkmək* – *ləzzət aparmaq*; *əl-ayaq aqmaq* – *qol-qanad aqmaq*; *qəlbini dəymək* – *qəlbini toxunmaq*; *göz gəzdiirmək* – *göz yetirmək*; *göz ağartmaq* – *göz bərəltmək*; *namusa qıslımaq* – *namusa boğulmaq*; *nəzərdən keçirmək* – *əl gəzdirovək* və s.

§105. İdiomlarda antonimlik əsasən, onların tərkibində antonim sözlərin işlənməsi ilə əməlo golur; mosolen, *Onu görən kimi dilim açıldı*, büləbül kimi *danişmağa başladım* və *Elə qorxdum ki, dilim bağlandı*, *dansa bilmədim* misallarında işlenmiş *dilim açıldı* və *dilim bağlandı* idiomları antonimdir.

Bir-birinə antonim olan idiomlara nümunə üçün aşağıdakılardır misal göstərmək olar: *yerindən oynamaq* – *yərə mixlanmaq*; *ürəyi açıqlıq* – *ürəyi qurdluluq*; *üzübərk* – *üzüyümşaq*; *qəlbini toxunmaq* – *könənə almaq*; *boynuna almaq* – *boynundan atmaq*; *başısağı – dikibəs*; *dara salmaq* – *dardan çıxarmaq*; *fikriacıq* – *kütəbəş*; *cilovunu yüksəməq* – *öz başına buraxmaq* və s.

§106. Bedii adəbiyyatda idiomların işlədilmesində nezəro çarpan xüsusiyyətlərdən biri də onların tərkibində işlənən sözlərin yerinin dəyişməsidir:

*Açılır yurduma baxdıqca mənim
Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq.*

(S.Rüstəm)

Burada *ürəyim açılır* idiomunun ikinci hissesi əvvələn keçirilmiş və aralarına başqa sözlər əlavə edilmişdir.

*Səhər-səhər sökülməmiş dan yeri,
Dalgalanır Şirvan, Muğan düzəlləri.*

(I.Səfərli)

Bu misalda *dan yeri sökülməmiş* idiomu *sökülməmiş dan yeri* şəklində işlənmişdir.

*Qoyma özünü tülkülüyə, adə əkinçi!
Bəsdir bu qədər başlama fəryاد skinçi!*

(M.Ə.Sabir)

O dedi ki: – Ellər məni gül-çiçəklə saldı yola...
(S.Vurgun)

Burada *tülkülüyə qoyma, yola salmaq* idiomlarında sözlərin yerin dəyişməsidir.

İdiomların şeirdə bu şəkildə işlədiləməsi heç də onların məzmununa xələl getirmir.

İBARƏLƏR

§107. Sabit söz birləşməlerinin maraqlı bir qismını ibarələr təşkil edir. İdiomlarda olduğu kimi, ibarələrdə də sözlərin məcəzi mənəda ifadəsi əsas yer tutur.

Birleşmiş toşkil edən sözlərin müyyən hissəsinin məcəzi, digər hissəsinin isə həqiqi mənəda işlənməsi nəticəsində yaranan obraklı birləşmələr ibarə adlanır. Mosolen, *dəmir irada, şirin dil* və s. Bu xüsusiyyətə malik olan idiomların özleri də ibarə kimi işlədilə bilər. Mosolen, *baş üstə, göz üstə, xoş gəldin, mənə aid qulluq* və s. idiomları eyni zamanda ibarədir.

İdiomların tərkibində işlənən sözlər bir monolit toşkil edərək vahid məfhum ifadə etməyə xidmət edirə, ibarələrin tərkibində olan sözlərin biri digərini daha da qüvvətləndirmək, canlandırmaq üçün işlədilir və məcəzi mənə ifadə etdiyindən, ondan ayrıla bilmir, özüñü bir növ onur tərkib hissəsi kimi göstərir. Lakin belə sözləri aid olduğu osas sözlərdən ayrı düşündükde onu izah edən bir hissə kimi götürdükdə, qeyri-təbib və monasız bir mühakiməyə çevirilir.

İdiomlar dilin lügət tərkibinin müyyən bir hissəsini toşkil etdiyi halda, ibarələr əsasən bedii dildə işlədir və ümumiyyətlə bedii dil,

HİKMƏTLİ SÖZLƏR

§108. Mütəsir Azərbaycan dilində bir çox ümumi xarakter daşıyan ibarələr vardır ki, burlara on çox danışq dilində təsadüf edilir; məsolon, canım üçün, sən ölsən, and olsun Allahı; sən hara, bura hara; baş üstə, göz üstə, mənə aid qulluq, qurban oolum, qabağında ölüm, qadəm alım və s.

Yuxarıda sayıdığımız bütün bu xüsusiyyətlərdən asılı olaraq ibarələr iki qismə ayrılır: idiomatik ibarələr, predikativ ibarələr.

§109. Idiomatik ibarələr. İdiomatik ibarələr idiomlardan ibarət olub, on çox canlı danışq dilində işlənilir; məsolon, my can; qədəmin mübarək; mənə aid qulluq; gözün aydın; sən hara, bura hara; xoş gördük; canım sağ olsun və s.

İdiomatik ibarələrdə leksik ibarələrdən fərqli olaraq məcazi mənə daha qüvvətiidir. Şəxssiz cümlələr şəklinde təşəkkül tapmış belə ibarələr əksər hallarda ikinci şəxso müraciətə ifadə edilir.

Öz grammatik quruluş etibarılı idiomatik ibarələr iki qismə ayrılır:

a) adlarla fellərin birləşməsindən əməlo golənlər; məsolon, canım sənə söyləsin, canına and olsun, xoş gördük, canım sağ olsun, sağlıq olsun və s.;

b) fəldən başqa digər nitq hissələrinin birləşməsi ilə əməlo golənlər; məsolon, gözün aydın, qədəmin mübarək, mənə aid qulluq, sən hara, bura hara və s.

§110. Predikativ ibarələr. Bodii əsərlərdə yazılıclar surətləri səciyyələndirdiklər moqsidilə çox zaman predikativ ibarələrdən də istifadə edirlər.

Öz quruluş etibarılı predikativ (qeyri-idiomatik) ibarələr cümlə şəklinde təşəkkül tapır; məsolon:

Bu yurug sizinkidir, adil hökmədar,
Sizdə ədalət də, fəsilət də var.

(S.Vurğun)

"Vaqif" əsərində vezirin tez-tez təkrar etdiyi bu ibarə onun yaltaqlığının on yüksək dərəcəsini ifadə edir.

C.Cabbarlının "Almaz" əsərində işlədiplen yenə dedi axsaq qatır. Qatrı axsaq olanın atasına lənat, cəddü aqrəbasına lənat ifadələri qeyri-idiomatik ibarələrdir.

Hikmetli sözlər istor öz mənası və istorə də quruluşu etibarılı sabit söz birləşmələrinin başqa növlərindən, xüsusi idiomlardan və ibarələrdən forqlənir. Belə ki, əgor idiom və ibarələrdə müəyyən məfhumlar, osas etibarla feli birləşmələr və ya ismi söz birləşmələri şəklinde ifadə edilir, hikmetli sözlər belə məfhumlar cümlələr şəklinde ifadə edilir.

Hikmetli sözlər formal cohodən və səciyyəsi etibarla atalar söz-lorinə oxşayır. Lakin bir sira xüsusiyyətlərinə görə onlardan forqları:

1. Hikmetli sözlər atalar sözlərinə nisbetən daha məhdud xarakter daşıyır, onlar kimi kütləvi deyil.

2. Hikmetli sözlər inkişaf edib atalar sözlərinə keçə bilər.

3. Atalar sözü, əsas etibarla folklorda (şifahi xalq odobriyyatında) özünü göstərdiyi halda, hikmetli sözlər birincə növbədə yazılı odobriyyat üçün səciyyəvidir.

4. Atalar sözlərinin mənşəyi konkret olaraq məlum olmadığı halda, hikmetli sözlərinin mənşəyi, demək olar ki, məlum olur.

5. Atalar sözlərində ister müsbət və istorə də monfi hadisələrə qarşı münəsibət ifadə edildiyi halda, hikmetli sözlərdə, osasən, müsbət münəsibət öz əksini tapır.

Bununla belə, hikmetli sözləri atalar sözlərinin daha mənalı, daha qüvvətli bir növü hesab etmək olar.

§112. Hikmetli sözlərin doğqın mona ifadə etməsi onların xalq kütlələri arasında sürtötü yayılmasına imkan yaradır. Buna görə, bəzi hallarda hikmetli sözlər "qanadlı sözlər" də deyilir.

Hikmetli sözlər müəyyən içtimai hadisələrlə əlaqədar olaraq yaradılır və sürtötü yayılaraq kütləviyősürlər.

Bu baxımdan dilimizdə işlədiplen hikmetli sözləri aşağıdakı mənbələrə bağlamaq olar:

a) Azərbaycan yazıçılarının əsərlərində işlənən hikmetli sözler; məsolən:

Qabil bil palançı olsa da insan,
Yaxşıdır yarımcıq papagçılığıdan.
(Nizami)

Yaz açılında tikandan gül hasıl olar.

(M.Füzuli)

Qaziya salam verdim "rüşvət deyildir" – deyə almadı.

(M.Füzuli)

Söz incidir. Aslanın erkayı, dişisi olmaz.

(Nizami)

b) Rus və dünya ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri vasitəsilə golmiş hikməti sözlər; məsolon:

Sarsaqlar olmasaydı, yaňtaqlar ac qalardı.

(Krivor)

Hikməti sözlərin içərisində előləri da vardır ki, onların müollifləri məlum olmadığı üçün atalar sözləri içərisinə daxil edilmişdir. Başqa sözlə desək, atalar sözləri içərisindən ki hikməti sözlər az deyildir; məsolon, *har kas akdiyini biçar. Birlik harda, dirlilik orda* və s.

§113. Müxtəlif tipli cümlələr şökləndə ifadə edilən bu hikməti sözlərin hor birində bir vahid kimi birləşən və üzvlərinə ayrıla bilməyən müyyən bir fikir ifadə olunur. Ona görə də hikməti sözlər üzərində aparılan qrammatik (xüsusi silo sintaktik) tohil ancaq mexaniki xarakter daşıyır və hikməti sözün ifadə etdiyi məna dairəsindən konarda qalır. Məsolon, *Bəlka, işin içərisindən iş çıxı hikməti sözünü tohil edərək çıxı – xəbor, iş – mübtədə, işin içindən* – tamamlıq və ya zərflək adlandırmaq mənasız olardı.

ATALAR SÖZÜ

§114. Atalar sözlərini sabit söz birləşmələrinə şərti olaraq daxil etmək olar. Öz quruluşu və mənəsi etibarilə hikməti sözlərə oxşayan atalar sözləri yuxarıda gördükümüz xüsusiyyətlərinə görə onlardan forqları. Bu iki növ birləşmə arasındaki on əsas forq omdan ibarətdir ki, hikməti sözlər yazılı ədəbiyyata mənsub olduğu halda, atalar sözü xalq ədəbiyyatına mənsub olur və mənşəyi məlum olmur.

Atalar sözü müyyən ibrotamız fikirləri bir məshum kimi qısa, obrazlı, bitkin şəkilde ifadə edir; məsolon:

Hesab var dinar-dinar

Baxşış var xalvar-xalvar;

Uşağa buyur, dalınca yürü:

Yaman yiyanın olsun, yaman deyənin olmasın və s.

Bu misallarda birinci atalar sözü haqq-hesabda düzgün olmuş, ikinci atalar sözü işi onu yerino yetiro bilənən buyurmayı, üçüncü atalar sözü qeybot etməməyi töbliq edir.

§115. Atalar sözü xalq ədəbiyyatının on qüvvətli və on zongin janlarından biridir. Atalar sözlərinin monşoyı, kimin tərəfindən və no zaman deyildiyi konkret olaraq məlum olmasa da, hor bir atalar sözünün müyyən bir dövrün məhsulu olduğu və müyyən bir hadisə ilə əlaqadardır yaradıqı aydındır. Məsolon, *Har oxuyan Molla Pənah olmaž zorbi-məsolı* bu cohdən maraqlıdır. Azərbaycan xalqının böyük şairi Molla Ponah Vaqifə bağlı yaranan zorbi-məsolı, müxtəlif şəkildə şərh edirlər. Ə.Haqqverdiyev hekayelerinin birində yazır: "...Amma şöhrət camaatının oksori Xolifoli ocağına gedir, hotta belə do rovayət var:

İlin axır çərçənbəşində, yönü Novruz bayramından bir neçə gün qabaq Ponah Vaqif özünün Saatlı məhəlləsindən vəqəf məktəbində oyolaşıp Şuşa şəhəri əhalisinin balalarına dərs verirdi. Bir də baxdı ki, məktəbin qabağında böyük bir izdiham gedir: qabaqda əliağacı forşalar camaati o yan-bu yana qovurlar. Bir nofus şoxşə əlində gümüş qolyan, yanında birisi olindo bir manqal dolusu köz, oləvə neçə faxır geyinmiş adamlar. Xülaso, bir padşah cəlahət. Vaqif bu vəqətindən no olduğunu xəbor alanda deyirək ki, bos Qarabağ xanı İbrahim xan Xolifoli ocağına çıllosunu kəsdiirməyo gedir. Vaqif orada no fikro gedirəsə, götürüb bir şeir yazıb, xana göndörə:

*Bayram oldu, heç bilmirəm neyləyim,
Bizim evdə dolu çuval da yoxdur.*

Xanın seirdən çox xoşu golir, Vaqifi yanına apardır. Vaqifin ağlına, kamalına, şirin danişqıllarına bənd olub, onu həmşəlik yanında

saxlayıb, on qəriba vezirlik mənşəbini verir. Odur ki, Qarabağda xanlıq İbrahim xan etmeyib, Molla Ponah Vaqif edirdi. Ona görə de deyiblər: "Hər oxuyan Molla Ponah olmaz!"

Demək olar ki, bütün atalar sözü həyati hadisələrlə əlaqədər olaraq yaranır və zaman keçdiyə, daha doğrusu, öz mənşəyindən uzaqlaşdırıcı abstraktlaşır, ümumişir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir.

Atalar sözleri xalqımızın inkişaf tarixini öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdən birini təşkil edir. Çünkü onların içərisində xalqımızın qədim dövrlərən başlamış indiyə qədər mösiotinin bütün sahələrinə aid atalar sözlərinə təsadüf etmək mümkündür.

ZƏRBİ-MƏSƏLLƏR

§116. Zərbî-məsəllər bəzən sadəcə məsəllər de adlanır. Öz mənəsi və qrammatik quruluşu etibarilə atalar sözüne çox yaxındır. Hətta onları bir-birindən ayırmak belə çətin olur. Zərbî-məsəllərdə, atalar sözündən forqlı olaraq, fikir nisbətən daha tam şəkildə ifadə olunur və noticə çıxarılır. Bundan başqa, zərbî-məsəllər müəyyən hədofi güdür, bu və ya digər şoxsin xüsusiyyətini göstərmək üçün işlədir; masəlon:

Bağda ərik var idi,
Salammolek var idi.
Bağdan ərik qurtardı,
Salammolek qurtardı.

Dəyirman xoruzuna oxşayır.

Ala itdən möshurdur.

Gəldi qaşın qayırsın, vurdı gözün çıxartdı və s.

§117. Atalar sözü və zərbî-məsəllərin bədii ədəbiyyatda iki sekilde işləndiyini görürük:

I. Atalar sözü ilə bədii ədəbiyyatda işlənmiş onun forması arasında müəyyən fərq olur. Belə hallarda yazının mövcud olan

atalar sözündən istifadə etdiyini, yaxud atalar sözünün yazının ifadəsindən tördiyini müəyyən etmək çətin olur. Bu haqda qəti fikir söylemək üçün şəhəri ədəbiyyatda aid abidələri nezərdən keçirək mölək gəlir ki, belə abidələrə də az-təsədűr edilir. Belə bir vəziyyətən ox çox klassik ədəbiyyatımızda işlənmiş atalar sözüne aiddir.

2. Atalar sözü ilə onun bədii ədəbiyyatda işlənmiş forması arasında fərq olmur. Məsələn, N.Vəzirovda işlənmiş *Daldan atılan daş topuşa dayar*; *Yağışdan çıxıq, yağmura düşdüklək*. *Adı var, özü yox*; *Na əkərsən, onu da biçərsən atalar sözü*. Ə.Hacıverdiyevdə işlənmiş *Qaz vur, qazan doldur*; *Bu dünyaya beş gündür, beşி də qara*, Ü.Hacıbəyovda işlənmiş *O olmasın, bə olsun atalar sözü*, yaxud müasir yazıçılarımızda işlənen bir çox atalar sözleri buna misal olabilir.

9. LEKSİKOQRAFIYA

§118. Leksikoqrafiya (latınca olub *lexikos* – lügət və *grapha* – yazıram deməkdir) lügətlərin törtü və tədqiqi məsəllələri ilə məşğul olan dilçiliyin bir şöbəsidir.

Dilçiliyən leksikoqrafiya evezino çox zaman *lügətçilik* termini de işlədir.

Leksikoqrafiyanın əsas möqsədi və vəzifəsi hər hansı bir dilin lügət tərkibinə daxıl olan sözləri, eyni zamanda frazeoloji vahidlərini yığıb sistemə salmaq, onların törəməsini, mənşəyətini, mənalarını izah etməkdon ibarətdir.

Dil mədəniyyətinə, zəngin dilə yiyələnmək, sözləri danışığda dürüst və düzgün işlətmək üçün xalqın mədəni səviyyəsində, elm və texnikanın inkişafında böyük rol oynayan ənşiyatın vasitəsinin tikinti materialı və osası olan sözlərə, söz ehtiyatına yiyələnmək zəruridir. Lügətçilik möhz belə bir ehtiyacın noticəsində meydana çıxmışdır.

§119. Söz ehtiyatı kasib olan adam öz fikrini istor şəhəri və istorə de yazılı şəkildə aydın ifadə edə bilməz, qurduğu cümlələr quru və sistemləsiz olar. Bu da noticədə insanlar arasında ənşiyatın əməli gölməsinə, onların bir-birini başa düşməsinə ongel tördə biler, təfəkkür foaliyyətinə, şurun normal inkişafına mane olar.

İnsan ne qədər mədəni, savadlı olursa olsun forqı yoxdur, bir dilin lügət tərkibində mövcud olan bütün sözləri bilo bilmez. Hər

hansi bir ixtisas sahibinin öz iş faaliyyəti ilə əlaqədar bu və digər sözleri – terminləri, ifadələri öyrənməyə ehtiyacı vardır. Bunun üçün lazımlı olan məxəzlərə müraciət etməli olur ki, bu məxəzlərin on başlıcası lügətlərdən ibarətdir.

Dilimizdə lügət sözünün iki mənası vardır: 1) ümumiyyətlə, dilde olan sözlerin məcmus; 2) hər hansı bir məqsədən seçilmiş sözlerin əlifba sırası ilə düzülüşü və onların məqsədə uyğun şəkildə izahı.

Bunlardan ikinci monada işlədiplen lügət leksikoqrafiyanın əsas obyektini toxşkil edir.

§120. Hər hansı bir dilin lügətlərinin tərtibində bir prinsip olaraq o dilin əlifba sırasına riayət edilir. Daha doğrusu, lügət tərtibi üçün seçilmiş sözler əlifba sırası ilə düzülür. Belə bir prosesdə əvvəlcə sözün birinci səsi, sonra ikinci, üçüncü, dördüncü və s. nəzərə alınır. Məsələn, quruluş etibarilə *abadanlaşmaq* sözü *abadanlaşdırmaq* sözündən səde olsa da lügət tərtibində *abadanlaşdırmaq* sözü *abadanlaşmaq* sözündən sonra gəlir, çünki bu sözlerin hətta onuncu səsi olan *d* səsi əlifba sırasında *m* səsindən əvvəl gəlir. Bunun kimi lügətdə *daima* sözü *daimi* sözündən əvvəl olmalıdır. Çünkü bunların beşinci hərfi olan *a* əlifba sırasında *i* hərfindən əvvəldir. *Güzəst* sözü *güzgü* sözündən əvvəl olmalıdır. Çünkü əlifba sırasında *ə* hərfi *g* hərfindən əvvəl gəlir. Bu cəhətdən orfoqrafiya lügətində verilmiş aşağıdakı parçaya diqqət edin:

Avtol	Avtomatizm
Avtomasın	Avtomatlaşdırma
Avtomat	Avtomatlaşdırmaq
Avtomatçı	Avtomatlaşmaq
Avtomatik	vo s.

Lügətlərin bu ümumi tərtib prinsiplərindən başqa, tərtib olunan lügətin məqsədindən, xarakterindən asılı olaraq, hər lügət növünün özüne görə xüsusi tərtib prinsipi vardır.

§121. Lügətlərin növləri. Bu və ya digər dilin sözlərini özündə əks etdirən lügətlər ümumi səciyyəsinə görə, ilk növbədə, iki böyük qrupa ayrılır: birincisi, ensiklopedik lügətlərdir ki, bunlara dilimizdə *qamus* da deyilir, ikincisi isə, filoloji lügətlər adlanır.

Enziklopedik lügətlərdə insan comiyyyətində müəyyən rol oynamış adamlar, əşya, hadisələr və s. haqqında məlumat verilir və şərh

edilir. Filoloji lügətlərdə isə sözler və onların mənaları haqqında izahat verilir.

Enziklopedik lügətlərin özürlərindən asılı olaraq, müxtəlif olur. Məsələn, rus dilində mövcud olan "Böyük Sovet Enziklopediyası", "Kiçik Sovet Enziklopediyası", "Ədəbiyyat Enziklopediyası", "Pedaqoji Enziklopediya", "Uşaq Enziklopediyası", Şəmsəddin Saminin "Qamusı-türki" və "Qamusı-əlem" i buna misal ola bilər.

Azərbaycan Sovet Enziklopediyasının noşri Azərbaycan mədəniyyəti tarixində böyük hadisədir.

§122. Öz xüsusiyyətlərinə görə, filoloji lügətlərin də növleri çoxdur. Bunlar, avvolan birdilli və çoxdilli lügətlər olmaq üzrə iki qismə ayrılır. Birdilli lügətlərdə homin dilin sözleri müxtəlif cohətdən şorh edilir. Belə lügətlərin etimoloji lügəti, izahlı lügəti, dialektołoji lügəti, orfoqrafiya, sinonimlər, omonimlər, antonimlər lügətlərini, terminoloji, alınma sözər və frazeoloji lügətlərini misal göstərmək olar.

Coxdilli lügətlərinə tərcümə lügətləri de deyilir. Belə lügətlər iki və daha çoxdilli ola bildiyi kimi, lügət tərtibində birinci dilin iştirakına görə də forqlənlər. Bunlara "Rusca-azərbaycanca", "Azərbaycanca-rusca", "Rusca-ingiliscə", "İngiliscə-rusca", "Farsca-rusca-azərbaycanca" və s. lügətlər misal ola bilər.

TÜRK DİLLƏRİNİN LEKSİKOQRAFIYASI TARİXİNDƏN

§123. Türk dilleri leksikoqrafiyası qədim bir tarixa malikdir. Bu dillerin lügətiçiliyinə aid illər nümunə olaraq türk xalqlarının XI əsr dil xüsusiyyətlərinin özündə olsadı edir. Mahmud Kasğarının "Divan-i-lügət-it türk" əsərini göstərmək olar. Burada o zamanki türk təyafalarının dil materialı verilir. Öz quruluşu etibarilə homin lügət izahlı lügət olub, dilin filoloji lügətləri sırasına daxildir. Bu lügət eyni zamanda, tarixi-müqayisəli dilçiliyin ilk nümunəsi sayılır. Burada bu və ya digər sözün müxtəlif türk dillərində necə işlədiləsi göstərilmişdir.

Əsər orəbcə yazılmışdır. Lügət türk dilinə Bosim Atalay tərəfindən tərcümə edilərək 1939-1943-cü illərdə Ankara'da çapdan çıxmış və S.M.Mütallibovun tərcüməsi ilə 1960-1963-cü illərdə özbek dilində Daşkənddə noş edilmişdir. Azərbaycan dilində 2006-cı ildə çap olunub.

"Divani-lüğöt-it türk" üç cildden ibarotdir. Hər cilddə əvvəlcə addaların, sonra isə fellardan bəhs edilir. Burada sözler ərəb dili lügətləri kimi, tərkibində iştirak edən samitlərin miqdardına görə olıba sırası ilə düzülür (məsələn, ikisəslə, üçsəslə, dördəsəslə və s. sözlər). Sözlərin müxtəlif türk qəbilələrində, tayfalarında işlənmə formaları göstərilir və bunu aid misallar verilir.

§124. Lügətçilik tariximizin ikinci gözəl nümunəsi İbni-Mühənnanın "Kitabi-məcmuei-torcumani-türki, farsi ve mögili" əsəridir. XIII əsrərə yazılış olan bu əsər çoxdilli tərcümə lügətlər sırasına daxildir. Professor B.Çobanzadə həmin lügətin türk dili hissəsinin Azərbaycan dili materialı olduğunu göstərmış və bu lügətin şərhində aid iyirmi çap vərəqi həcmində əsər yazılmışdır (əsər nəşr edilməmişdir).

XII əsrərə Əli-Zəməhşari tərefindən tərtib edilmiş olan "Müqəddimət al-ədəb" adlı lügət, ərəb lügəti olsa da, burada fars, türk və monqol dillerindən sözlerin tərcüməsi verildiyindən onun türk dilleri ilə ümumi bi-bağlılığı vardır. Bu lügət də çoxdilli lügətlərdən sayılır.

XV əsrərə məşhur özbək şairi Əlişir Novainin "Mühəkimotü-lügəteyn" adlı fars-türk lügəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. Burada müllişlər sözlerin sinonim qruplarına, omonim mənalaraına çox fikir vermişdir.

XV və XIX əsrlər arasında türk dillerinə aid bir sıra lügətlər tərtib edilmişdir. Lakin bütün bu lügətlər öz mahiyyəti etibarilə adları çökəilmiş lügətlərdən irəli getməmişdir.

§125. Rusiyada türk dillerinə aid lügətlər üzərində iş və onların nəşri XIX əsrdən başlamış. 1864-cü ildə L.M.Lazarevin "Typeuko-tatarisko-russkiy slovarı" adlı lügəti nəşr edilir.

Iki dil üzrə tərcümə lügəti olan bu əsərin başlangıcında türk dilinə aid qısa qrammatik məlumat verilir. Lügət hissəsi isə, toxminon, 10000 sözü əhatə edir. Lügətin qiymətli cəhəti onun türkçədən rüscaya tərcümə şəklindən verilməsidir. Burada eks etdirilmiş olan türk sözləri Azərbaycan dili sözləri ilə, demək olar ki, tam ortaqlıq təşkil edir. Müəllif, haqqı olaraq, müqoddimədə qeyd edir ki, lügət türk-tatar, Krim, Həştərxan, Azərbaycan türklerinin dilini öyrənmək istəyənlərə kömək edə bilər.

§126. Türk dilleri lügətçiliyinə aid ikinci əsər Lazar Budaqovun 1869-1871-ci illərdə nəşr etdiridiyi ikicildlik "Справительный словарь турецко-татарских наречий" adlı əsəridir. Bu lügət toxminən

12 000 sözü əhatə edir. Burada sözlərin müxtəlif türk (Azərbaycan, Cığatay (özəbək), qazax, başqırd, qırğız, Krim tatarları, qumug, noqay, tatar, türk, türkmen, uyğur) dillerində necə işləndiyi göstərilir. Lakin bu müqayisə sistematik bir xarakterə malik deyil. Belə ki, sözün, ekşər hallarda bir dildə, cox as hallarda isə iki və bezoñ də üç və ya dörd dildə işlənmə nümunəsi verilir. Bundan başqa, burada türk dillerində (ərəb, fars, monqol, hind, yunan) işlənən başqa dillərə moxsus sözlərin mənşəbiyyəti da göstərilir.

Bəzi sözlərin müxtəlif monalı, izahlı lügətdə olduğu kimi, metn içərisində frazeoloji birləşmələrdə işlənməsi ilə izah edilir.

Lazar Budaqovun həmin lügəti müasir dövrdə də öz qiymətinə itirməmişdir. Hər hansı bir türk dili leksikası üzərində tədqiqat aparınan üçün bir mənbə ola bilər.

§127. Türk dillerin lügət tərkibini öyrənmək işində, on yaxşı mənbə V.V.Radlovun səkkiz kitabdan ibarət dördcildlik "Опыт словаря тюркских наречий" əsəridir ki, 1893-1911-ci illərdə nəşr edilmişdir. Bu əsər indiyə qədər türk dillerinə aid lügət əsərləri içərisində türk dillerinin lügət ehtiyatını öz zənginliyi ilə əhatə edən ən müükomməl əsərlərdən biri olaraq qalır.

Əsərin lügət hissəsi Azərbaycan, Altay, başqırd, Cığatay (özəbək), tatar, qırğız, Krim tatarları, türk, şor, uyğur, yakut və s. dillerindən, onların müxtəlif dialect və siviləşmələrindən alınmış 70 min-dən artıq söz və variantları daxil edilmişdir. Burada sözlərin izah ilə birləşdə, onun geniş şəkildə müxtəlif türk dillerində işlənən variantları və düzəltmə sözlərin etimologiyası, golma sözlərin isə hənsi dildən gəldiyi göstərilir. Sözlərə aid izahat əvvəlcə rus, sonra alman dilində verilir.

1887-ci ildə Bombey şəhərində Məmməd Hüseyn Təbrizinin "Bürhani-qate" adlı lügəti nəşr olunur. İki cilddən ibarət olan bu lügət əsəlində farsca izahlı lügət olsa da, burada bir çox türk sözlerinin izahı öz əksini tapmışdır.

Göstərilin bütün hər lügətlər bilavasita Azərbaycan dilinə aid olmasa da, bir tərəfdən, burada başqa türk dilleri sözleri ilə yanaşı Azərbaycan dilinə moxsus söz və ifadələr, digər tərəfdən qohum dillerin ortaqlıq sözleri verildiyindən Azərbaycan lügətçiliyi üçün də əhəmiyyətliidir və onun inkişafında az rol oynamamışdır.

§128. XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan lügətçiliyi xüsusi bir sahə kimi inkişaf etməyə və qol-budaq atmağa başlayır.

Azərbaycan dilinə aid Azərbaycanda noşr edilən ilk lügötler məzmun və quruluşu etibarılı bir qədər bəsit şəkildə olsalar da, ancaq təcümə lügötleri xarakterini daşısalara lügötçilik tarixi baxımından çox qiymətlidir.

1902-ci ildə S.M.Qənizadənin "Lügəti-rusi ve müsəlmani" adı ilə "Samoxüntəl" dörsliyinə əlavə olaraq, 2000-ə yaxın sözü əhatə edən "Rusca-azərbaycanca" lügəti noşr edilir. Sonralar bir neçə dəfə "Rusca-azərbaycanca" lügəti çapdan çıxır.

§129. 1907-ci ildə Üzeyir Hacıbəyovun "Türki-rusi ve rus-türki lügəti" noşr edilir. Lügət, əsasən, qozət oxuyanlarla kömək məqsədilə tərtib edilmiş və ki hissəndən ibarətdir. Birinci hissə "Türki-rusi" adlanır və burada 1000-dən çox söz verilir. İkinci hissə "Rusi-türki" adlanır və 600-ə qədər sözü əhatə edir.

Lügət həcmi ve leksik tərkibi etibarılı kiçik olduğuna baxmayaraq, lügötçilik tariximizdə mühüm yer tutur. Lügətin hər iki hissəsindən verilən sözlər ictimai-siyasi terminlərdən ibarətdir. Bunun birinci hissəsi, türkcədən rusçaya tərcümədən çox, bir növ, izahlı lügət xarakterini daşıyır; məsələn:

İTTİHAMNAMƏ (ərəb. far.) – Bir töhmət və ya cinayət üstə tutulmuş adam haqqında məhkəməyə verilən təqsir kağızı (obvinitel'nyy akt).

İDARƏ (ərəb.) 1. Dövlət işlərinin dolandırılması. Правление və s.
2. Dolandırma. Администрация, управление.
3. Dairə: rəsmi bir iş və ya bir şirkət və s.
Təhrirat otağı, yaxıxana. Контора, редакция
u m.d., uprechdenie.

Lügətin ikinci hissəsi, ruscadan azərbaycancaya tərcümədən çox, yaxşı bir tərmim lügətini xatırladır; məsələn:

Oфицер – zabit
Официальный – rəsmi
Охранное отделение – mühafizə şöbəsi və s.

§130. 1912-ci ildə Qarabəy Qarabəyovun "Qamusı-rusi" adı ilə 60 sahifəlik və 240 sahifəlik iki lügəti noşr edilir. İzahlı hissəsində yazılmış "Türkcədən rusçaya müükəmməl lügət" sözləri göstərir ki, bunlar əslində türkçe-rusça lügötlerden ibarət olub, biri kiçik və o biri nisbətən böyük höcmədə çapdan çıxmışdır.

1914-cü ildə yenə həmin müəllifin "Türkcədən rusçaya lügət" adlı eseri çap edilir. İzahatda göstərilir ki, "Əslı türkçə kəlmələrlə borabor türk lisanında istəmlə edilən ümumi orəbi və fars kəlmələri və ülüm və fununda işlənən xüsusi istiqlihləri həvədir".

Bəlo bədəbdəli izahatın verildiyinə baxmayaraq, bu lügət öz məzmun dərinliyi və quruluşuna görə, Üzeyir Hacıbəyovun lügətindən aşağı soviyyədə durur. Lügətin üzərindəki "üçüncü tob" qeydi göstərir ki, bu lügət onun əvvəlki lügötlerinin yenidən noşridir.

§131. Azərbaycanda leksikoqrafiya işləri get-ged inkişaf etmişdir. İndiye qədər dilməzdiz müxtəlif tipli çoxlu lügət noşr edilmişdir. Lügötçilik üzrə aparılan işlər intensiv şəkildə davam edir. Bunun noticəsidir ki, on cilddən ibarət Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası çap olılmışdır.

Başqa lügət növlərinin noşri sahəsində də xeyli iş görülmüşdür.

Tərcümə lügötleri

§132. S.M.Qənizadənin 1922-ci ildə çapdan çıxmış "Rusça-türkçə lügət" bu sahədə atılmış birinci addım olur. Lakin onun bu lügəti əvvəlki lügötlerin təkmilləşmiş 6-ci noşri sayılır. Lügətdə, təxminən 12 min söz verilmişdir. Buna baxmayaraq, S.M.Qənizadənin bu lügəti ister rus mətni və isterə də azərbaycanca tərcüməsi etibarilə və müiasi ədəbi dil qaydaları baxımından oldukça besit bir şəkildə tərtib edilmişdir. Burada rus dilində feal olan bir çox sözlər verilmişdir; halda, çox az işlənən və ya arxaiklaşmış sözlər təsadüf edilir. Tərcümədə deqiqlik gözlənilir. Məsələn, sazan sözü tərcümədə bir növ balıq deyə verilir. Словопрение мühəbiasə, sözləşmə, bəhs etmə, bəhsləşmə olduğu halda horçəkuluq deyə tərcümə edilir və s.

1926-cı ildən sonra leksikoqrafiya sahəsində ciddi iş başlanır. Bəlo ki, təcrübə ancaq Azərbaycan və rus dillerinə aid tərcümə lügötleri üzərində deyil, müxtəlif tipli lügötlerin tərtibi üzərində də aparılır. Bununla bəlo, tərcümə lügötleri osas diqqət mərkəzində durur.

§133. Rusça-azərbaycanca lügötler. 1928-1929-cu illerde Ruhulla Axundovun redaksiyası ilə kollektiv tərəfindən tərtib edilən ikiçildik "Rusça-türkçə lügət" çapdan çıxır. Təxminən 60 min sözü əhatə edən bu lügət söz seçimi, izahı və ədəbi dil qaydalarının

gözlenilmesi bakımından ilk mükemmel tercüme lügötlerinden biri olub, halo do öz qiymatını itirmemişdir. Lügötin tercüməsi latın və orəb hərfli ilə verilmişdir.

1940-1946-ci illerde H.Hüseynovun redaksiası ilə dördcildlik "Rusca-azərbaycanca lügöt" nəşr edilir. Yüz minə yaxın sözü əhatə edən bu lügötün tərtibində xalqımızın mədəni səviyyəsinin getdiyəcə artan telebələri və geniş ixtisas sahələri nozorə almımışdır. Burada sözərin tərcüməsi daha etraflı verilmiş və dilimizin sinonimlər sistemindən samarəli istifadə edilmişdir. Bundan başqa, sözün rus dilindəki çıxmənalılığı, cinsi zamanda omonimiliyi də nəzərdə tutılmışdır; məsələn:

ВАЛИТЬ¹ 1) *yera tökmək/yuxmaq;* 2) *bir-birinin üstüna hər nə cur oldu tökmək;* 3) *özgəsinin üstüna yuxmaq.*

ВАЛИТЬ² 1) *izdihamla, kütlə ilə gəlmək, getmək;* 2) *yuğınla, qucaq-qucaq çıxmaq;* 3) *topa ilə gəlmək, topa-topa yağımaq* (qar haqqında).

Bu lügöt SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüşdür.

Ş134. 1941-1951 və 1955-ci illerde, müxtəlif həcmde və müxtəlif məqsədlərlə, bircildlik "Rusca-azərbaycanca" müxtəsər lügötler buraxılır.

Sonralar 1956-1959-cu illerde Ə.H.Orucov, S.A.Melikov və A.Ə.Əsfandiyevin redaksiyası ilə dördcildlik lügötin yenidən işlənilən təkmilləşdirilmiş yeni nəşri kimi böyük formatchı ikicildlik "Rusca-azərbaycanca lügöt" çap edilir.

Lügötə 87 min söz işlədilsə də, söz seçimi, ifadə zənginliyi, tərcümədə izahat dürüstlüyü, rus hissəsində çıxmənalılıq, omonimlik, Azərbaycan hissəsində sinonimliyin geniş tətbiqi cəhətindən bu lügöt dördcildlik lügötən xeyli takmıldır. Burada bəzi qrammatik izahat da verilmişdir. Məsələn, dördcildikdən verdiyimiz misalları burada nəzərdən keçirək:

ВАЛИТЬ¹ несов. 1) *yera tökmək;* 2) *yera yuxmaq, yera sərmək;* 3) *neca gəldi tökmək, bir-birinin üstüna tökmək;* 4) *atmaq, yuxmag, valitn' svoju svitu na drugego — öz günahını özgəsinin üstüna atmaq* (yuxmaq).

ВАЛИТЬ² несов. 1) *tökülib gəlmək, axışib gəlmək, tökülişüb gəlmək* (getmək); 2) *topa ilə gəlmək, topa-topa yağımaq* (qar).

Ş135. 1971-ci ildən başlayaraq, "Rusca-azərbaycanca lügöt" in üçüncü nəşri buraxılır. Bu nəşrdə lügöt üç cilddə verilir. Birinci cildin Azərbaycan Dilçilik İstifadə Təsərrüfatı tərəfindən verilən izahatında deyilir: Bu lügöt 1956-1959-cu illerde çıxmış ikicildlik "Rusca-azərbaycanca lügöt" in təkmilləşdirilmiş və qismən düzəldilmiş yeni nəşridir. Lügötin II cildi 1975 və III cildi isə 1978-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Son dövrlər bir çox xalqların dillerinə aid lügötler çıxalmışdır. Bu sırasına ingilis, fransız, alman, ispan və s. dillerle Azərbaycan dil lügötlerini misal göstərmək olar.

Ş136. Azərbaycanca-rusca lügötler. Belə lügötlerin nəşrinə asasən, 1939-cu ildən başlanır və həmin ildə müxtəlif həcmde, müxtəlif məqsədlər güdən "Azərbaycanca-rusca" üç lügöt çapdan çıxır. 1941-ci ildə "Azərbaycanca-rusca lügöt" təkmilləşdirilmiş şəkildə ikinci dəfə nəşr edilir. Bu lügöt 17 min sözü əhatə edir. Dilimizin sözlərində omonimlik, çıxmənalılıq və sinonimlik məsələlərinə burada xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bununla belə, lügötə doğqıq olmayan ifadə, tərcümə və izahatlar tez-tez tosadüf edilir. Tərtibindən uzun bir müddət keçidiyinə baxmayaraq, halo də ondan bu sahədə olan yeganə maxəz kimi istifadə edilir.

1951-ci ildə orta məktəblər üçün bu lügöt ixtisar edilmiş və qismən düzəldilmiş şəkildə nəşr edilmişdir.

1965-ci ildə "Azərñeş" tərəfindən X.Ə.Əzizibayovun "Azərbaycanca-rusca lügöt" in nəşr edilir. İçərisində 23 minə yaxın söz olduğunu baxmayaraq, həmin lügöt öz seviyyəsi etibarilə 1941-ci ildə nəşr edilmiş lügötən qat-qat aşağı seviyyədə durur və bəsib bir səciyyə daşıyır. Bu sahədə an mükəmməl lügöt M.T.Tağıyevin rəhbərliyiyle hazırlanmış dörd cildlik Azərbaycanca-rusca lügötüdür.

Ş137. Üçdilli lügötlerden müxtəsər və ibtidai şəkildə 1944-cü ildə "Rusca-farsca-azərbaycanca" və 1945-ci ildə "Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca" lügötler çap edilir.

Azərbaycanca tərcümə lügötlerindən 1956-ci ildə Z.S.Ibrahimovun "İngiliscə-azərbaycanca məktəb lügötü" nəşr edilmişdir. Texminan 4 minə yaxın söz və ifadəni əhatə edən bu lügöt Avropanın 40-dan çox dilinə tərtib edilmiş ilk lügöt osarıdır.

Birdilli filoloji lüğətlər

Tərcümə lüğətlərindən başqa dilimizə aid bir sıra birdilli filoloji lüğətlər da nəşr edilmişdir.

Ş138. Orfoqrafiya lüğüti. Dilimizə aid birinci orfoqrafiya lüğüti ("İmlə lüğüti") 1929-cu ildə çapdan çıxmışdır. O dövrün latin qrafikası əsasında olan əlifbamızın və ədəbi dilimizin teləblərinə uyğun professor Vəli Xulislıfun tərtib etdiyi bu lüğət, rus qrafikası əsasında əlifba qobul edilənən qədər mötəbər bir mənba olaraq qalırdı.

Yeni əlifbanın qobulu və ədəbi dilimizin inkişafı ilə əlaqədər 1940-ci ildə yeni "Orfoqrafiya lüğüti" nəşr edilir. Təxminən 21 mindən artıq söz və termin əhatə edən bu lüğət SSRİ EA Azərbaycan filialının Ədəbiyyat və Dil İstututu əməkdaşları Ə.Babazadə, D.Quliyev, Y.Əliyev, C.Əfəndiyev tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ədəbi dilimizin getdikcə inkişafı onun orfoqrafiyası qarşısında yeni teləblər qoyur və o yenidən müzakirə edilirək dəqiqləşdirilir. Bunun nəticəsində Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İstututu 1940-ci ildə nəşr edilmiş "Orfoqrafiya lüğüti" əsasında 40 minə yaxın sözdən ibarət yeni "Orfoqrafiya lüğüti" tərtib edir. Həmin lüğət R.Rüstəmovun redaktöri ilə 1960-ci ildə nəşr edilir. 1975-ci ildə orfoqrafiya lüğətinin artırılmış və tek miləndirilmiş üçüncü nəşri buraxılır. Bu nəşrdə sözlərin sayı 58 mindir. Dördüncü "Orfoqrafiya lüğüti" isə 2004-cü ildə nəşr edilmişdir. Həmin lüğət AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İstututunun Lüğət şöbəsində hazırlanmış və burada sözlərin sayı 80 minə çatdırılmışdır. Bu nəşrin öz sözünün müəllifi və redaktoru filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın müxbir üzvü Ağamusa Axundovdur.

Ş139. Alınma sözlər lüğüti. Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İstututu hələ çoxdan alınma sözlər lüğətinin tərtibini başlamışdır. Bu lüğətin "A" hərfi 1947-ci ildə Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İstututu Əsərlərinin 1 cildində çap olunur.

Dilimizdə işlənən tekə orəb-fars dillerinin sözlərini deyil, eyni zamanda Avropa dillərinə məxsus sözləri də özündə oks etdirəcək bu lüğətin nəşrinə ciddi hazırlıq işi aparılır.

1960-ci ildə 6 min sözlük "Azərbaycan ədəbi dilində işlənən orəb və fars sözlərinin qısa lüğüti" nəşr edilmişdir. Bu lüğətdə əsas etibarilə klassiklərimizin orta məktəb programlarına daxil edilmiş

əsərlərində təsadüf edilən söz və qismən da ifadələr verilmişdir. Bu lüğət kiçik hacmdə olsa da, ədəbi dilimizdə işlənən orəb və fars sözlərinin mənasını öyrənmək işinə xidmət edən ilk manbə olaraq qalır. Lüğət BDU tərəfindən buraxılmışdır. Lüğəti S.Cəfərov, İ.Hacıyev, H.Mirzəzadə və C.Bağirov tərtib etmişlər. 1966-ci ildə Azərbaycan SSR EA Dilçilik İstututu tərəfindən Azərbaycan ədəbi dilində işlənən orəb-fars sözlərini daha geniş miqyasda əhatə edən "Orəb və fars sözləri lüğüti" nəşr edilmişdir.

1981-ci ildə əsasən rus və Avropanın dillerindən gələn sözləri əhatə edən toxumdan 12 min sözdən ibarət əcnəbi sözlər lüğüti nəşr edilmişdir. Həmin lüğət professor S.Cəfərov, dosent A.Qarayev və müəllim K.Cəfərova tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ş140. Izahlı lüğət. Dilimizin izahlı lüğətinin tərtibinə hələ çoxdan başlanılmışdır. Bu lüğət 60 min söz əhatə edir və 4 cilddən ibarətdir. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğüti"nin birinci cildi 1966, ikinci cildi 1980, üçüncü cildi 1983, dördüncü cildi isə 1987-ci ildə nəşr edilmişdir. Daha sonra üçcildlik (1997, 1999, 2000-ci illər), 2005-ci ildə isə filologiya elmləri doktoru, professor, AMEA-nın həqiqi üzvü Ağamusa Axundovun "Azərbaycan dilinin izahlı lüğüti" (bircəildlik) çap olunub. Bu lüğət əvvəlkə izahlı lüğətlərə düşməmiş sözlərə aiddir.

Ş141. Dialektoloji lüğüti. Dilimizin dialekt və şivələrino aid sözlərin toplanmasına hələ 1926-ci ildən başlanılmışdır. Azərbaycan tədqiq və tətbiq comiyəti tərəfindən toplanmış sözlərin A-Q hərfələrinə əhatə edən hissəsi ancaq iki kitabçada (1930-1931-ci illərdə) nəşr edilmişdir.

Son zamanlar Azərbaycan dialektologiyası çox inkişaf etmişdir. Dilimizin bir çox dialekt və şivələri tədqiq edilmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan SSR EA Ədəbiyyat və Dil İstututu tərəfindən bir cilddən ibarət "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğüti" 1964-ci ildə nəşr edilmişdir. Lüğətə 6 mindən artıq söz daxil edilmiş, bunların hansı rayonlarda işləndiyi göstərilmiş və buna aid misallar verilmişdir.

Lüğətdə, eyni zamanda, sözlərin rusca tərcüməsi verilmişdir ki, bu onu bir növ, tərcümə lüğətləri tipinə yaxınlaşdırır. Lüğət R.Ə.Rüstəmovun, M.Ş.Şiraliyevin redaktöri ilə çapdan çıxmışdır. AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İstututunun Dialektologiya şöbəsi yeni üçcildlik dialektoloji lüğüti hazırlamış, onun I cildi nəşr edilmişdir.

Omonim, antonim və sinonim sözlərin lügəti

§142. Dilin məzmun və şəkil etibarilə fərqlienən söz qruplarını, eləcə də bu cəhdən dilin zənginliyini öyrənmək baxımından belə lügətlərin çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Omonim sözlər lügəti, öz xüsusiyyəti etibarilə, bir növ izahlı lügət olsaçır. Belə ki, burada dilimizdə işlənən omonim sözlərin əlifba sırası ilə mənaları izah edilir; məsələn:

ALIŞMA I (isim) – *yandırılma zamanı ocağın və ya bir şeyin avlanma prosesi* (ocaq alışdır).

ALIŞMA II (isim) – *bir neçə adam tərəfindən ortaqlı alınmış bir heyvanın (mal və ya qeyd) onların arasında bərabər hissələrə bölünməsi*.

1976-ci ildə prof. S.Cəfərov, dos. M.Qiyasbəyli və müellim K.Cəfərova tərəfindən on çap voroqı hacmində Azərbaycan dilində omonimləşmə və omonimlər lügəti tərtib edilmişdir. Lügət müasir ədəbi dilimizdə işlənən bütün omonimləri və omoqrafları ohata edir. Burada söz ilə şəkilçilərin, eləcə də şəkilçilərin omonimliyi də göstərilmişdir.

"Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lügəti" (1981) H.Həsənov tərəfindən da yazılmışdır.

§143. Antonim sözlər lügətində isə sözlərin ancaq bir-birinə zidd olan mənaları izah edilir; məsələn:

ATMAQ (fel) – *bir şeyin müəyyən istiqamətdə subyektdən uzaqlaşdırılması* (uşaq topu atır).

TUTMAQ (fel) – *kənardan atılmış bir şeyin subyekt tərəfindən müəyyən vasitə ilə ola keçirilməsi*.

GÜNDÜZ (isim) – *bir sutkanın Gündən çıxıb batana qədər olan hissəsi*.

GECƏ (isim) – *bir sutkanın Gündən batıb çıxana qədər olan hissəsi*.

§144. Sinonim sözlər lügəti hər iki lügətə nisbəten dildə daha böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu lügətdə sinonim sözlərin ədəbi

dildə işlənən bütün mənə xüsusiyyətləri aks etdirilir və ədəbi dildə buna aid misallar verilir; məsələn:

Sazış

Müqavila//Pakt

Bağlaşma

Bu sözler ən azı iki torəfin qarşılıqlı fəaliyyəti üçün bağlanan, onların hüquqlarını müəyyənləşdirən yazılı bir əhdəlik mənasında işlədir. Bununla belə, öz mənaları etibarilə bu sözlər arasında müəyyən bir fərqlər vardır.

Müqavila – geniş monad iki torəf – dövlətlər, idarələr, vətəndaşlar, həm də votondaslarla dövlət və idarələr arasında bağlanan yazılı əhdəlik mənası ifadə edir.

Sazış – müqavilədən fərqli olaraq, dövlətlər arasında müəyyən mədəni, iqtisadi və başqa məsələlər üzrə bağlanan razılışmaya deyilir.

Pakt – yənə də dövlətlər arasında siyasi-horbi və ya horbi-siyasi əhəmiyyəti olan müqavila mənasında işlədirilir.

Bağlaşma – əsasən, idarə və müəssisələr arasında bağlanan və də sahəni ohata edən, təsərrüfatla əlaqədar müqavila mənasını bildirir.

Misallar:

Biz döñiz neftçiləri ilə bağladığımız müqaviləyə əməl edib işi vaxtında qurtara bilmirik

(Z.Xəlil)

Çarizm, bir yandan panislamist, pantürkist kimi mürtəcə cərəyanları təqib edir, o biri yandan, onlarla səziş bağlayırı.

(M.Ibrahimov)

Bir neçə MTS üçün zavod bəğləşmə ilə kənd təsərrüfatı alətləri təmir etmişdi.

(Ə.Thəbülhəsən)

Azərbaycan dilinin sinonimlər lügətini iso İslmayıl Məmmədov və Həsərat Həsənov çap etdirmişlər (1990).

Omonim, antonim və sinonim lügətlərin ilk sözlük şəklində tərtib edilmiş nümunələri S.A.Cəfərovun 1958-ci ildə noşr edilmiş "Müasir Azərbaycan dili leksikası" adlı əsərində verilmişdir.

§145. Frazeoloji lügət. Dilimizin frazeoloji zənginliyində məcəzi mənaliğin qüvvətliyini müyyənəşdirmək işində frazeoloji lügət böyük rol oynayır. Bu sahədə ilk dəfə 1899-cu ildə türk dili müəllimi Qəmərli Memmedvalının "Atalar sözü" kitabı İrəvan şəhərində nəşr edilir. 1926-ci ildə H.Zeynalıının "Azərbaycan atalar sözü" və sonralar Ə.Hüseynzadənin "Atalar sözü" əsərləri nəşr edilir. Bunlar ümumi şəkilde frazeologiyaya aid olsa da, esil mənədə dilimizin idiomatik ifadelerini eks etdiyən frazeoloji lügətə ciddi ehtiyac var.

İdiomatik ifadeleri göstərən frazeoloji lügətin ilk sözlük nümunəsi yeno da S.A.Cəfərovun 1958-ci ildə çap edilmiş "Müasir Azərbaycan dilinin leksikası" adlı əsərində verilmişdir. Burada ədəbi dili-mizdə işlənən, toxumın 1700-ə qədər idiom qeyd edilmişdir.

Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun lügət şöbəsi müasir dilimizdə işlənən "İdiomlar lügəti"ni hazırlanmışdır.

Son dövrlər frazeoloji lügətə diqqət bir qədər artmışdır. M.Tağıyevin "Qısa rusca-azərbaycanca frazeoloji lügət"i (1964), Ə.Ə.Orucovun "Azərbaycanca-rusca frazeologiya lügət"i (1976) buna misal ola bilər. İzahlı frazeoloji lügət isə yenice başlanılib. Bu istiqamətdə N.Seyidəliyevin nağıl və dəstənlərin materialları asasında yazdığı "Frazeologiya lügəti" (2004) yaxşı toşəbbüsdür. Onu da qeyd edək ki, B.B.Əhmədov, F.H.Hüseynov və S.Q.İsmayılovun uzun illər boyu böyük əmək sorf edərək və bütün Azərbaycan ədəbiyyatının materialları asasında yazdığı çoxcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı frazeoloji lügəti" çapı hazırlanıb.

§146. Terminoloji lügət. Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə nəşr etdiriyi lügətin azərbaycanca-rusca lügət hissəsi öz xarakteri etibarilə ictimai terminlər lügətinə yaxın olsa da, xüsusi terminlər lügətlərinin tərtibi işinə sonra başlanır.

Sürtli və getdikcə nəhəng addımlarla inkişaf eden Azərbaycan mədəniyyəti onun ayrı-ayrı elm, texnika, kənd tosərrüfatı, dövlət idarəələri və s. sahələri üçün xüsusi terminlərin yaradılması töhfəini irolu sürüb. Təbii ehtiyacdən doğan bu təlob termin yaradılılığı sahə-sində ciddi işlərin təşkilinə sabəb olur.

Müasir dövrde terminoloji lügətlərin yaradılması Azərbaycan leksikoqrafiyasında en inkişaf etmiş bir sahə sayılır.

1924-cü ildən indiyə qədər müxtəlif sahələr üzrə 100-dən artıq terminoloji lügət nəşr edilmişdir. 1924-1930-cu illərdə ancaq moh-

dud sahəni əhatə edən 5-6 lügət nəşr edildiyi halda, 1930-1940-cı illərdə müxtəlif sahələri əhatə edən 40-40-a qədər, 1940-1960-ci illərdə 9 və 1960-1965-ci illərdə 50-dən artıq terminoloji lügət çapdan çıxmışdır. İndi isə onların sayı daha çoxdur.

Bu gün, demək olar ki, bütün elm sahələri üzrə terminoloji lügətlər çap edilmişdir.

Dilçilik terminlərinə aid aşağıdakı lügətlər var:

D.Quliyev "Rusca-azərbaycanca dil və qrammatika lügəti" (1939); "Dilçilik terminləri lügəti" (1957).

Əli Fərəcov "Müxtəsor dilçilik lügəti" (1960).

M.İ.Adilov, Z.N.Verdiyeva, F.M.Əgəyeva "İzahlı dilçilik terminləri" (1980).

"İxtisar sözlər lügəti" də gərəkli lügətlərdən biridir. Belə lügət Bəhruz Abdullayev tərəfindən 1964-cü ildə nəşr edilmişdir. Sonra isə Bayram Əhmədov, Bəhruz Abdullayev və Nəriman Seyidəliyev də böyük həcmədə "İxtisarlar lügəti" ni (2005) çap etdirmişlər.

Lügətlərin bir sıra növleri də var: tezlik lügətləri, qrammatik lügətlər, tərsinə lügətlər, söz yaradılılığı lügətləri və s.

II. SÖZ YARADICILIĞI

§147. Lügöt türkibi her bir dilin en sūrətli inkişaf eden hissəsidir. Dilin lügöt türkibi, xüsusi o dildə danişan xalqın mədəni seviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və zöngülşir. Müasir dövrdə lügöt türkibi inkişaf etmiş olan dillər zöngin və qüdrətli sayılır. Müasir Azərbaycan odəbi dili da belə dillərdən bireidir.

Müasir Azərbaycan odəbi dili əsrimizin on mürəkkəb, on yüksək fikirləri, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını əks etdirməye, onların elmi nəzəriyyələri ifadə etməyə qadir bir dildir. Bu isə onun lügöt türkibinin güy yüksək seviyyədə inkişaf etdiyini göstərir.

§148. Dil tarixi bir hadisədir. O həmin dili yaratmış olan və o dildə danişan xalqın inkişaf tarixi ilə ayrılmaz bir şəkildə bağlıdır. Müasir Azərbaycan odəbi dili və onun on minlərə sözü ehəne eden bugünkü lügöt türkibi Azərbaycan xalqının təşəkkül və inkişafı tarixi ilə olacaqdır inkişaf etmişdir. Deməli, müasir odəbi dilimizin lügöt türkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır.

Lügöt türkibinin bu inkişaf prosesi dilimizin daxili inkişaf qanunlarına uyğun bir şəkildə davam etmişdir. Yəni dilin və onun lügötünün inkişafı prosesi noticosindo müasir dilimizin söz yaradıcılığına aid özünəməxsus məhkəm qayda və qanunları əmələ gəlmışdır.

Dilimizin söz yaradıcılığında işlənən bütün bu qayda-qanunlar tamamilə o dilin tarixi inkişafı yolları və qrammatik quruluşu əsasında yaranmış və zöngülşmişdir.

At, ot, dıl, bil, az, bir, bəs, çox, iş, keç və s. kimi bir sira sözler həyat dərkətəmə noticosindo sürdürü törəmiş məshhümələri ifadə etmək zoruriyyətindən müxtəlif fonetik və semantik əlaqələrin qanuna uyğun toxahürti ilə törəmiş, artdılmışdır.

Əkin, biçin, yataq, çökək, qışlaq, qışlıq, sürücü kimi yüksərcə tərəmə sözler köklərə şəkilçilərin əlavəsi ilə düzəlmüşdür.

Qaratoyuq. Çənləbel, ayaqqabı kimi yüksərcə mürəkkəb söz sintaktik əlaqələr və dilimizə məxsus başqa xüsusiyyətlər əsasında müxtəlif sözələrin birləşməsi ilə yaranmışdır.

Dilimizdə sintaktik əlaqələrdən xaricdə yaranan heç bir mürəkkəb söz yoxdur. Ona görə də bütün mürəkkəb sözələrin yaranmasında mülaq bu və ya digər qrammatik qayda öz əksini tapır.

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığı qaydaları əsasında yaranan yeni leksik vahidləri (sözleri) onun öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən aşağıdakı üç prosesdə olur:

- 1) sözələrin leksik yolla əmələgəlmə prosesi;
- 2) sözələrin morfoloji yolla əmələgəlmə prosesi;
- 3) sözələrin sintaktik yolla əmələgəlmə prosesi.

Dilimizin söz yaradıcılığı prosesini məxsus her üç yol, öz inkişaf tarixi etibarilə bir-birinə bağlı olub, biri digərinin yaranmasında və inkişafında çox böyük rol oynamışdır. Müasir dövrdə bəla, ister leksik, ister morfoloji və isterse də sintaktik yolla yeni leksik vahidlərin əmələgəlmə prosesində üzvi bir əlaqənin olduğunu aydın müşahidə edirik.

I. LEKSİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

§149. Leksik yolla sözələrin əmələgəlmə prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələgəlmə prosesindən, əsasən, öz sadolüyü etibarilə forqlərilə. Lakin zahirən sədo göründən bu yol, həqiqətdə isə çox mürəkkəbdir. Çünki öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ golmuş yüksərcə sözələr müasir odəbi dilin lügöt türkibində eله dəyişmiş və eله bir formaya düşməndə ki, onların na zaman və necə əmələ goludiyini müəyyənşidirmək çox çətin olur.

§150. Leksik yolla sözələrin əmələgəlmə prosesinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə leksik vahidlər (sözər) dileyən hazırlı bir şəkildə daxil olur və ya sözün tərkibində dəyişikliyin əmələ golması ilə düzəlir. Yeni leksik vahid onun törediyi ilk mənşəyindən bozən təkər məzmunu, bozən də hem məzmunu, də forması etibarilə uzaqlaşır və yeni məzmunlu, yeni formalı müstəqil bir söz kimi təşəkkül tapır.

Dilimizdə leksik yolla sözələrin yaranma prosesi bir-birindən forqlı olan altı üsulla əmələ golur.

DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏR HESABINA SÖZ ARTIMI

§151. Şivə və dialektlər odəbi dilimizin leksikasını zənginləşdirən tükənməz bir mənbə təşkil edir.

Azərbaycan odəbi dilinin müasir voziyəti açıq göstərir ki, onun hem təşəkkülündə, hem də xüsusi və sonrakı inkişafında bütün dialektlər iştirak etmişdir. Mehəz buna görə də müasir Azərbaycan

ədəbi dilinin lügət tərkibində bu dilin bütün dialektlərindən keçmiş və onun üzvi bir hissəsini təşkil eden xeyli söz vardır.

Ədəbi dil lügətinin dialektlər hesabına inkişafında və zənginləşməsində, əsas etibarilə bu və digər dialektlər nümayəndəsi olan yazıçılar böyük rölyət oynamışdır. Müasir ədəbi dilimizdə bu gün ədəbi dilin tərkib hissəsi kimi işlənən çox söz vardır ki, bu sözler vaxtılıq müxtəlif dialektlərin lügət tərkibi dairəsindən xaricə çıxmışdırlar haldə, M.V. Vidiad, M.P. Vaqif, Q.Zakir, M.F. Axundzadə, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə. Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqa yazıçılarımızın bunları öz əsərlərində işlədərək canlandırmış, onlara ümumxalq kolorit vermiş və ədəbi dil lügətinə daxil etmişdir.

§152. Vaxtılıq bu və ya digər dialektə monsub olmuş belə sözləri müasir ədəbi dilimizin lügət tərkibindən seçə bilmək və hansı dialektlərə gəldiyini müəyyənləşdirmək üçün aşağıdakı işləri görmək lazımdır.

Birinci, ədəbiyyat tariximizi öz ölməz əsərləri ilə zənginləşdirmiş yazıçılarımızın dilini leksik cəhətdən tədqiq etmək və işlətdikləri bütün sözləri besaba alımaq, daha doğrusu hər yazıcının dilinin lügətinin tərtib etmək lazımdır. Bu issa məlumat olduğu kimi asan həyata keçilə bilən məsələlərdən deyildir. Lakin belə bir iş görüləmədən, müasir dövrümüzdə ədəbi dilə dialektlərdən axıb gəlməkdə olan sözləri müəyyənləşdirmək qeyri-mükündür.

İkinci, dilimizin bütün dialekti və şivələrini öyrənmək, bu dialekt və şivələrin mükəmməl lügətini tərtib etmək lazımdır.

Bununla belə, dialektlərdən müasir ədəbi dilə indi sözlərin gəlmə prosesini izləmək asandır. Çünkü bu və ya digər yazıçının dilində işlənən hanı yəni bir söz nəzər-diqqətimizi tez cəlb edir. Ayndır ki, *sayısan* sözü müasir dilimizdə birinci dəfə çox yaxın bir keçmişdə işlənmişdir.

*Bakınum sayısan ulduzlarından,
Çadrasız, boyasız türk qızlarından
Salam götirmişəm hüzuruna man...
(S.Vurğun)*

Ona görə də bu söz Azərbaycanda 1941-ci ilə qədər nəşr edilmiş lügətlərin heç birində öz əksini tapmamışdır.

§153. Dialektlərdən gələn sözler təkcə ədəbi dilimizin bədii üslubuna deyil, bütün sahələrinə öz təsirini göstərir. Müxtəlif elmi,

elcə də xalq təsərrüfatına və kond təsərrüfatına aid terminlərin yaradılmasında dialektlər çox böyük rol oynayır.

Arva – içina şey qoyulan və ya töküldən qabların (qutu, kisa və s.) boş çəkisi, yeri;

Vərdənə – hamarlama aləti;

Xora – keçən idən əkin sahəsinə tökülmüş sünbüllərdən öz-özüna bitən taxıl;

Güzəm – pavızdə qırılxan yun;

Gavahın – yeri şumlamaq üçün xişin ucuna keçirilən ucu nazik və iti dəmir;

Cecə – meyvənin sıxlımlı, lazımsız hissəsi (tut, zoğal, üzüm, çugundur və s.);

Xama – (bozı yerlərə x um u tu da deyirlər) südün üzü;

Mahlıc – daranmağa hazır pambığa deyilir;

Budamaq – yaz qabağı ağacların, meynələrin artıq, yararsız hissələrinin kəsilməsi.

Bu cəhətdən də dialektləri öyrənmək və onların müxtəlif təsərrüfat sahələrinə aid olan zəngin lügət materialını toplamaq olduqca faydalıdır. Bu material dilimizin bütün sahələrindən getdiyək aranın terminlərinin xalq dili osasında yaradılması üçün imkan verir. Azərbaycan ümumxalq dilinin ayrı-ayrı dialektləri issa, bu və ya digər bozuları heyvandırıq, bozuları üzümçülük, əkinçilik, bağçılıq, quşçuluq, toxumçuluq və s. sahə üzrə bolluca termin materialı olan peşə-sənət leksikası ilə doludur.

ALINMA SÖZLƏR HESABINA SÖZ ARTIMI

§154. Müasir Azərbaycan dilində leksik yolla sözlərin emələ gəlmesi prosesində başqa xalqların dilleri də zəngin bir mənbə təşkil edir. Ayndır ki, insan comiyəti yaranan gündən onların kollektivləri – tayflar, qəbilələr, xalqlar və millətlər arasında əlaqə, münasibət başlamış, getdiyək dəha da inkişaf etmişdir.

Bəzən sülh, bəzən də mübarizələr, ticarət, mədəniyyət və s. şəklindəki bu əlaqə və münasibətdə ünsiyyət vasitəsi olən idəasəs rol oynamışdır. Nəticədə eyni məşhurların müxtəlif şəkilləri olan sözlər bir dildən başqa dilə keçməyə başlamışdır.

Dünyanın başqa xalqları kimi, Azərbaycan xalqı da tarix boyu müxtolif xalqlarla əlaqə və münasibətdə olduğundan həmin xalqların dillərindən Azərbaycan dilinə minlərce söz keçmişdir. Bu proses dilin leksikasını zonginlaşdırınca osas bir amil olaraq, indinin özündə belə foal bir surətdə davam etməkdədir.

§155. Başqa dillərdən keçmiş sözler yeni dil mühitində mənsub olduğunda dilin xüsusiyyətlərini qismen itirir və yeni dilin bir sira xüsusiyyətlərinə qəbul edir. Bunlardan bəzisi hətta elə bir veziyətə görə ki, nöticədə tanınmaz bir şəkildə düşür. Mosolən, *ağıl*, *qıymat*, *kırə*, *kişmiş*, *kılım*, *fındıq*, *fənər* və s. kimi yüzlərcə sözlərin ərab, fars, rus və başqa dillərdən dilimizə gəldiyinən yoxın ki, lügətin mənşəcə tödqişi ilə məşğul olan şəxslərdən başqa kimse bila bilməz. Bununla belə, galma sözlərin çoxu fonetik tərkibcə müəyyən dərəcədə dayışır.

§156. Başqa dillərdən Azərbaycan dilinə keçən düzəltmə və mürəkkəb sözlərin, demək olar ki, çox hissəsi, düdüyü yeni mühitdə, qurulmuşa öz tərkib gücünü itirək, bu dili sədo söz kimi daxil olur. Mosolən, dilimizdə işlənən *şair* sözü ərəbcə *seir* sözdən, *məktəb* sözü *kətbə* (yazmaq) sözdən, *mühaqqaqat* sözü *haqq* sözdən, *təşviqat* sözü *şövq* sözdən, *dərbədər* sözü farsca *dar* (qapı) sözdən, *proqul* sözü rusca *zulmat* (gezmək) sözdən, *prorektor* sözü *rektor* sözdən, *supnik* sözü *sup* sözdən törəmişdir. Bunlar göstərilən dillərdə düzəltmə sayıldığında halda, dilimizdə sadə sözlər kimi qəbul edilir.

Bunun kimi, *abır* sözü farsca *ab* (su) və *ruy* (üz) sözlərindən, *Dərbənd* – *dər* (qapı) və *bənd* (bağlamaq) sözlərindən, *sərkər* – *sar* (baş) və *kar* (ış) sözlərindən, *tarçüməyi-hal* ərəbcə *tarçuma* (əhval) və *hal* (vəziyyət) sözlərindən, *Seyfulla* – *seyf* (qlımc) və *Allah* sözlərindən, *Əbdülləsim* – *abd* (qul) və *salim* (sakit, dinc) sözlərindən, *parovoz* sözü rusca *par* (buxar) və *əzəzim* (aparmaq) sözlərindən, *-kollektiv* və *əzəzim* (təsərrüfat) sözlərindən, *komsomol* – *komunist*, *soyuz* (ittifaq) və *malədejə* (gənclik) sözlərindən ibarət olub, həmin dillərdə mürəkkəb sözlər qismimi təşkil edirəsə də, bizim dilimizdə sadə sözlər qrupuna daxil edilir.

Başqa dillərdən keçmiş istər düzəltmə və istərsə mürəkkəb sözləri bizim dilimizdə də o zaman düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər kimi qəbul etmək olar ki, həmin sözlərin tərkibində iştirak edən leksik vahidlər bu dildə də leksik vahidlər kimi işlənmiş olsun, eyni zamanda düzəltmə sözləri emələ getirən ünsür dilimizdə bir çox sözleri emələ getirə bilən şəkilçi kimi özünü göstərə bilsin.

Başqa dillərdən dilimizə gelən sözler, xalqımızın həmin dillərdə danışan xalqlarla olan müxtolif tarixi və ictimai münasibətlərindən asılı olaraq, ya bilavasitə mənsub olduğu dildən və ya başqa bir dildən gələ bilər. Mosolən, *camadan* sözü farscadan (camasırdan) rus dilinə keçdiğinden sonra, rus dilinəmizə bilməzmişdir. Bunun kimi, dilimizə rus dilindən keçmiş sözlərin çoxu öz mənşəyi etibarla yunan, latin, ingilis, fransız, alman, italyan və s. dillərə mənsubdur. Hətta dilimizə başqa dillərdən gelən sözlərin içərisində elə sözlərə də tosadıf edilir ki, onlar vaxtılıq bu dildən o dili keçmiş, sonra həmin dilin fonetik qanunları əsasında deyişməkə yeni ifadə forması və yeni məzmun kəsb edərək, yenə də bu dilo qayıtmışdır. Mosolən, farscadan dilimizə gəlmmiş *tüfəng* sözü əslinde Azərbaycan (türk) sözü olub *tüfmək* (tullamaq, atmaq) sözdən düzələn *tüfək* sözünü farslar qəbul etdikdən sonra öz dillərinin fonetik xüsusiyyətlərino uyğunlaşdıraraq *tüfəng* şəklində salmışlar. Yaxud yenə də rus dilindən dilimizə keçmiş olan *qarovalı* (karoul) sözü əslinde Azərbaycan sözü olub, *qara* (baxmaq) felini –*ul* şəkilçisinin və ya *qal-maq* köməkçi felini artırmaq yolu ilə törəmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində istər *tüfəng* və istərsə də *qarovalı* sözləri sadə sayılır və tərkib üzvlərinə görə təhlil edilmir.

YENİ MƏNA KƏSB ETMƏK HESABINA SÖZ ARTIMI

§157. Dilimizdə leksik yolla sözlərin yaranma prosesini də sözlərin çoxmonalılıqdan (polisemantiklidən) omonimləşməyoğru inkişafı əsas rol oynayır. Bu hadiso, hər şeydən əvvəl, dilin öz daxili əlemində baş verir və həmin prosesdə onun əsas lügət fonduna məxsus olan sözləri iştirak edir.

Dilimizdə sözlərin məna çalarlığına ayrılmazı və nehayət çox məna kəsb etməsi prosesi bütün nitq hissələrində baş verirəsə də, bunların proses dərəcəsi eyni olmur. Dilimizdə çoxmonalılığında əks etdirən birinci nitq hissəsi feldir. Bu cəhətdən, demək olar ki, ikinci yeri isim və üçüncü yeri sıfat tutur.

§158. Çoxmonalılıqdan omonimləşməyoğru olan prosesdə nitq hissələri üzrə on çox isimlər və sıfatlər rol oynayır. Çoxmonalılığın inkişaf yolu ilə emələ gəlmış sellərə ise dilimizdə nadir halarda tosadıf edilir. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, felin ifadə

etdiyi hərəkət məfhumu əşyanın tərkibində və ya üzərində olan ona məxsus olamət məfhumundan daha abstrakt bir xarakterə malikdir. Bu iso müxtəlif əşyaya məxsus müxtəlif torzlı hərəkətlərin zaman və məkanı görə eyni olmaması ilə izah edilir. Ona görə de hər hansı bir hərəkatın mənə variantları və ya mənə çalarlığı (məsələn, *çalmış*) hərəkətinin mənə ayrıqları *ot çalmış*, *gaval çalmış*, *klärnet çalmış*, *qarmon çalmış*, *əl çalmış*, *ilan çalmış* və s. kimi) ancaq ifadə tərkibində özünü nozora çərpdirə bilir. Bütün bu ifadələrdə *çalmış* hərəkəti müxtəlif torzda və müxtəlif məkan şəraitində icra olunduğu baxmayaraq, zaman etibarile, demək olar ki, eyni sərətə malikdir.

Getmək hərəkəti, *qarşışa gedir*, *adam gedir*, *at gedir*, *maşın gedir*, *qatar gedir* və s. ifadələrində müxtəlif torzda və müxtəlif zaman daxilində icra olunduğu baxmayaraq, məkan şəraitə etibarile, demək olar ki, birləşir. Başqa sözlu desək, bütün bu müxtəlif mənə xüsusiyyətlərinə malik olan *getmək* hərəkəti ancaq məkan olaməti vasitəsilə müyyən edilə bilər.

Bələdliklə, aydın olur ki, hər hansı bir hərəkət məfhuminun müxtəlif mənə variantlarına ayrılıraq yeni bir xüsusi mənaya malik məfhum kəsb etməsi üçün hərəkət torzinin, zaman və məkan şəraitinin tamamilə döyişilməsi lazımdır ki, bu da çox çətin başa gələn proseslərdən biridir.

§159. Buna baxmayaraq, fellörde de cəxmonalılıqdan keçərək omonimləşmə yolu ilə yeni söz vahidlərinin yaranması prosesinə təsadüf edilir. Məsələn, *üzmək* sözü bir-birindən fərqli olan iki müxtəlif hərəkət məfhumunu – *qoparmaq* və xüsusi vərdiş nəticəsində *suda hərəkət edə bilmək* məfhumlarını ifadə edir. *Üzmək* sözünün ifadə etdiyi hər iki hərəkət məfhumu həm torz, həm zaman və həm də məkan şəraitə etibarile bir-birindən fərqlərin.

Fellörde cəxmonalılıqdan keçərək, omonimləşmə prosesi ilə, yeni leksik vahidlərin yaranması o zaman foal bir şəkildə özünü göstərir ki, hərəkətə onu icra edən əşya arasında olan münasibət, yəni hərəkətə materiymanın vohdəti formal cohetdən öz varlığını saxlamış olur. Bu zaman eyni fonetik tərkibə malik olan söz müxtəlif şəraitdə həm əşyani, həm də hərəkəti bildirmək xüsusiyyətini kəsb edir; məsələn, *sac* (maq) – fel, *sac* – isim, *köç* (mək) – fel, *köç* – isim, *düz* (mək) – fel, *düz* – sıfat, *ac* (maq) – fel, *ac* – sıfat və s.

Fellörde müşahide olunan belə omonimləşmə prosesi öz mənşeyi etibarile dilimizin inkişafının çox qədim dövrlərinə aid olub, sözün müxtəlif mənaya ayrılmazı yolu ilə deyil, əksinə öz mahiyyəti etibarile bir vəhdət təşkil edən əşya və hərəkət məfhumlarına məxsus qədim ifadə formasının inдиye qədər mühafizə olunması yolu ilə əmələ gəlmışdır. Ona görə de bu yol müasir dilimizin söz yaradılıcılığında öz qüvvəsini, demək olar ki, itirmək üzərdir.

§160. Müasir ədəbi dilimizdə sözün cəxmonalılığından omonimləşmə yolu ilə yeni sözlərin (məfhumların) emaləgəlmə prosesi isim və sıfətlərdə dəha foal rol oynayır. Belə bir proses eyni nitq hissəsi dairəsində qala bildiyi kimi, bu dairədən konara da çıxa bilər. Başqa sözə desək, sözün cəxmonalılığından omonimləşmə prosesində isimden yənə də isim və ya sıfətdən yənə də sıfat əmələ gələ bildiyi kimi, isimden sıfat, sıfətdən isim və s. əmələ gələ bilər. Bu proseslər öz xüsusiyyətlərinə görə, elbəttə bir-birindən fərqlərin.

İsimlərdən isimlərin tətəmisi, əsasən, dörd yolla əmələ gəlir:

1) Ümumi isimlərin xüsusi isimlərə keçməsi yolu ilə.
Bu prosesdə əsas heyvan, quş, bitki adları rol oynayır; məsələn: Heyvan adlarından: *Aslan*, *Qaflan*, *Ceyran*, *Maral* və s.
Quş adlarından: *Tutu*, *Laçın*, *Göyərcin*, *Sona* və s.
Bitki adlarından: *Çiçək*, *Badam*, *Nörgiz*, *Bənövşə* və s.
Ümumi şəxsi adlarından: *Nigar*, *Kıși*, *Xan* və s.

Cansız əşya adlarından: *Zümrüd*, *Almaz*, *Dəmir*, *Polad*, *Ayna* və s.

2) Xüsusi isimlərin ümumi isim yerinə keçməsi yolu ilə; məsələn, *Badamlı* – yer adı, *badamlı* – mineral su adı, *İstisu* – müyyəyen adı, *istisu* – mineral su adı, *Dilican* – yer adı, *dilican* – mineral su adı, *Cermux*, *Yessentuki* – yer adları, *cermx*, *yessentuki* – mineral su adları.

3) Ümumi isimlərin eyni zamanda ümumi isim yerinə keçməsi yolu ilə.

Bu proses əşya və ya hadisələrin bir-birinə bənzəməsi nəticəsində olur; məsələn, *pul* – mal mübadiləsində işlədilən vasait, *pul* – balıqların üzərində olan dairəvi şəkildə bərk maddə; *iyna* – tikiş üçün işlədilən alət, *iyna* – xəstəyə dərman vurmaq üçün işlədilən alət; *koma* – üst-üstə tökülmüş əşyannın təşkil etdiyi yığım (*buğda koması*, *torpaq koması*, *ot koması*), *koma* – ev (qiraat koması) və s.

4) Əşyanın fəaliyyəti, hərəkəti ilə meydana gələn hadisə və ya nəticə; məsələn, *Ay* – yerin ətrafında fırlanan peyk, *ay* – peykin

hərəkəti ilə əlaqədər olan 30 gün, *dil* – ağızda olan ət parçası, *dil* – insanların məxsus dəniş qədəsi, *gol* – bədənin çıyından dırnaqlarla qədər uzanmış hissəsi, *gol* – imza, *hal* – voziyət, *hal* – ismin başqa sözlərlə əlaqəyə girdikdə aldığı şəkil.

§161. Sifatlılarından isimlərin törməsi ve ya isimlərdən sıfətlərin törməsi hadisələri isə bu nitq hissələrindən birincisinin – sıfatın substantivləşməsi, ikincinin – ismin attributivləşməsi ilə əlaqədərdir. Lakin müasir dilimizdə birinci hadiso ikinciçə nisbətən daha qüvvətlidir.

Sıfətlərin substantivləşməsi nəticəsində onlardan isimlərin törməsi do öz mahiyyəti etibarılı müəyyən prosesin nəticəsində vo ya əlamətin oşada müşahidəsindən asılıdır. Məsələn, *qəhrəman*, *qoca*, *gözəl*, *yaxşı* kimi sıfətlərin substantivləşməsi öz tösrini elə güclü bir şəkildə göstərir ki, nəticəde onun isim kimi tösvürü möhkəmənlər vo isimli məfhumuna çevirilir. Daha doğrusu, bu sözlər sıfətlik məfhumu ilə yanaşı olaraq, eyni zamanda isimlik məfhumunu da ifadə etmək hüququnu qazanır vo yeni leksik vahidə çevirilir.

Gözəli cırkındən, yaxşını pisdən seçə bilmək lazımdır. Adamların *qocasını* *gəncindən* ayıran bir çox əlamətlər vardır cümlələrindən *gözəl*, *cırkıñ*, *yaxşı*, *pis* vo *qoca*, *gənc* sıfətləri substantivləşmiş müvəqqəti konversiya yolu ilə isimlik məzmunu kəsb etmişdir.

*Üç gözəlin sevdasına düşmüşəm.
Bili Leyla, biri Sənəm, biri gül.*

(Folklor)

Qoca dəyirmənanın damuna çıxdı. Gənc qoçanın köməyinə goldi misallarında isə *gözəl*, *qoca* vo *gənc* sözləri sıfətlik məfhumundan daha çox isimlik məfhumunu ifadə edir.

§162. Isimlərdən sıfətlərin törməsində do eyni voziyət görürük. Yəni burada attributivləşmə hadisəsi baş verir. *Göy*, *ağ* vo s. bu kimi bir çox sıfətlər isimlərin attributivləşməsi yolu ilə emələ gəlməsidir. Lakin bu hadisənin müasir dilimizdə özünü zəif göstərməsinə səbəb, biziç, şüurun inkişafı ilə əlaqədar olaraq, əlaməti ifadə edən başqa sözə yaratma vasitələrinin daha çox inkişaf etməsidir.

Müasir dilimizdə *dəmir qapı*, *qızıl saat*, *gümüş işıq* ifadələrində *dəmir*, *qızıl*, *gümüş* isimləri attributivləşirək tamam sıfətleşə bilmir.

Bunlar ancaq idiomatik ifadə daxilində məcəzi mənə kəsb edərək (məsələn, *dəmir trado*, *qızıl xasiyyət*, *gümüş saç* vo s.) öz attributivləşmə prosesini daha da qüvvətləndirir ki, çox zaman bunlar leksik iħbaro teşkil edir vo təhlili olunur.

İsimlərin attributivləşməsi yolu ilə emələ gəlmış bezi sıfətlərin dilimizdə yenə də substantivləşərək yeni isimlər emələ getirdiyi də məşhidi edilir; məsələn:

ağ – vaxtılo yaş mənasında (isim), *ağ* – əşyanın rəngi (sifet), *ağ* – bez (isim).

göy – soma (isim), *göy* – əşyanın rəngi (sifet), *göy* – göyərti (isim).

§163. Leksik yolla yeni sözlərin emələ galməsində adverbiallaşma hadisəsi do rol oynayır. Bu hadiso nəticəsində türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində sıfətlərin zərəf çəvriləşmə prosesi baş verir. Məsələn, *iti biçaq*, *düz söz*, *yaxşı xörək* ifadələrində *iti*, *düz*, *yaxşı* sözləri sıfət olduğu halda; *Su iti axır*. *O düz damşır*. *Əli yaxşı oxuyur* ifadələrində *iti*, *düz* vo *yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin torzını ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanmışdır.

Adverbiallaşma nəticəsində bəzi sayilar, xüsusişa qeyri-müəyyən sayilar da öz semantik çalarlığını dəyişir. Məsələn, *az kitab*, *az danşır*, *xeyli kitab*, *o xeyli yedi* vo s.

Sifot vo ya sıyin adverbiallaşmasında sözün isimdən ayrılaq felin evvelino gəlməsini, yeni onun əşyaya deyil, hərəkəti aid olmasına bunları fərqləndirən əsas bir əlamət kimi götürmək lazımdır.

FONETİK TƏRKİBİN DƏYİŞMƏSİ İLƏ SÖZ ARTIMI

§164. Yeni sözlərin yaranma prosesinde söz daxilində bu vo ya digər səsin dəyişməsi, yaxud düşməsi hadisəsi də rol oynayır. Bu hadiso ən çox iki müxtəlif məfhum ifadə edən omonim sözlərdə baş verir. Bu isə her bir müstəqil məfhumun müstəqil formə ilə ifadə olunmaq tələbindən irəli gəlir.

Sos tərkibində dəyişiklik emələ gəlməklə yeni sözlərin yaranması yolu dilimizdə daha qədim dövrlərə aiddir. Sözlərdə sos dəyişməsi prosesi çox gec başa goldiyindən, müasir dildə bunu müşahidə etmə çətin olur. Dilimizdə bu gün biz an çox vaxtılo baş vermiş bu hadiso izlərini tapa bilirik.

Dağ və *tag* sözləri ilk dövrlərdə monaca və formaca bir olmuşdur. Çok ehtimal ki, yerin ümumi sothindən az qabaması ilə seçilən hissəsi *dağ* və ya *tag* adlanmışdır. Yəqin ki, xalqımız öz həyat tarzi ilə əlaqədər olaraq, ev, körpü, darvaza və s. təkərən onun qabarğı hissəsini benzətmə yolu ilə *tag* və ya *dağ* adlandırmışdır. Sonradan bu formaca bir olan sözlərdə *t* səsi *d* səsinə və ya əksinə keçərək, müxtəlif formalı *dağ* və *tag* sözləri əmələ gəlmİŞdir.

Bunun kimi göz və gör məfhumları da bir sözlə, *gör* və ya *göz* sözünən müasir türk dilində *gözükəmək* kimi ifadə edilməsi də bunu göstərir.

Eyni fikri *qurut* – *qurud*, *uç* – *uc*, *tək* – *dək* sözləri haqqında da söyləmək olar.

Tör sözü yakut dilində *tör* kimi işlənilər və dilimizin *doğ* və *töra* monalarını ifadə edir. Bu onu göstərir ki, *töra* və *doğ* sözləri kökdə olan söslərin dəyişməsi vasitəsilə bir sözdən əmələ gəlmİŞ və dilimizde iki müxtəlif monali və müxtəlif formalı sözlər kimi sabitleşmişdir.

Qurut felinin sonunda olan *t* səsi *d* səsinə keçməklə qurudulmuş sözən ifadə edən *qurud* sözü meydana gəlmİŞ və isim kimi formalaşmışdır.

Uç felinin sonunda olan ç səsi c səsinə keçməklə bir şeyin bitcoyni bildirən söz – isim əmələ gəlmİŞdir. Hər iki söz qazax dilində üç kimi ifadə edilir və onomim sayılır.

Benzətənə monasında işlənen kimi, *qədər* qoşmalarının sinonim olan *tək* qoşması ilə məsaflənin bitcoyni monasında işlənen kimi, *qədər* qoşmalarının sinonim olan *dək* qoşması da vaxtilə bir şəkildə – *tək* şəkildə işlənmişdir. Bu qoşma yiyəlik hali ilə işləndikdə hal şəkilçisi samitlo bittidiyindən qoşmanın əvvəlində olen *t* səsi öz maxrecinə saxlaya bilmİŞdir; yönəlik hali ilə işləndiyi zaman isə, hal şəkilçisi saitla qurtardığı üçün qoşmanın əvvəlində gələn *t* səsi iki saitin təsiri altında *d* səsinə keçmiş və *tək* qoşmasından, eyni zamanda, formaca da forqlı olan *dək* qoşması əmələ gətirmİŞdir.

Ş165. Sözdə söslərin düşməsi yolu ilə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesi də dilimizin on qədim inkişafı dövründə addır. Müasir dilimizdə saitla başlayan və ya saitla bitən, həm də birçə saitdən ibarət olan təkhecalı sözlərin, demək olar ki, əksəriyyəti sözün əvvəlində və ya sözün sonundan olan samitin düşməsi ilə tərəmİŞdir; məsolən, *su* sözü *suv* sözündən, *o* sözü *ol* sözündən və *v* və *l* söslərinin düşməsi yolu ilə əmələ gəlmİŞdir.

Ş166. Sözdə səs tərkibinin dəyişməsi ilə yeni sözlərin yaranması və ya sözlərin hom teleffüz, hom də yazılı şəklinin dəyişməsi müxtəlif türk dillərinin söz yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. Bunu müxtəlif türk dillərindən alınmış misallardır. Görəmək olar. Məsolən, azərbaycanca *dağ*, *yägmaq* sözləri qumug dilində *tav*, *yavmaq* şəklində, *mən* sözü türk dilində *bən* formasında, *su* sözü bəşqırd dilində *hau*, qumug dilində *suv* şəklində, *palçıq* sözü qazax dilində *balaşq*, bəşqırd dilində *balsaq* şəkildə, *daş* sözü uyğur, qumug və bəşqırd dillərində *tay*, özbek dilində *toş*, qazax dilində *tos* şəkildə işlədir. Bundan əlavə, bəzi türk dillərində bu və ya başqa söz arxaikleşdiyi halda, bozılöründə foal şəkildə işlənməkdir. Məsolən, Azərbaycan dilində *tamız*, *saf* monasında işlənen *ari* sözü (*aydan arı*, *sudan duru*, *düyümü ard*) arxaikleşdiyi halda, qumug dilində, *ariv* gözəl, *saf* monasında işlənməkdir. Yenə de *payız* monasında işlənen *küz* sözü dilimizdə arxaikleşdiyi halda, uyğur, qazax, qumug dillərində *küz*, bəşqırd dilində *köz* şəkildə geniş işlənməkdir.

Gördübümüz sözlərdə söslərin dəyişməsi noticəsində yeni sözlərin əmələ gəlmə prosesi dilimizin tarixi inkişafını, başqa türk dilləri ilə olan əlaqa və münasibətin öyrənmək işinə çox kömək edə bilər. Bu baxımdan, söz tərkibində söslərin dəyişməsi prosesi mühüm bir ohomiyət kəsər edir.

Müasir dilimizdə işlənen bütün təkhecali fellər, məsolən *al*, *bil*, *gör*, *gəl*, *sil*, *dur*, *yaz* və s. leksik yolla söz yaradıcılığı prosesinin bu dövründə əmələ gəlmİŞ və formaləşmişdir.

DÜZƏLTMƏ SÖZLƏRİN SADƏLƏŞMƏSİ HESABINA SÖZ ARTIMI

Ş167. Leksik yolla lügət tərkibinin zonginleşməsinə və yeni sözlərin əmələ gəlməsində mühüm yerlərdən birini də düzəltmə sözlərdə söz kökünün, öz müstəqiliyini itirərək, tərkib hissələrinin ayrılmayan yeni bir söz əmələ gətirməsi proses tutur.

Bu proses bir tərəfdən sözdə səsin dəyişməsi prosesi, digər tərəfdən, morfoloji əsasla sözlərin yaranması prosesi ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Əvvələn, bu prosesdə hər hansı bir sözün düzəltmə sözdən ibarət olması, ikinci isə, söz kökünün öz müstəqiliyini itirməsi və şəkilçi ilə qarşılaşaraq, tərkib hissələrinə ayrılmayan, yenİ

söze çevrilmesi lazımdır. Söz kökünün müsteqillişini itirmesi ise, hər şeydən əvvəl, onun tərkibində olan səslerin düşməsi və ya dəyişməsi ilə meydana gəlir.

Türk dillərdə söz kök düzəltmə sözlər tərkibində bütöv bir leksik vahid kimi itirak edir. Lakin öz müstaqillişini itirdikdə, söz kökü olmaq əvvələni da itirir və şəkilçi ilə qarışaraq onuna birləşdirir. Məsələn, *dağılmag*, *dağıtmag*, *dağıntı*, *dağınaq* sözlərinin monasından aydın olduğu kimi, vaxtilo bunların kökünü təşkil edən *dağ* ünsürü müasir dilimizdə müsteqil bir fel kimi işlənmək gücünə itirmişdi. (Bu ünsürün müasir dilimizdə isim kimi işlənən *dağ* sözü, çox ehtimal ki, onun omonim kimi isimləmiş qalğıdır.) Misallarda verilmiş sözlərdəki şəkilçi ünsürləri göstərir ki, onların kökü olan *dağ* ünsürü vaxtilo fel mənasında işlədilən müsteqil bir leksik vahid olmuşdur.

§168. Flektiv dillerin grammatik normaları nöqtəyi-nəzərindən məsələyə yaxınlaşmış olarsa, *dağ* ünsürü *dağılmag*, *dağıtmag*, *dağınaq* sözlərinin kökü sayılmalıdır. Belə bir hökm, no qədər həqiqətə yaxın olsa da, türk dillərinin grammatik normaları baxımından düzgün sayıla bilməz. Çünkü flektiv dillərdə düzəltmə söz tərkibində söz kökünün müsteqil bir leksik vahid kimi həmisi öz öksini tapmaması ümumi bir grammatik qayda olduğu halda, türk dillərində buna xüsusi hallarda tosadüf edilir.

Ona görə də, söz köklərinin, düzəltmə söz tərkibində, müsteqil bir leksik vahid olub-olmamasının ahəmiyyətsizliyi flektiv dillərdə bir grammatik qanun kimi qobul edildiyi halda, türk dillərində, öksinə olaraq, düzəltmə sözlərdə söz köklərinin müsteqil bir leksik vahid kimi işlənməsi vacib şartlarından biridir.

Azərbaycan dilində olan söz köklərinin düzəltmə söz tərkibində müsteqil bir leksik vahid olmaq gücünü itirməsi ancaq yeni leksik vahidlərin (sözlərin) meydana çıxmasına xidmət edir.

§169. Düzəltmə sözlərdə köklərin öz müstaqillişini itirməsi, ya bu sözlərin arxaikleşməsi və ya sözdə fonetik tərkibin dəyişməsi noticəsində baş verir. Belə bir prosesə meruz qalmış olan düzəltmə sözlər öz tarixi rolunu ifa etdikdən sonra sədo söz şəklində düşür və müasir dilin lüğət tərkibində yeni bir söz kökü kimi başqa düzəltmə sözlərin yaranmasına xidmət edir.

Dilimizin materialları göstərir ki, düzəltmə sözlərin bu şəkildə sədo sözlərə çevriləməsi prosesində şəkilçilər, əsasən fonetik dəyi-

şikliyə uğramır və çox zaman öz fonetik tərkibini möhkəm mühafizə edir. Lakin düzəltmə sözlərin tərkibində ona düzəltmə söz hüququnu qazandıran və onu düzəltmə söz kimi təsbit edən şəkilçi deyil, söz köküdür. Ona görə də düzəltmə sözün tərkibində olan kök müsteqillişini itirən kimi o şəkilçi ilə birləşdir (şəkilçi öz müsteqillişini mühafizə etən, etmosu da) sədo sözə çevirilir.

Bununla belə, şəkilçilərin fonetik coğrafiyyətə doyişməməsi, eyni şəkilçinin müxtəlif köklərdən müxtəlif sözlər əmələ gətirmə xüsusiyyəti, söz kökü ilə yeni yaranan sözün arasındaki semantik bağlılıq, homin sözün vaxtilo düzəltmə olub, müasir dilimizdə sədo sözə çevrildiyini müəyyənləşdirmək üçün imkan yaradır. Belə sözlər isə dilimizin lüğət tərkibində az deyildir. Bunlar öz monşayı etibarla qədim olduğundan dilimizdən daha qədim dövrərimizi tədqiq etməyə, başqa türk dilləri ilə olan əlaqə və münasibətini aydınlaşdırmağa və osil Azərbaycan (türk) sözlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Kökün dəyişməsi ilə düzəltmə sözlərin sədo sözlərə - yeni leksik vahidlərə çevrilmə prosesində osas iki yol müşahidə edilir: 1) söz köklərində fonetik tərkibin dəyişməsi; 2) söz kökünün müsteqil surətdə müəyyən məlumat ifadə etmək gücünü itirməsi.

§170. Söz köklərində fonetik tərkibin dəyişməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Söz kökünün tərkibində olan hər hansı bir sos ixtisara düşür; məsolən:

Oyun sözünə -*aq*, -*a* şəkilçiləri artırıldıqda kökün ikinci hecəsində *u* saiti düşür və yeni sözər *oya* (maq), *oyaq* şəkillərində tərkib hissələrinə (kök və şəkilçiyə) ayırmاق mümkün olmayan sədo sözlər kimi formalıdır.

Bunun kimi *ayr* sözünə -*an* şəkilçisi artırıldıqda, ikinci hecada olan *i* saiti düşər *ayran* sözü, *sarı* sözünə -*al* şəkilçisi artırıldıqda *yeno* *i* saiti düşər *saral* (maq) sözü əmələ gəlir ki, müasir dilimizdə *ayran* və *saralmaq* sözlərinə kök və şəkilçiyə ayırmاق olmur.

b) *bic* (mək) sözünə -*aq* şəkilçisi əlavə edildikdə, *i* sosu *i* sosinə köçərək *bıraq* sözünə, *var* (maq) məsədarında *v* sosu *b* sosinə keçərək, *barmaq* sözünə çevrilmişdir ki, bunların heç birini müasir Azərbaycan dilində kök və şəkilçiyə ayırmاق mümkün deyildir.

§171. Düzəltmə sözlərdə söz köklərinin müsteqillişini itirməsi aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

a) Bir sıra şəkilçilər vasitəsilə cini kökden düzələn sözlərdən bəzisi düzəltmə söz kimi qaldığı halda, bəzisində kök öz müstəqiliyini itirir və sadə söz kimi formalıdır; məsolən, *qır* (maq) sözüne -aq, -ğı, -ma, -ov, -x, -iq, -inti, -is, -il şəkilçilərinin eləvəsi ilə düzəln *qırqaq*, *qırqı*, *qırma*, *qirov*, *qırıq*, *qırıq*, *qırıq* (maq) sözlərindən *qırma*, *qırıq*, *qırıq* (maq) sözlərini düzəltmə söz kimi kök və şəkilçilərinə ayırmak mümkün olduğu halda, *qırıq*, *qirov*, *qırıq* və hətta *qırıq* sözlərini kök və şəkilçilərinə ayırmak çətin olur və ya heç olmur.

Bunun kimi, *qovğa*, *qovala* (maq), *qovul* (maq), *qovuş* (maq), *qovur* (maq) sözlərinin kökü *qov* (maq) olduğu halda, onlardan *qovğa*, *qovur* (maq) sözlərini kök və şəkilçilərinə ayırmak olmur.

Həmçinin *dala* (maq) sözdən törəmiş *dalaş* (maq) sözünü, *qap* (maq) sözdən törəmiş *qapa* (maq), *qapan*, *qapi*, *qapaq*, *qapıl* (maq) sözlərini, *qız* (maq) sözdən törəmiş *qızar* (maq), *qızın* (maq), *qızış* (maq), *qızıl*, *qızığın*, *qızdırma*, *qızılıca* sözlərini kök və şəkilçilərinə ayırmak mənasız olar.

Eyni kökden düzələn sözlərdən, burada göstərildiyi kimi ancaq bir qismının sadə söz yerinə keçməsi prosesi, ümumiyyətlə, düzəltmə sözlərin sadə söz yerinə keçmə prosesinin ilki mərhələsinin teşkil edir və dövrümüzə hada yaxın bir zamanda demək olar ki, dilimizin müasir dövründə emələ galır. Odur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində bu hadisəyə aid, yuxarıda göstərdiyimiz kimi misallara çox tosadüf edilir.

§172. b) Müxtəlif şəkilçilər vasitəsilə eyni kökden düzəlmüş sözlərin hamisində kök öz müstəqiliyini itirərək sadə söz kimi formalıdır; məsolən, *ayıq*, *ayıl* (maq) və *ayır* (maq) sözlərində söz kökünün *ay* (maq) olduğu ancaq sözlərin ümumi mənasından məlum olur. Halbuki, müasir dilimizdə başqa mənada işlənən *ay* sözü varsa da, fel mənasında işlənən *ay* (maq) sözü yoxdur.

Bu maddədə göstərilən sözlərin, doğrudan da, vaxtile düzəltmə olduğunu müəyyənləşdirmek üçün ya bu sözlərdə müşahidə olunan formaların müasir dilimizdə mövcud fəal formalarla müqayisə edilməsi və məntiqi notice çıxarılması, yaxud müasir dilimizdə bu sözlərdə iştirak edən köklərin arxaik variantının mövcud olması və yaxud belə köklərin qohum türk dillərində heç olmazsa birində, toxminən həmin mənada işlənməsi lazım golur. Məsolən, *yaşmaq*, *yaşın* (maq), *yaşır* (maq) sözlərində işlənmiş yaş ünsürü vaxtile bu

sözlərin kökü olduğuna və *gizlənmək* monasında işləndiyinə şübhə ola bilməz. Belə ki, *yaşmaq* Şərqdə qadınların üzünən aşağı hissəsini örtmek üçün işlətdikleri yaylıga deyilir. Digər tərəfdən sözda olan -maq ünsürünün məsələn şəkilçisi olduğu və dilimizdə bir sərənəsərlərin (məsolən, *çaxmaq*, *qazmaq*, *yemək* və s.) isimləşdiyi aydınlaşdır. İkinci sözdəki -in şəkilçisi felin qayğısı növünə (məsolən, *qaşmaq*, *qaşınmaq*, *gəzmək*, *gəzinək* və s.), üçüncü sözdəki -ur şəkilçisi felin icbar növünə (məsolən, *keçmək*, *keçirmək*, *uçmaq*, *uçurmaq*, *icmək*, *icirmək*, *asmag*, *asırmaq* və s.) göstərir.

Yaşmaq, *yaşın* (maq), *yaşır* (maq) sözlərindən *yaş* sözü öz *gizla* (mək) mənasını itirdiyi üçün burada iştirak edən şəkilçilər də öz gücünü itmiş və vaxtilə düzəltmə olan bu sözlər sadə sözlərə çevrilmişdir.

Gizla (mək), *gizlən* (mək), *gizlət* (mək), *gizli* sözlərində də *giz* ünsürünün vaxtilə isim olduğu və *sırr* mənasında işləndiyi məlum olur. Aydınlaşdır ki, -li şəkilçisi isimdən sıfat düzəltməli kimi -la, -la-, -lot şəkilçiləri də isimdən fel düzəltmək üçün işlədir. Güman etmək olar ki, əreb dilində dilimizə gəlmis *sırr* sözü, cini mənada ve ya ona yaxın mənada işlənən *giz* sözünü dilimizdə sıxışdırın çıxarılmışdır. Bu söz öz varlığının izini ancaq *gizlənmək*, *gizli* və *gizla* (mək) sözlərində saxlaya bilmişdir.

Qarmaq, *qarğı*, *qart* (qoca) mənasında, *qartmaq* və *qarı* sözlərinin kökü vaxtilə *qar* (maq), *bərkî* (mək) mənasında, *ilmək*, *ilgə*, *iliş* (mək), *ixi*, *ilq* və hətta *ilan* sözlərinin kökü *il* (mək), *yığıl* (maq) mənasına yaxın bir mənada işləndiyi haqqında çox uyğundur. Çünkü bu sözlər üzərində də yuxarıda məntiqi mühakiməni aparmadı məməkündür.

Dalmaq, *dalğa*, *dalğın* sözlərinin kökü *dal* (maq) olduğu məlumdur. *Dalmaq* sözü dilimizdə *getmək* mənasında işlənərək arxaikleşməkdədir. Bu sözə ancaq bedii dilde *xayala dalmaq* ifadesində tosadüf edilir. Türk dilində isə bu söz geniş işlənmə dairəsinə malikdir: məsolən, *dalıq* suya daldi, hasta simdi bir az uykuya daldı və s.

Darğa, *dart* (maq), *darag*, *darix* (maq) sözlərinin kökü *çökəmkə* mənasında işlənən *dar* (maq) sözü olduğunu hiss etmək çətin deyil. Qumluq dilində *tarmaq* çəşmə mənasında işlənir ki, yenə də hemin mənası ilə əlaqəsi vardır:

Tavlağa yağmur yağar, *suv aqar tarmaqından* (Dağlara yağmur yağar, su axar çeşməsindən).

Toxmaq, toxu (maq), toqquş (maq), toxun (maq), toxşa sözlərinin kökü *vurmaq* mənasında işlənmiş olan *tox* (maq) sözü olmuşdur ki, həmin mənada çuvaş dilində indi de işlenməkdədir.

Ard, arxa, art (maq), *artıq, artıq* sözlərinin kökü *ar* olmuşdur ki, *geri* (arxa) mənasında ifadə etmişdir, bu söz indi de monqol dilində *arxa* mənasında işlədilməkdədir.

Bunun kimi *anlaq, anla* (maq), *anlaş* (maq), *andır, andır* (maq) sözlərinin də kökü *an* olmuşdur ki, *yaddaş* mənasında işlənmişdir. Bu söz müasir türk dilində *anmaq* – yada *salmaq* (Dün seni andim da derinden), başqırd dilində *ağıl* mənasında işlənilir. (*Anğı ber kişi, anğı yüq kişiblan yuldaş turmas* – Ağlılı adam ağılsız adamla yoldaş olmaz.)

MÜREKKƏB SÖZLƏRİN SADƏLƏŞMƏSİ HESABINA SÖZ ARTIMI

§173. Mürəkkəb sözlərin sade sözlərə çevrilmesi prosesi onun daxilində olan səs tərkibinin doyişməsi və bəzən də sözlərin arxaikleşməsi ilə əmələ gelir.

Bu proses öz tarixi etibarilə dilimizdə mürəkkəb sözlərin əmələgelmə prosesinin an qədim dövrü ilə bağlıdır. Müasir dilimizdə öz tarixi izlərini itirmiş və sade sözlərə çevrilmiş külli miqdarda mürəkkəb söz vardır.

Müasir dilimizdə sade sözlər kimi işlənən belə mürəkkəb sözlərin etimologiyası müəyyənləşdirilmiş dilimizin qədim söz qruplarını və belə sözlərin təşəkkül qaydalarını meydana çıxarmaq üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Lügət tərkibinin əsas fonduna daxil olan *bilərzik* sözünün *bilək* və *üzük* sözlərindən, *gardaş* sözünün *karın* (*garın*) və *daş* sözlərindən törediyi məlumdur.

Mürəkkəb sözlərin sade sözlərə çevrilmesi prosesini müasir dilimizdə müşahidə etmək olar. Məsələn, *Āğammad* sözünün ikinci hissəsi (*Məhəmməd* sözündə) olan *h və ə* səsleri ixtisara düşmüşdür. *Dedi-qodu* sözünün ikinci hissəsində (*qoydu* sözündə) olan *y* səsi, *əzi* sözünü təşkil edən sözlərden birincinin (*ay* sözünün) *y* səsi, ikincinin (*kişi* sözünün) *k* səsi ixtisara düşmüş, birinci sözdə qalan *a* səsi isə *ə* səsine keçmişdir.

2. MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

§174. Müasir dilimizdə morfoloji yolla yeni sözlərin əmələgelmə prosesi çox möhsuldardır.

Sözlərin yaranmasında morfoloji prosesin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, burada, birinci növbədə, köklərə şəkilçilər artırmaqla yeni düzəltmə sözlər əmələ getirilir; məsələn, *ək* (mək) – *əkin*, *iş* – *işə* (mək), *sür* (mək) – *sürű*, *dağ* – *dağlıq* və s.

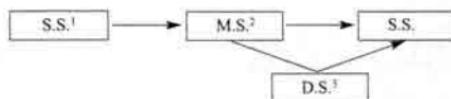
Öz tarixi etibarilə morfoloji yolla yeni sözlərin yaranması sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir mərhələsini təşkil etmişdir.

Dilimizin qədim dövrlərində uzun zaman səsli sözlərdən mürəkkəb sözlər düzəltməsi prosesi mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Sonralar mürəkkəb sözin tərkibində olan bir sözün şəkilçiyə çevriləməsi yolu ilə morfoloji proses meydana gəlmışdır.

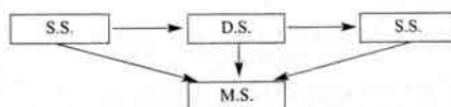
Dilimizin müasir inkişafı mərhələsində sözlərin leksik, morfoloji və sintaktik qaydada yaranması yolları bir-birini tamamlayan, təkmil-leşdirən proseslərə çevrilmişdir.

Öz tarixi inkişafı ilə qədim və müasir dövrde bu söz yaradıcılığı prosesini müqayisə etsək, sxemlərdə verilmiş mənzərəni görərik.

Dilimizin qədim dövründə

Dilimizin müasir dövründə

¹ Sədə sözlər.

² Mürəkkəb sözlər.

³ Düzəltmə sözlər.

Sxemlerin birincisindən aydın görünür ki, morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi sintaktik üsulla olan bu prosesin davamı olub, ondan törəmiş və sonra meydana gəlməşdir. Dilimizin müasir dövründə isə bu proses daha mürakkəb bir şəkil almışdır.

§175. Müasir Azərbaycan dilində morfoloji yolla sözlərin yaranması prosesinin özünoməxsus çox zəngin, ister semantik və isterə də şəkili xüsusiyyətləri meydana gəlməşdir. Ona görə də, bu prosesi dürüst və aydın başa düşmək üçün onun on abstrakt ünsürünün toşkil edən şəkilçilərin həm ümumi, həm ayrı-ayrı nitq hissələri üzrə və həm də xüsusən hər şəkilçinin özüne xas olan aləmini, ruhunu, mənə və şəkil etibarılı qruplaşmalarını bilmək zəruridir.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinde iştirak edən şəkilçilərin ümumi cohetləri bunlardan ibarətdir: 1) leksik və ya grammatikliyi; 2) mahsuldarlığı və qeyri-mahsuldarlığı; 3) törəmə yolları; 4) fonetik xüsusiyyətləri; 5) mənə ardıcılılığı.

Spesifik xüsusiyyətləri cohetindən isə bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaqla olar:

1. Ad düzəldənlər:

- a) adlardan ad düzəldənlər;
- b) fellərdən ad düzəldənlər.

2. Fel düzəldənlər:

- a) adlardan fel düzəldənlər;
- b) fellərdən fel düzəldənlər.

3. Zərf düzəldənlər:

- a) adlardan zərf düzəldənlər;
- b) fellərdən zərf düzəldənlər.

SOZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Leksik və grammatik əlamətlər

§176. Leksika ilə grammatikanın qarşılıqlı münasibətini, dilin grammatik sistemində leksikanın osas yer tutduğunu nəzəre alaraq, hər iki sahəyə xidmət edən şəkilçiləri dörd osas qrupa ayırmalı olar:

1) leksik şəkilçilər; 2) leksik-grammatik şəkilçilər; 3) grammatik-lexik şəkilçilər; 4) grammatik şəkilçilər.

Birinci qrupa mensub olan şəkilçilər ancaq müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər düzəldir və onların başqa sözlərə əlaqəyə girməsini tələb etmir; məsolən, *şam* – *şamdan*, *yaxşı* – *yaxşılıq*, *ək* (mək) – *əkin*, *yayı* – *yazıllaş* (maq), *dil* – *dillən* (mək), *tap* – *tappılıt*, *yağ* (maq) – *yağış* və s.

Yeni əmələ gəlmiş *şamdan*, *yaxşılıq*, *əkin*, *yazıllaşmag*, *dillənmək*, *tappılıt*, *yağış* sözlərinin başqa sözlərlə əlaqəyə girməsini tömin etmək üçün onları grammatik cohdən deyişdirmək lazımlı gəlir; məsolən, *şamdanın rəngi*, *yaxşılığın samarəsi*, *əkin yeri*, *ağacılar yaşıllaşdır*, *uşaq dilləndir*, *tappılıt səsi*, *yağış damcıları* və s.

Odur ki, həmin sözləri düzəldən -*dan*, -*lıq*, -*in*, -*laş*, -*lon*, -*ilt*, -*ış* şəkilçiləri leksik şəkilçilər adlanır.

§177. İkinci qrupa mensub olan şəkilçilər müəyyən məfhum ifadə edən yeni leksik vahidlər (sözlər) əmələ gətirməklə borabən, bunların başqa sözlərlə əlaqəyə girməsinə többinən də özündə oks etdirir; məsolən, *neft* – *nefci* (qadın), *yağ* – *yağlı* (cörək), *dağ* – *dağlıq* (yer), *süz* – *süzəmə* (qatıq), *sürüş* (mək) – *sürüşkən* (yer) və s.

Bu misallardakı -*çı*, -*lı*, -*lıq*, -*ma*, -*kən* şəkilçilərinin əmələ gətirdikləri yeni sözlər həc bir grammatik şəkilçi qobul etmədən başqa sözlərlə əlaqəyə giro biləməklər üçün bunlar *leksik-grammatik* şəkilçilər adlanır.

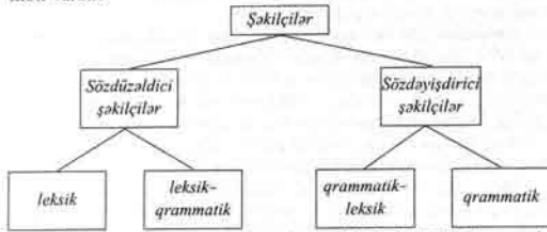
§178. Üçüncü qrupa mensub olan şəkilçilər artırıldıq sözlərdən, əsasən, müəyyən grammatik kateqoriyaya mənsub mənə bağları əmələ gətirdiyi kimi, eyni zamanda yeni bir məfhum ifadə etməyə də meyil göstərir; məsolən, *oxu* (maq) – *oxuyan*, *yaz* (maq) – *yazdır* (maq), *sür* (mək) – *sürül* (mək), *sat* (maq) – *satılı* (maq), *gör* (mək) – *görüş* (mək) və s.

Bu misallardakı -*yan*, -*dir*, -*tl*, -*ış* şəkilçiləri *oxu* (maq) felindən feli sıfat, *yaz* (maq) felindən onun icbar növünü, *sür* (mək) felindən onun möchul növünü, *gör* (mək) felindən onun qarşılıqlı növünü düzəldidiyi və sözə yeni leksik mənə cəhərləgi verdiyi üçün grammatik-lexik şəkilçilər adlanır.

§179. Dördüncü qrupa mensub olan şəkilçilər artırıldıq sözlərdə ancaq bu və ya digər grammatik kateqoriyaların vozifəsinə yerinə yetirir. Bu qrupa ismin hal şəkilçilərini, mənsubiyyət şəkilçilərini, fəlin zaman şəkilçilərini və şəxs sonluqlarını daxil etmək olar; məsolən, *evdə*, *evdən*, *gəlir*, *gəlirəm*, *kitabım*, *kitabının* və s.

Bu qabilden olan şəkilçilər grammatik şəkilçilər adlanır.

Bu şəkilçi qruplarından birinci və ikinci qrupa mənsub olanları sözdüzəldicili, üçüncü və dördüncü qrupa mənsub olanları isə sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Lakin ikinci qrup şəkilçilərde sözdeyişdirmə olaməti olduğu kimi üçüncü qrup şəkilçilərde də sözdüzəltmə olaməti vardır.

Leksik və qrammatik baxımdan şəkilçilərin bölgüsü sxemda göstərilmişdir.

Ş180. Bu şəkilçi qruplarının mənaca bir-birinə yaxınlığı ilə bərabər, nitq sistemində birinin digərinə keçməsini də müşahidə edirik.

Məsələn, *məktub yazılıcaq, iş görülmüşdür* ifadelerində sözlərin yeri dayışdırıldır (*yazılıcağ məktub, görülmüş iş*) qrammatik şəkilçilər leksik-qrammatik şəkilçi yerinə keçir.

Bu prosesdə qrammatik şəkilçilərin leksiklaşma meyli asas yer tutur; məsələn, *kağız yanacaq, yanacaq maddələri, yanacak ehtiyatı*; misallarından birincisində *-acaq* qrammatik, ikincisində qrammatik-leksik, üçüncüsündə isə leksik şəkilçi mazmununu daşıyır.

Leksik və qrammatik xüsusiyyətlərə görə şəkilçilərin bu cür qruplaşması, bu və ya digər qrupa mənsub şəkilçilər arasında mənbağlılığı, birinin digərinə keçmesi, bir dil sisteminə emələ getirməkdə, leksika ilə qrammatika arasında olan yaxınlığı və six əlaqəni göstərir.

Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Ş181. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən bütün şəkilçilər özlerinin yeni söz yaratma bacarığına görə iki yere ayrılır: 1) məhsuldar şəkilçilər; 2) qeyri-məhsuldar şəkilçilər.

Miqdar etibarilə çox az sözə artırıla bilən və osason tekmonalı sözlər emələ getirən (*məsələn, şəhər, qəndər, solaxay, qumsal* və s.) şəkilçilər qeyri-məhsuldar adlanır.

Miqdar etibarilə çox sözə artırıla bilən və müxtəlisfənəli çoxlu yeni sözlər emələ getirən (*məsələn, dağlıq, üçlük, yaxşılıq, dərinlik, bağlıq, sərinlik, xəstəlik, qaralıq* və s.) şəkilçilər məhsuldar adlanır.

Ş182. Şəkilçilərin məhsuldar və qeyri-məhsuldarlığı şəkilçinin törendiyi sözün çoxmənalılığını və mənşəcə qədimliyi ilə bağlı bir məsəlodür.

Məhsuldar şəkilçilər çoxmənalı (polisemantik) sözlərdən, qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə tekmonalı (monosemantik) sözlərdən törmidir.

Məhsuldar şəkilçilər öz mənşəyi etibarilə çox qədimlərə gedib çıxır. Odur ki, belə şəkilçilər müxtəlif türk dillərində ortaş şəkilçilər kimi özünü göstərir.

Dilimizdə istər mənacaya xüsusiyyətlərinə və istərsə də çox söz yarada bilməsinə görə on məhsuldar sayılan *-hq, -lk, -lk, -luk, -lük; -çt, -ç, -çu, -çü; -lt, -li, -lu, -lū* şəkilçilərinə azəcə fonetik dayışıklılıq uğramış bir şəkildə digər türk dillərində tosaduf edirik; *məsələn:*

-hq, -lk, -luq, -lük şəkilçiləri

Azərbaycanca	Başqırca	Qazaxca	Uygurca	Türkçe
<i>bagçılıq</i>	<i>baksaslık</i>	—	<i>bağcılık</i>	<i>bağçırınlık</i>
<i>şadlıq</i>	<i>şatlık</i>	<i>şatnak</i>	<i>xoşallık</i>	<i>şadlık</i>
<i>istilik</i>	<i>yulılık</i>	<i>jülük</i>	<i>ıssıkkılık</i>	<i>sıcaklık</i>
<i>bərklik</i>	<i>katılık</i>	<i>kattılık</i>	<i>kattılıklik</i>	<i>sertlik</i>
<i>başlıq</i>	<i>başlık</i>	<i>başlık</i>	—	<i>daşlık</i>
<i>yaxşılıq</i>	<i>yakşılık</i>	<i>jaksılık</i>	<i>yakşılık</i>	<i>iyilik</i>
<i>dağlıq</i>	—	—	<i>taglık</i>	<i>dağlık</i>
<i>onluq</i>	<i>unlık</i>	<i>ondık</i>	<i>onlık</i>	<i>onluk</i>
<i>daşlıq</i>	—	<i>tastak</i>	<i>taşlık</i>	<i>taşlık</i>
<i>garanlıq</i>	<i>karanlıq</i>	<i>karanlıq</i>	<i>qaranqluk</i>	<i>karanlık</i>

-çt, -ç, -çu, -çü şəkilçiləri

1	2	3	4	5
<i>daşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>	<i>taşçı</i>
<i>dəmirçi</i>	<i>timərse</i>	<i>temirşı</i>	<i>tömürçi</i>	<i>demirci</i>
<i>qoyunçu</i>	<i>parıksı</i>	<i>koyşı</i>	<i>koyçu</i>	<i>koyuncu</i>
<i>yazıçı</i>	<i>yazıusi</i>	<i>jazışı</i>	<i>yazquçı</i>	<i>yazıcı</i>
<i>kolxoççu</i>	<i>kolxozsı</i>	<i>kolxozsı</i>	<i>kolxozsı</i>	<i>kolhozçı</i>

-li, -li, -lu, -lü şəkilçiləri

1	2	3	4	5
atlı	atlı	atlı	atlık	atlı
çırılı	kırılı	kırılı	kırılı	kırılı
bağlı	kapalı	jabılı	—	kapalı
duzlu	tuzaltı	tozandalı	tuzluq	tuzlu
yağmurlu	yamğırlı	janburlı	yamğurluk	yamğurlu

§183. Dilimizi başqa türk dilleri ilə müqayiseli şəkilde tədqiq etdikdə aydın olur ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilimizdə qeyri-məhsuldar olan bəzi şəkilçilər başqa türk dillerində məhsuldar və öksinə olaraq işlədirilir.

Məsələn, dilimizdə feldən fel düzəldən -ar, -ər, -lar, -lar şəkilçiləri (*qop - qopar, qayıt - qaytar, dön - döndər* və s.) qeyri-məhsuldar olduğu halda, türkmen dilində məhsuldar şəkilçilərdən sayılır.

Bunun kimi -qan, -kən, -ğan, -gən, -ağan, -əyan (*vurusqan, ağlağan, kəşəyən, çalağan*) şəkilçiləri dilimizdə müəyyən dərəcədə qeyri-məhsuldar olduğu halda, oyrot, qumuç və başqa dillərdə məhsuldar şəkilçilərlə olaraq qalır. Bizim dilimizdə bu şəkilçilər leksik-qrammatik mənənə işləndiyi halda göstərilən dillərdə, qrammatik-lexik mənənə malikdir.

Dilimizdə qeyri-məhsuldar -cığ, -cık, -cuğ, -cük (*gəlincik, sucuğ*) və -çaq, -çək (*utancaq, əlcək*) şəkilçiləri müxtəlif mənali sözler əməlo getirdiyi halda şor dilində məhsuldar olub -çaq, -çək formasında işlədirilir və her iki şəkilçinin mənə xüsusiyyətini eks etdirir.

Şəkilçilərin törəmə yolları

§184. Şəkilçilərde diqqəti cəlb edən cohatlardan biri onların mənşəyi məsəlesidir.

Bir dildə olan bütün şəkilçilərin, ayrı-aynılıqla, mənşeyini müəyyənləşdirmək və inkişaf mərhələlərini aydınlaşdırmaq çətindir. Odur ki, burada müasir ədəbi dilimizdə işlədilən şəkilçilərin, ümumiyyətlə, mənşeyindən danışılır və onların mənşə etibarilə qrupları göstərilir.

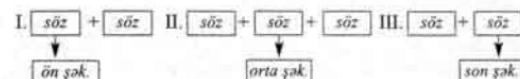
Dilimizdə işlədilən sözdüzəldici şəkilçilər öz mənşeyi etibarile, əsasən, beş qrupa ayrılır: 1) müstəqil sözlərdən düzələnlər; 2) iki

və daha artıq şəkilçinin birleşməsi ilə düzələnlər; 3) sözdəyişdirici şəkilçilərin sözdüzəldici yerine keçməsi ilə düzələnlər; 4) açıq saitlərin qapalı saitlər keçməsi yolu ilə düzələnlər; 5) samitlərin düşməsi yolu ilə düzələnlər.

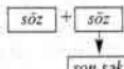
§185. *Müstəqil sözlərdən düzələnlər*. Müstəqil sözlərdən düzələn sözdüzəldici şəkilçilər mürəkkəb sözün tərkibində olan bir sözün şəkilçiləşməsi yolu ilə əməle gelir; məsələn, *qoca olmaq - qocalmaq, kök olmaq - kökəlmək* və s.

Burada nozora çarpan osas cəhot budur ki, türk dillerində özünməxsus özən şəkilçiləri yoxdur. İltisaq (aqlitatıv) dillərdə bütün şəkilçilər sözlərin sonuna əlavə edilir. Belə bir vəziyyət dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilərin mürəkkəb sözlərin ikinci komponentlərindən meydana geldiyi hökmünü çıxarmağa əsas verir. Bu mülahizəyə görə, yənə də demək olar ki, fletiv dillərdə olan on və orta sözdüzəldici şəkilçilər söz tərkibində birinci və orta sözlərdən tərəmişdir. Fletiv və iltisaqi dillərdə bu prosesi belə bir sxemə göstərmək olar.

Fletiv dillərdə

İltisaqi dillərdə

§186. *İki və daha artıq şəkilçinin birləşməsi ilə düzələnlər*. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi iki və daha çox şəkilçinin birləşməsi yolu ilə düzələr; məsələn, *sağıçı, tappılıt, saqqılda* (maq) sözlərində -ıçı, -ıltı, -ılda şəkilçiləri kimi.

İki və ya bir neçə şəkilçi birləşib yeni bir şəkilçi o zaman əməle götürə bilər ki, onlardan birincisi, ya ümumiyyətə və ya bir qrup sözlərde, təklikdə yənimənəli söz əməlo getirmək funksiyasını itirmiş olsun. Belə hallarda, söz yaratmaq gücünü itirmiş bəzi şəkilçilər

yeni şkilci türkibinde öz fonetik tamlığını saxlasa da, bozları birleşmelerin səs xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişir və sox zaman tanınmaz bir şəkildə düşür.

Dilimizdə fəldən ad düzəldən -*ıci*, -*ici*, -*ucu*, -*üci* (*sağ-ıci*, *seç-ıci*, *qur-ucu*, *sür-üci*) şkilcisi iki şkilcinin - fellərdən ad düzəldən -*t*, -*i*, -*u*, -*ü* və adlardan ad düzəldən -*et*, -*ci*, -*cu*, -*cü* şkilcilerin birleşməsindən törəmişdir. Bunlardan birincisi dilimizdə öz möhsuldarlıqları itirərək bəzi sözlərdə qaldığı halda (masələn, *yazı*, *dolu*, *çəki* və s.) bir çox sözlərdə yeni sömərəmə gətirmək xüsusiyyətini (masələn, *sağı*, *seçi*, *göryü*, *quru* və s.) itirmiştir. Ona görə də bu şkilci özündən sonra gələn -*çı*, -*ci*, -*cu*, -*cü* şkilcisi ilə birleşərək -*ıci*, -*ici*, -*ucu*, -*üci* şkilcisini əmələ gətirmiştir. Bu prosesdə çəsi iki saat arasında qaldığı üçün cəsino keçmişdir.

Ş187. Bir neçə şkilcinin birleşməsi yolu ilə şkilcilerin əmələ gələlmə prosesi dilimizin nisbətən yaxın bir inkişaf tarixi dövründən aiddir. Bu proses indi də müşahidə edilir. Dilimizdə *avaracı*, *düşmənci*, *kasıbçı*, *barbarçı*, *yetimçi* sözləri bir leksik vahid kimi işlənmədiyi üçün *avaracılıq*, *düşməncilik*, *kasıbılıq*, *barbarılıq*, *yetimçilik* kimi düzəltmə sözlərə bu sözləri əmələ gətirən -*çıhq*, -*cılıq* şkilcisi buna misal olur bilər.

Ş188. Sözdəyişdirici şkilciların sözdüzəldiciyə keçmə yolu ilə düzələnlər. Sözdüzəldici şkilcilerin bir qismi də qrammatik və qrammatik-leksik şkilcilerin leksik-qrammatik və leksik şkilcilerin yerinə keçməsi yolu ilə əmələ golur. Sözdəyişdirici şkilcilerin sözdüzəldici şkilciliyə doğru inkişafında şkilcinin özü rol oynamır. O, qoşuldugu sözün cümlədəki bu və ya digər vəziyyətindən asılı olaraq öz vəziyyətini dəyişir və yeni mənə yaranan şkilci yerinə keçir. Məsələn, məlumdur ki, *ıldə*, *ayda*, *gündə* sözlərində iştirak edən -*da*, -*da* şkilcisi ismin yerlik hal şkilcisiidir. Lakin bu şkilci zaman bildirən *il*, *ay*, *gün* kimi sözlərə əlavə edildikdə ismin halını bildirmək xüsusiyyətindən çox, bir hadisənin müəyyən dərəcədə konkret zamanını bildirmək xüsusiyyətini elde edir. Deməli, zərfi nüqə hissəsinin töbətinə yaxınlaşır. Bu o deməkdir ki, həmin sözlərə iştirak edən -*da*, -*da* şkilcisi ismin yerlik halını bildirmək funksiyasından zaman zərfi əmələ gətmək funksiyasına doğru meyil edir.

Şkilcilerin bu cür sözdəyişdirici şkilciden sözdüzəldici şkilciliyə keçməsi prosesi dilimizdə, esasən, iki yolla olur; sözlərin substantivləşməsi yolu ilə; sözlərin adverbiallaşması yolu ilə.

Ş189. Substantivləşmə yolu ilə sözdəyişdirici şkilcilerin sözdüzəldici şkilcillərə keçməsinə aşağıdakı misalları göstərmək olar:

1) fəlin qarşılıq və ya müstörök növ şkilcisi -*ış*, -*ış*, -*uş*, -*üş*; *yarış*, *bildiriş*, *duruş*, *görüş* və s.

2) fəlin mechul və ya qayıdış növlərinə əmələ gətiron -*in*, -*in*, -*un*, -*ün*; -*il*, -*il*, -*ul* şkilcileri; məsələn, *baxım*, *geyim*, *düyüm* (bunlarda nəsni məsələsinə keçmişdir), *əkin*, *gəlin*, *Sevil* və s.

3) məsədər şkilcisi -*maq*, -*mak*; *barmaq*, *qazmaq*, *çaxmaq*, *yemək* və s.

4) zaman şkilcili: qeyri-qatı gələcək zaman -*ar*, -*ər* (açar, kəsər); indiki zaman -*ır*, -*ır*, -*ur*, -*ür* (yatır, galır); gələcək zaman -*acaq*, -*əcək* (alacaq, gələcək); inkar və qeyri-qatı gələcək -*maz*, -*məz* (solmaz, axmaz, dinməz) və s.

Ş190. Adverbiallaşma yolu ilə sözdəyişdirici şkilcilerin sözdüzəldici şkilcillərə keçməsinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1) ismin çıxışlıq hal şkilcisi; -*dan*, -*dən*; *uzaqdan*, *bərkədən*, *birdən* və s.

2) isimlərdən zərf əmələ gətiron; -*casına*, -*cəsinə*; *qəhrəman-casına*, *igidəcəsinə* və s.

3) sıfat əmələ gətiron; -*sız*, -*sız*, -*suz*, -*süz*; könülsüz (yemək), *həvəssiz* (yanası), *duzsuz* (damısır) və s.

Ş191. Açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi ilə düzələnlər. Sözdüzəldici şkilcilerin bir qismi də şkilciliyə olan açıq saitin qapalı saito keçməsi yolu ilə düzələrlər.

Cox güman etmək olar ki, dilimizdə işlənən -*ıq*, -*ılık*, -*luq*, -*lük* şkilcisi vaxtile -*laq*, -*laç* şkilcisinin fonetik variansi olmuşdur.

Məlumdur ki, a və ə saitlarının mövqeyi dilimizin qədim dövründə möhkəm olmamış, onlar o, ö, e, həttə i, i, u, ü saitləri arasında kecid vəziyyətini tutmuşlar. Bunlardan -*laq*, -*log* variantları -*ıq*, -*luq*; -*laç*, -*lök* variantları -*ılık*, -*lük* şkilcilerini əmələ gətirmişdir. Eyni zamanda -*laq*, -*laç* variantı da müsteqil şkilci kimi sabitləşmişdir.

Buna oxşar ikinci şkilci dilimizdə -*aq*, -*ək* və -*ıq*, -*ik*, -*uq*, -*ük* şkilcileridir. Burada da eyni ilə açıq saitlərin qapalı saitlərə keçməsi hadisəsi bas vermiş və nəticədə həm -*aq*, -*ək*, -*ıq*, -*ik*, -*uq*, -*ük*, -*q*, -*k* həm də -*ıq*, -*ik*, -*uq*, -*ük*, -*q*, -*k* kimi müxtəlif mənəli sözler əmələ gətirən şkilciler törəmişdir.

§192. Saitlerin açıdan qapalıya keçmesi ile bir şəkilçinin iki müstəqil şəkilçiye ayrılması hadisəsi türk dillerinin çox qədim dövrlərinə aid olduğunu baxmayaraq, bəzi dillərdə bunların sabitləşməsi variantlarına təsadüf edilir. Məsələn, başqırd dilində *-hq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisinin *-lak*, *-loq*, *-lok* və *-lek* variantları *-iq*, *-ik*, *-uq*, *-ük* şəkilçisinin de *-ok*, *-aq*, *-ek* variantları vardır.

Azərbaycan dilində isə bunlar müstəqil semantikaya malik müxtəlif şəkilçilərdən ibarətdir: *yaylaq* – *yaylıq*, *qışlaq* – *qışlıq*, *qumlaq* – *qumluq*, *qiraq* – *qırıq*, *kazak* – *kasık*, *yumaq* – *yumuq*, *cökək* – *cökük* sözlerini müqayisə edin.

§193. Samitlərin düşməsi yolu ilə düzələnlər. Sözdüzəldici şəkilçilərin bir qismi də şəkilçilərdə olan samitin düşməsi yolu ilə əmələ gelir.

Bu prosesdə ya düzəltmə sözlərin attributivləşməsi və ya substantivləşməsi əsas rol oynayır.

-hq, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisi ilə düzələn sözlərin attributivləşməsi noticosunda onun son samiti düşərək *-l*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi tərəmişdir. Bu hadisə türk dillərində çox qədim bir dövrdə baş vermişə də, öz iletörünü müasir türk dillərində mühafizə etməkdə davam edir.

Müasir uyğur dilində *-l*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi yoxdur. Dilimizdə *-l*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçisi vasitəsilə düzələn sözlər bu dildə, eyni zamanda *-hq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gelir.

*Tam besida oturado
Şox şu boyluq şə çuğan!*

(Damin başında o şüx boylu şah cavan oturmuşdur.)

Yaxud:

*Yogqurtun tüsüp kilədo
Şan tolluq (tonluq) şə yikit.*

(Yuxarı kəndlərdən aşağıya ipək əlbisəli (donlu) şah igid gelir.) Göründüm kimi, bu misallarda *boyluq* – *boylu*, *tolluq* – *donlu* (əlbisəli) manasında işlənməmişdir.

Substantivləşmə hadisəsi noticosunda dilimizdə məsədə əmələ götürən *-maq*, *-mək* şəkilçisinin *q* və *k* samiti düşərək feldən isim

düzəldən *-ma*, *-mə* şəkilçisi tərəmişdir: *süzmək* – *süzmə*, *qovurmaq* – *qovurma*, *çəkmək* – *çəkmə*, *qırmag* – *qırma* və s.

Yeno eyni hadisə noticosında türk dillərində zaman şəkilçisi olan *-ğan*, *-ğan* (qıpçaq qrupu türk dillərində bu indi də zaman şəkilçisi olaraq qalır) şəkilçisindən *-an*, *-ən* feli sıfet şəkilçisi (leksik-qrammatik) tərəmişdir. *Qapan*, *qalxan* sözlərində bu şəkilçi tam leksik-şəkilçiliyə çevrilmişdir.

§194. Türk dillərində şəkilçidə samitin düşməsi yolu ilə yeni şəkilçinin əmələgəlmə prosesi yeno də çox qədim dövrlərdə başlamışdır. Bu proses əsas etibarilə arxa (*q*, *ğ*) və orta (*k*, *g*) dil samitlərində özünü göstərir. Bu samitlər həm şəkilçilərin əvvəlində, həm de sonunda düşə bilər.

Şəkilçinin əvvəlində:

-qan \longrightarrow *-an*
-ğan \longrightarrow *-an*
-kan \longrightarrow *-ən*
-ğan \longrightarrow *-ən*

Şəkilçinin sonundə:

-maq \longrightarrow *ma*
-mək \longrightarrow *mə*
-luq \longrightarrow *l*
-lik \longrightarrow *li*
-luq \longrightarrow *lu*
-lük \longrightarrow *lü*

ŞƏKİLÇİLƏRİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRI

§195. Sözdüzəldici şəkilçilərin fonetik xüsusiyyətləri müasir ədəbi dilimizdə mühüm yer tutur. Sos tərkibi etibarilə dilimizdə işlənən sözdüzəldici şəkilçiləri iki qrupa ayırmak olar: bir hecadan ibarət olanlar; iki hecadan ibarət olanlar.

Bir hecadan ibarət şəkilçilər sada, iki hecadan ibarət olanlar isə mürekəb şəkilçilərdir. Sada şəkilçilər saatlı samitin (*-iq*), saatlı saatin (*-ma*) və samitle saat vo yeno də samitin (*-hq*) birleşməsindən ibarət olur. İki vo üç sosdən ibarət şəkilçilərin saatin *A* horfi, samitini *B* horfi ilə işarə etsək, belə düstur alıq:

A-B,

B-A,

B-A-B

İki səslı A-B və B-A düsturlarına daxil şəkilçilərdə bəzən saitin düşməsi və tekce samitin qalması hadisəsinə təsadüf edilir, bu zaman A-B düsturu B şəklində düşür.

§196. Mürəkkəb şəkilçiləri tərkibindəki samitlərin miqdardına görə üç yera ayrımaq olar: birsamitli, ikisamitli, üç və dördسامitli şəkilçilər. Birsamitli şəkilçinin ancaq bir düsturu **A-B-A (-asi)** olduğu halda, ikisamitli şəkilçilər üç düsturda birləşir:

A-B-A-B (-acaq)
B-A-B-A (-mali)
A-B-B-A (-anda)

Bezi hallarda birsamitli şəkilçinin evvelinə samit artırmaqla bu şəkilçi ikisamitli şəkilçilərin ikinci düsturuna keçir (*alı-yalı*).

Üçsamitli mürəkkəb şəkilçilər de üç düsturda birləşir:

B-A-B-B-A (-diga)
A-B-B-A-B (-iyyat)
B-A-B-A-B (-cadan)

§197. Azərbaycan dilində şəkilçilər saitlərin iştirakına görə ya ikivariantlı və ya dördvariantlı olur. İkivariantlı şəkilçilərdə *a*, *e* açıq saiti, dördvariantlılarda iso *i*, *t*, *u*, *ü* qapalı saitları iştirak edir. Ister iki və isterdə dördvariantlı şəkilçilərdə saitın variantı söz kökünün son saitindən asildir. Bunu aşağıdakı sxemde aydın görmək olar.

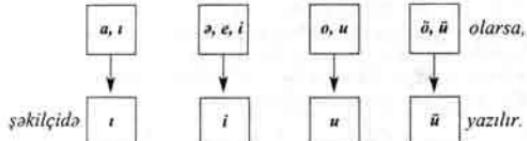
İkivariantlı şəkilçilərda

Söz kökünün son saiti

Dördvariantlı şəkilçilərde

Söz kökünün son saiti

Sözlərə şəkilçilər artırıldığda sait və samit sözlərin yan-yanaya gəlməsi də əhəmiyyətə malikdir.

Dilimizdə sözlər ya açıq və ya qapalı hecə ilə bitir. Bunun kimi şəkilçilərin də əvvələ ya açıq və ya qapalı olur.

§198. Şəkilçilərin sözlərə birləşməsində dörd müxtəlif fonetik münasibət əmələ gelir:

1) Söz samitə bitir, şəkilçi də samitə başlayır; məsələn, *goyun-çu*, *dağ-lıq*, *kənd-li* və s.

2) Söz samitə bitir, şəkilçi iso saitə başlayır; məsələn, *yaz-i*, *at-ici*, *ot-ar* və s.

3) Söz saitə bitir, şəkilçi iso samitə başlayır; məsələn, *usta-liq*, *dəvə-çı* və s.

4) Söz saitə bitir, şəkilçi iso saitə başlayır; məsələn, *ağla-(a)-ğan*, *dılın-(y)-ici* və s.

Sözlər	Sözün son səsi	Şəkilçilərin ilk səsi	Şəkilçilər
əl	-	+	-əcək
at	-	+	-ici
doğra	+	-	-ma
bağla	+	+	-y(i)ici

Əger şərti olaraq saiti + işarəsi, samiti - işarəsi ilə ifadə etsək, belə bir cədvəl düzəltmək olar.

§199. Göstərilən hər birləşmənin dilimizdə özünəməxsus bəzi fonetik xüsusiyyətləri vardır.

Birinci birləşmədə sonu sonor və cingiltili samitlərlə bitən sözlər qalınlarda arxa damaq samiti *ğ*, incolordə orta damaq samiti *g*, sonu karla bitən sözlər qalınlarda arxa damaq samiti *q*, incolordə iso orta damaq samiti *k* ilə başlanan şəkilçilər artırlırlar. Beləliklə, arxa və orta damaq samiti ilə başlanan şəkilçilərin (məsolən, -ğı, -gi, -ğü, -ğu, -qi, -ki, -qu, -kü kimi) səkkiz varianti meydana çıxır. Deməli, belə şəkilçilərin olvasında tekce saitlərin ahəngi deyil, eyni zamanda samitlərin da ahəngi nəzərə alınır.

§200. İkinci birləşmədə dörd xüsusiyyətə tosadüf edilir:

a) ikinci hecada qapalı saat olan bəzi ikihecələr sözlərə samitə başlanan şəkilçi artırıldığda, sözdə olan qapalı saat düşür; məsələn, *ağır* - *ağr-i*, *şirin* - *şirn-i* və s.;

b) bəzi tosadüflərdə zə səsi səsinə keçir; məsələn, *köz* - *kösöv*, *göz* - *göstər* və s.;

c) *t* samiti ile biten bir sıra fellordu *t* səsi *d* səsinə keçir; məsolən, *get* – *gedis*, *yarat* – *yaradıcı*, *ağart* – *ağardan* və s.;

ç) sonor samiti ile biten coxhecalı sözlərdə saatlı başlanan bozı şəkilçilərin saiti düzür; məsolən, *burul* – *burul* (*a*) *ğan*, *bürün* – *bürün* (*a*) *çok* və s.

Üçüncü birləşmədə heç bir nozər-diqqəti cəlb edən xüsusiyyətə tosadüf edilmiş.

§201. Dördüncü birləşmədə iki xüsusiyyətə tosadüf edilir:

a) saatdan sonra *q*, *ğ*, *k*, *m*, *p*, *t* samitləri gölən şəkilçilər saatlı bitən sözlər artırıldıqda, bu şəkilçilərin saiti ixtisara düşür; məsolən, *dara* (*maq*) – *dara* (*a*) *q*, *ağla* – *ağla* (*a*) *ğan*, *ışla* (*mək*) – *ışla* (*a*) *k*, *quru* (*maq*) – *quru* (*u*) *m*, *gayna* (*maq*) – *gayna* (*a*) *r*, *ağla* (*maq*) – *ağla* (*a*) *t* (*maq*) və s.;

b) başqa bütün tosadüflərdə şəkilçinin əvvəlinə, bir qayda olaraq, *y* samiti əlavə edilir; məsolən, *ışla* (*mək*) – *ışlayən*, *oxşa* (*maq*) – *oxşayan*, *bəslə* (*mək*) – *bəsləyici*, *qoru* (*maq*) – *qoruyucu* və s.

ŞƏKİLÇİLƏRİN MƏNA ARDICILLİĞİ

§202. Şəkilçilərin məna ardıcılılığı, bir tərefdən qoşulduğu sözlərin leksik mənalardan, digər tərefdən isə öz məna (leksik, leksik-grammatik və ya qrammatik-leksik) xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Sözlərin leksik mənalara görə şəkilçilərin məna ardıcılığında beş cohet nozora alınır:

1. Söz köklərinin bəzisi ancaq bir *və* ya iki sözdüzəldici şəkilçi qəbul etdiyi halda, bəzisi beş növ şəkilçi qəbul edə bilir; məsolən, *qus-cuğaz*, *qış-laqcı*, *yaz-i-çı-lıq*, *qız-ar-t-ma-lıq*, *bos-al-t-dir-il-an* və s.

Bütün bu düzəltmə sözlərde ilk söz kök, yerde qalan sözlər isə biri digəri üçün düzəltmə sayılır.

qus + *cuğaz*

qış+laq + *çı*

yaz+i+çı + *lıq*

qız+ar+t+ma + *lıq*

bos+al+t+dir+il + *an*

2. Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir nitq hissəsindən eyni nitq hissəsi *və* ya başqa bir nitq hissəsi əmələ getirilir; məsolən, *dağ* (isim) – *dağılıq* (isim), *sevmək* (fel) – *sevin* (mək) (fel), *yağ* (isim) – *yağlamacaq* (fel), *əkmək* (fel) – *əkin* (isim), *bir* (say) – *birdən* (zərf) və s.

3. Sözlər birdən beşə qədər sözdüzəldici şəkilçinin artırılması xüsusiyyətindən asılı olaraq ad, fel və zərf düzəldənlərinə hərasının özünməxsus, müəyyən miqdarda, sözyaradına növləri əmələ gəlmİŞdir.

§203. Adlardan ad düzəldənlərin 12 növüne tosadüf edilir:

- 1) Addan ad düzələr: *bağ* – *bağlıq*, *gün* – *günsəz*.
- 2) Addan ad, yeno də ad düzələr: *damır* – *damırçı* – *damırçılık*.
- 3) Addan fel, sonra ad düzələr: *qış* – *qışlamaq* – *qışlaq*.
- 4) Addan ad, sonra ad, yeno də ad düzələr: *xalı* – *xalı(i)ça* – *xalıçlıq*.

5) Addan fel, sonra ad, yeno də ad düzələr: *yay* – *yaylamaq* – *yaylaq* – *yaylaqcı*.

6) Addan fel, yeno də fel, sonra ad düzələr: *iş* – *ışla* (mək) – *ışlan* (mək) – *ışlanmış*.

7) Addan ad, yeno də ad, sonra fel, axırdı ise ad düzələr: *yer* – *yerli* – *yerliliq* (mək) – *yerlilişmiş*.

8) Addan fel, sonra ad, yeno də ad də ad düzələr: *ol* – *əla* (mək) – *əlk* – *əlkəci* – *əlkçilik*.

9) Addan fel, sonra ad, sonra fel, yeno də ad düzələr: *oyun* – *oyna* (maq) – *oynaq* – *oynaqla* (maq) – *oynaqlayan*.

10) Addan fel, sonra fel, yeno də fel, axırdı ad düzələr: *ağ* – *ağar* (maq) – *ağart* (maq) – *ağardır* (maq) – *ağardırın*.

11) Addan fel, sonra ad, sonra fel, yeno də fel, axırdı ad düzələr: *dar* – *dara* (maq) – *daraq* – *daraqla* (maq) – *daraglan* (maq) – *daraqlanmış*.

12) Addan fel, sonra fel, yeno də fel, bir də fel, axırdı ad düzələr: *bos* – *bosalmaq* – *bosaltmaq* – *bosaldırməq* – *bosaldırılan*.

§204. Fellərdən ad düzəldənlərin doqquz növüne tosadüf edilir:

- 1) Fəldən ad düzələr: *yazmaq* – *yazı*.
- 2) Fəldən ad, yeno də ad düzələr: *yazmaq* – *yazı* – *yaziçi*.
- 3) Fəldən fel, sonra ad düzələr: *qızmaq* – *qızarmaq* – *qızartı*.
- 4) Fəldən ad, sonra ad, yeno də ad düzələr: *yazmaq* – *yazı* – *yaziçi* – *yaziçılıq*.

5) Fəldən ad, sonra fel, sonra ad düzələr: *yarmaq* – *yara* – *yaramaq* – *yaralayan*.

6) Feldən fel, sonra ad, yeno də, yena də ad düzəlir: *qovmaq* – *qovurmaq* – *qovurğa* – *qovurğalıq*.

7) Feldən fel, yeno də fel, sonra ad düzəlir: *qizmaq* – *qizarmaq* – *qizartmaq* – *qizartma*.

8) Feldən ad, sonra fel, yeno də fel, axırda ad düzəlir: *yarmaq* – *yara* – *yaralamaq* – *yarananmaq* – *yaranan*.

9) Feldən fel, yeno də, sonra ad, yena də ad düzəlir: *qizmaq* – *qizarmaq* – *qizartmaq* – *qizartma* – *qizarmalıq*.

§205. Adlardan fel düzəldənlərin yeddi növünə tesadüf edilir:

1) Addan fel düzəlir: *iş* – *ışla* (mək).

2) Addan ad, sonra fel düzəlir: *yer* – *yerli* – *yerlilaş* (mək).

3) Addan fel, yeno də fel düzəlir: *ağ* – *ağar* (maq) – *ağart* (maq).

4) Addan fel, sonra ad, yeno də fel düzəlir: *dar* – *dara* (maq) – *darag* – *daragla* (maq).

5) Addan fel, sonra fel, yeno də fel düzəlir: *göz* – *gözla* (mək) – *gözət* (mək) – *gözətdir* (mək).

6) Addan ad, sonra fel, bir də fel, yeno də fel düzəlir: *yer* – *yerli* – *yerliliş* (mək) – *yerlilişdir* (mək) – *yerlilişdiril* (mək).

7) Addan fel, sonra fel, bir də fel, yeno də fel düzəlir: *ağ* – *ağar* (maq) – *ağart* (maq) – *ağartdır* (maq) – *ağartdırıl* (maq).

§206. Feldən fel düzəldənlərin beş növünə tesadüf edilir:

1) Feldən fel düzəlir: *sür* (mək) – *sürü* (mək).

2) Feldən ad, sonra fel düzəlir: *yar* (maq) – *yara* – *yarala* (maq).

3) Feldən fel, sonra fel düzəlir: *çix* (maq) – *çixar* (maq) – *çixart* (maq).

4) Feldən ad, sonra fel, yeno də fel düzəlir: *düy* (mək) – *düymə* – *düymələmə* (mək) – *düyməlat* (mək).

5) Feldən fel, sonra fel, yeno də fel düzəlir: *dan* (maq) – *danış* (maq) – *danışdır* (maq) – *danışdırıl* (maq) və s.

§207. Adlardan zərf düzəldənlərin iki, feldən zərf düzəldənlərin isə bir növünə tesadüf edilir.

a) Addan *zərf*: *bir* – *birdan*.

b) Addan ad, sonra *zərf*: *sağ* – *saqliq* – *saqliqla*.

§208. 4. Şəkilçilərin mona ardıcılılığında mühüm xüsusiyyətlərdən biri de ondan ibarətdir ki, her hansı bir kökə ayrı-ayrılıqla müxtəlif şəkilçilər artırmalıq bir sıra yeni monalı sözlər əmələ getirilir, məsələn, *dil*, *dilə* (mək), *dilək*, *dilçi*, *dilli*, *dilsiz*, *dilən* (mək), *dilçək*; *göz*, *gözlük*, *gözlə* (mək), *gözətçi*, *gözlü*, *gözsüz* və s.

Morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində əsaslı rol oynayan bu xüsusiyyət bütün sözlərə cini dərəcədə aid ola bilmir. Belə ki, bəzi sözlərə ancaq bir və ya iki şəkilçi artırmaq mümkün olduğu halda, bəzilərinə üç və dörd, bəzilərinə da daha çox şəkilçi artırmaq mümkün olur.

§209. Ayrılıqla müxtəlif monalı sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmək cəhətindən sözləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) Ancaq bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul edənlər:

istirahət – *istirahət-siz*

qanat – *qanat-siz*

2) İki müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

ağlı – *-li* – *-siz* *fikir* – *-li* – *-siz* *qüssə* – *-li* – *-siz* *səs* – *-li* – *-siz*

3) Üç müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

yuxu – *-lu* – *-suz* – *-cul* *at* – *-li* – *-siz* – *-cil* *diz* – *-li* – *-siz* – *-lik*

4) Dörd müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

duz – *-lu* – *-suz* – *-la* (maq) *bağ* – *-lq* – *-siz* – *-ça* – *-ban*

göz – *-lü* – *-süz* – *-lük* – *-la* (mək) *gül* – *-lü* – *-süz* – *-lük* – *-dan*

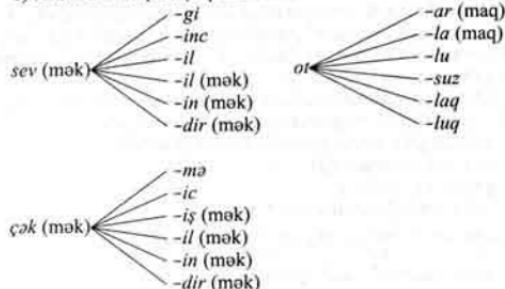
5) Beş müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

dil – *-li* – *-siz* – *-ci* – *-ə* (mək) – *-çək* *bas* – *-h* – *-siz* – *-ci* – *-la* (maq) – *-hq*

dol (maq) – *u* – *ğun* – *-muş* – *-uş* (maq) – *-dur* (maq)

döy (mək) – *üş* – *uş* (mək) – *-ün* (mək) – *-ül* (mək) – *-dür* (mək)

6) Altı müxtəlif şəkilçi qəbul edənlər:

§210. 5. Şəkilçilərin mənə ardıcıllığında müüm yer tutan cohetlərdən biri də budur ki, bir şəkilçi ancaq müyyən mənali sözlər artırır və bir mənə ifadə edən yeni sözlər düzəldir; başqa şəkilçi iso müxtəlif mənali bir sira sözlər artırılaraq və müxtəlif mənaya malik yeni söz qrupları düzəldir.

Dilimizdə *-daş*, *-dan* şəkilçiləri bir mənə xüsusiyyətinə malik sözlər emalə gətirir, *-çı*, *-çı*, *-cu*, *-cü*; *-lı*, *-li*, *-lu*, *-lü* şəkilçiləri vasitəsilə bir sira mənə xüsusiyyətinə malik (məsolən, *çəkməci*, *koxoçozi*, *zərbəci*, *kəndli*, *atlı*, *Həsənli*) sözləri düzəldilir. *-lıq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçiləri vasitəsilə düzələn müxtəlif mənali söz qruplarının sayı iso dəha çoxdur.

SÖZDÜZƏLDİCİ ŞƏKİLÇİLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ GÖR TƏSNİFİ

§211. Azərbaycan dilində olan sözdüzəldici şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi özünəməxsus spesifik xüsusiyyət daşıyır.

Rus dilində adlardan isim və sıfat düzəldən şəkilçilər müyyəyn-losdiyi və formalasdığı halda, bizim dilimizdə belə müyyəynloşmə və formalasma zəifdir. Azərbaycan dilində isim və sıfata məxsus şəkilçilər, əsasən, ümumi forma əlamətlərinə malikdir. Dilimizdə, çox zaman, eyni şəkilçi həm leksik, həm leksik-grammatik, həm grammatic-leksik, həm də (bəzən) grammatic şəkilçi kimi çıxış edir və bunun hansı növə aid olduğu sözlərlə olan əlaqəsinə, birləş-

diyi sözün semantikasına əsasən müyyəyon edilir; məsolən, *Azərbaycanda yanacaq məhsullarının mənbələri tükənməzdir*. Məşin durağda dayandı. *Yazılıcağ məktub*. *Məktub yazılıcağdır* misallarında birincidə *-acəq* leksik, ikincidə leksik-grammatik, üçüncüdə grammatic-leksik, dördüncüdə iso grammatic şəkilçidir. Bunun kimi *gənclik* sözündəki *-lik* şəkilçisi leksik, beşlik sözündəki *-lik* grammatic-leksik şəkilçidir. *Atlı* və *yağlı* sözlərinə emalə gətirmiş *-lı* şəkilçisi leksik-grammatik olsa da, *atlı* sözü attributiv isim, *yağlı* sözü iso sıfatdır.

§212. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən bütün sözdüzəldici şəkilçilərin xüsusiyyətlərini nəzəro alaraq, onları nitq hissələri üzrə bəzən gruplandırımaq olar:

1) Ad düzəldən şəkilçilər: adlardan ad düzəldənlər, fellərdən ad düzəldənlər.

2) Fel düzəldən şəkilçilər: adlardan fel düzəldənlər, feldən fel düzəldənlər.

3) Zərf düzəldən şəkilçilər: adlardan zərf düzəldənlər, feldən zərf düzəldənlər.

AD DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

§213. *Adlardan ad düzəldən şəkilçilər*. Bu şəkilçilər məhsuldalar və qeyri-məhsuldalar olaraq iki qrupa bölünür.

Adlardan ad düzəldən məhsuldalar şəkilçilər

-lıq, *-lik*, *-luq*, *-lük* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə başlıca olaraq on bir mənə qrupuna birləşən adlar düzəldilir:

1) Bir cisinin çox olduğu məkanı bildirən attributiv isimlər: *ağaclıq*, *dağlıq*, *bağlıq*, *odulnılıq*, *üzümülik*, *dərəlik* və s.

2) Geyim şəhərlərinə ifadə edən, yemək və zamana mənşəbiyyəti olan attributiv isimlər; məsolən, *köynəklik*, *paltoluq*, *borşluq*, *plovluq*, *güləlik*, *aylıq* və s.

3) Müyyəyon sonat, peşə və ixtisas sahibini bildirən substantiv isimlər; məsolən, *dülgərlik*, *həkimlik*, *zərgərlik*, *ovçuluq* və s.

4) Mənəvi keyfiyyətləri özündən eks etdirən substantiv isimlər; məsolən, *yaxşılıq*, *pislilik*, *insanlıq*, *qorxaqlıq*, *igidlilik*, *qoçaqlıq*, *lovğalıq* və s.

5) Cisimlərə məxsus əlaməti eks etdirən substantiv isimlər; məsolən, *bərklik*, *boşluq*, *uzunluq*, *sariqliq*, *qırmızılıq*, *köklük*, *yağsızlıq* və s.

6) Mənsubiyyət və adətkarlıq bildirən, qismən mənfi mənada işlədilən substantiv isimlər; məsolən, *dağlıq, kəndlik, uzunçuluq, süründürməçilik, mənlik, sənlik* və s.

7) Bədən üzvlərinə moxsus bir oşya bildirən substantiv isimlər; məsolən, *gözlük, əllik, başlıq, arxalıq, barmaqlıq* və s.

8) Təbiət hadiselerinə uyğun müddət davamını bildirən substantiv isimlər; məsolən, *yağışlıq, nəmlik, quraqlıq* və s.

9) Müəyyən komiyətə oks etdirən attributiv isimlər; məsolən, *üçlük, beslik, yüzlük, onluq* və s.

10) Voziyət bildirən substantiv isimlər; məsolən, *üstünlük, birincilik, ikinciçilik, gerilik* və s.

11) Qeyri-müəyyən komiyət bildirən substantiv isimlər; məsolən, *azlıq, coxluq* və s.

Ş214. Dilimizdə *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi çox geniş dairədə yayılmışsa da, onları qəbul etməyən söz qruplarına da təsadif edilir.

1) *Kisəcik, quşcuğaz, dayça* kimi kiçiklik bildirən isimlər.

2) *-lar, -lar və -gil* şəkilçiləri ilə düzələn *qızınlıq, atamgil* və s. kimi isimlər.

3) *Bakı, Lənkəran, Dağıstan* kimi məkan bildirən xüsusi isimlər.

4) *galon, duran, keçmiş, yazılış, yazdığım, çıxacaq, yeməli, içməli, oxumalı* kimi bütün feli sıfətlər.

Ş215. *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitosılı, əsasən, altı mənə qrupunda birləşən adlar düzəldilir:

1) Müəyyən bir oşya ilə məşğul olan peşə sahibini bildirən attributiv isimlər; məsolən, *dəmirçi, kömürçü, çəkməçi* və s.

2) İctimai hadisə ilə məşğul olan ixtisas sahibini və ya vozifəni bildirən isimlər; məsolən, *yaziçi, dilçi, ədəbiyyatçı, təbliğatçı, təşviqatçı* və s.

3) Maldarlıq və kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan şəxsi bildirən attributiv isimlər; məsolən, *toyuqçu, qoyunçu, pambıqcı, üzümçü* və s.

4) Minik vasitələrin və kənd təsərrüfatı maşınlarını hərəkətə gotirməyi peşə etmiş şəxslər adları; məsolən, *arabaçı, faytonçu, təyyarəçi, traktorçu, kombaynçı* və s.

5) Bəzi mücorrdə monovi xüsusiyyəti özündə oks etdirən və mənfi mənə ifadə edən isimlər; məsolən, *yalançı, küküç, cürükcük, süründürməçi* və s.

6) Müəyyən məkanı monsubiyyəti olan, qismən de bu məkanla əlaqədar iş gəronu bildirən isimlər; məsolən, *dağçı, arançı, kəndçi, yaylaççı* və s.

Ş216. *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitesilə dilimizdə yənə de rongarəng mənə xüsusiyyətlərinə malik söz qrupları əmələ götürülür:

1) Əşyanın keyfiyyətini bildirən sıfətlər; məsolən, *yağlı, günsəlli, ağılli, sulu, aylı, çirkili* və s.

2) Şəxse monsub xüsusiyyətləri bildirən sıfətlər; məsolən, *ordenli, pullu* və s.

3) Həqiqi mənasından çox məcazi mənə bildirən sıfətlər; məsolən, *dilli, ağızlı, başlı, dişli* və s.

4) Məkəna monsubiyyət bildirən attributiv isimlər; məsolən, *kəndli, şəhərli, bakılı, dağlı, qazaxlı* və s.

5) Familiya, yaxud kənd, şəhər adları bildirən xüsusi isimlər; məsolən, *Həsənli, Günsəlli, Zeynallı, Muradlı, Qaradonlu, Armutlu, Yardımlı*.

6) İnsan və ya heyvan adlarını bildirən xüsusi isimlər; məsolən, *Güllü, Kallı, Telli* və s.

Ş217. *-çıq, -cik, -cuq, -cük* şəkilçisi. Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitosılı isimlərdən kiçiltmə və çox zaman birinci şəxs monsubiyyət şəkilçisinin tokı ilə (*-cığım, -cuğum, -cıyım, -cüyüm* şəklində) işlədilərək, ezişləmə monasını bildirən isimlər əmələ götürür.

1) Qohumluq bildirən isimlərdə ezişləmə menası; məsolən, *ana-cığım, nənəciyim, oğulcuğum* və s.

2) Əşya və heyvan adlarını monsubiyyət şəkilçisi ilə ezişləmə, kiçiltmə monası; məsolən, *evciyim, evcik, pişkiçiyim, pişkiçik* və s.

3) Bəzi oşya və yer adlarında kiçiltmə monası; məsolən, *təpacık, dərcəcik, takorcik* və s.

Dilimizdə homin şəkilçiyə -az, -əz ünsürünün əlavəsi ilə yazılıqlı monası əmələ götürən *-cığaz, -cızır, -cuğaz, -cüzəz* variantları da işlədilir; məsolən, *quzucuğaz, bülbülcəyəz, tiflisiçəyəz, heyvancıçəyəz* və s.

-ça, -çə. Bu şəkilçi vasitosılı dilimizdə əşyanın və ya heyvanın kiçikliyini bildirən isimlər düzəldilir; məsolən, *dayca, kəlçə, qazança, lüğətçə* və s.

-siz, -sız, -suz, -süz şəkilçisi. Homin şəkilçi vasitosılı əşyanın mövjud olmadığını bildirən sıfətlər əmələ götürülür; məsolən, *evisz, dilsiz, adamsız, yağısz, ağılsız, susuz* və s.

-çıraq, -cılık, -çuluq, -çülükk şəkilçisi. Müasir dilimizdə son zamanlar formalşmaqdə olan mürəkkəb şəkilçilərdən olub, mücorrdəlik mənası verən substantiv isimlər əmələ götürür; məsolən, *rüşvəycılıq, dixorçuluq, kasibçılıq, bağçılıq, liberalçılıq, nigarançılıq* və s.

-daş şəkilçisi. Dilimizdə ancaq bir səs tərkibində sabitləşmiş bu şəkilçi vasitəsi, şərqlik bildirən substantiv isimlər əmələ götürülür; məsolən, *yoldas*, *vətəndas*, *sirdas*, *məsləkdəs*, *əməkdəs* və s.

-ı, -i, -u, -ü şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə, əsasən beş mənə ifadə edən adlar əmələ götürülür:

1) Musiqi havaları ifadə edən attributiv isimlər; məsolən, *ceyranı*, *vağzalı* və s.

2) Rəng bildirən attributiv isimlər; məsolən, *buğdayı*, *qəhvəyi*, *şabalıdı* və s.

3) Dad bildirən substantiv isimlər; məsolən, *turşu*, *şirni* və s.

4) Forma və xüsusiyyət bildirən adlar; məsolən, *armudu*, *xurmayı* və s.

5) Vaxtile dilimizdə iğid, qoçaq, döyüşkən mənasında işlənmiş *qoç* sözündən düzəlmış *qoçu*.

-ki, -ki, -ku, -kü şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə zaman mənali sıfırlar əmələ götürülür; məsolən, *axşamkı*, *səhərki*, *bugünkü*, *əvvəlki* və s.

-inki, -inkı, -unku, -ünkü şəkilçisi. Bu şəkilçi öz mənşəyi etibarilə yiyəlik halına **-ki, -ki, -ku, -kü** şəkilçisinin olavesi ilə düzəlmədir. Bu şəkilçi vasitəsilə takidli mənşəbiyyət mənası əmələ götürülür; məsolən, *dağınkı*, *elinkı*, *guzununku*, *sürününkü* və s.

-dakı, -dakı şəkilçisi. Bu şəkilçi da mürəkkəb olub, ismin yerlik hal şəkilçisi ilə **-ki, -ki** şəkilçisinin birləşməsindən düzəlmədir.

Həmin şəkilçi vasitəsilə müəyyən bir əşyanın olduğu yeri göstəren sıfırlar əmələ götürülür; məsolən, *evdakı* (kitab), *bağdakı* (ağaclar), *səbədakı* (üzüm), *mağazadakı* (mallar) və s.

-ltı, -ltı, -altı, -altı şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə töqlidi sözlərdən fel əmələ götürülür; məsolən, *tappılı*, *cingilti*, *gurulu*, *cüyültü* və s.

-lar, -lor şəkilçisi. Məktəb qrammatikalarında kəmiyyət şəkilçisi kimi verilən **-lar, -lor** bildiyimiz kimi əsasən qrammatik-leksik bir şəkilcidir. Lakin o eyni zamanda, dilimizdə bir leksik şəkilçi kimi de işlədir və üç mənə çalarlıqına malik substantiv isimlər əmələ götürir.

1) Tarixi əhəmiyyətə malik şəxs adları; məsolən, *iyirmi altılar* (26 Bakı komissarı), *dördlər* (Papaninçilər), *qırxlar*, *yeddilər*, *üçlər* (dini mistik adlar).

2) İctimai əhəmiyyəti olan şəxs adları; məsolən, *qırmızılar*, *ağlar*, *qaralar* və s.

3) Xüsusi şəxs və məkan adları; məsolən, *Şahlar*, *Ağalar*, *Baylər*, *Göylər*, *Abdallar* və s.

Adlardan ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilər

ş218. -cl, -cil, -cul, -cül. Bu şəkilçi vasitəsilə sūrəklili və qismən də güclü bir olamoti oks etdiron sıfırlar əmələ götürülür; məsolən, *yuxucıl*, *gonagıl*, *kefcıl*, *gabagıl*, *ardıcıl*, *ölümçıl* və s.

-ov, -öv. Bu şəkilçi dilimizdə qosuldugu sözün tərkibinə qoşularaq itməkdə olan qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən biridir. Müasir dilimizdə həmin şəkilçi ilə düzələn sözlər əksər hallarda kök və şəkilçilərinə görə tərkib hissələrinə ayrılmır; məsolən, *bülöv*, *kösöv*, *əlov* və s. Belə sözlərin bozisində iso köklərin mənası tamamilə arxaşlaşmışdır; məsolən, *buzon*, *buxon*, *buxov* və s.

-a, -ə. Az məhsuldar olub *lavaya*, *qoza*, *küpə*, *geçə* kimi substantiv isimlər əmələ götürir. Həmin şəkilçi də, **-ov/-öv** şəkilçisi kimi, qosuldugu sözün tərkibinə qarşıqara öz müstəqilliyini itirmək üzərdir. Hətta dilimizdə əslində bu şəkilçi ilə düzəldilmiş *baca*, *kökə*, *ala*, *topa* kimi düzəltmə sözləri kök və şəkilçilərinə ayırmak mümkün deyildir.

-calı. Ancaq bir fonetik varianti olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə məkan bildirən substantiv xüsusi isimlər əmələ götürülür; məsolən, *Qaracalı*, *Saricalı*, *Alicalı* və s.

-man. Ancaq bir fonetik varianti olan bu şəkilçi vasitəsilə üstünlük dərəcəsi keyfiyyətinə malik sözlər düzəldilir; məsolən, *qocaman*, *şisman*, *Qaraman* və s.

Qumsal, oxlov, Gültəkin, adaxlı, ucqar, solaxay sözlərindən olan **-sal, -lov, -takin, -axlı, -qar** və **-axay** şəkilçiləri da tek-tek sözlərde tosadıf edilir.

Adlardan ad düzəldən şəkilçilərin içərisində bozun məhsuldar, çox zaman qeyri-məhsuldar olaraq formalasən şəkilçilər də vardır. Bu şəkilçilər fars, örob və rus dillerinə aiddir.¹

Fellərdən ad düzəldən şəkilçilər

ş219. Azərbaycan dilində feldən ad düzəldən şəkilçilər adlardan ad düzəldən şəkilçilər nisbetən dəha maraqlıdır. Çünkü burada bir nitq hissəsindən başqa nitq hissəsi (adlardan fel) əmələ götürülür.

Fellərdən ad düzəldən şəkilçiləri də məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaq üzərə iki qrupa ayırmak olar.

¹ Örob, fars və rus dillerindən alınmış sözlerin tərkibində dilimizə gəlmış şəkilçiləri *alınma şəkilçilər* adı altında söz yaradma prosesinin morfoloji vasitəsi kimi sociyolondirmə özünü doğrulturnur. Həmin şəkilçilərin çox cüzi bir qismi dilimiz öz sözlerinə birləşə bilir (-şünas - dilşünas, -baz - səzbaz, -dan - çaydan, -xor - çayxor, -dar - evdar və s.).

Məhsuldar şəkilçilər

§220. -aq, -ək, -q, -k. Bunlar öz mənşeyi etibarilə on qədim şəkilçilərdəndir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və ya attributiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *yataq, qapaq, çataq, qaçaq, kəsək, ürkək, sinaq, daraq, istək, ələk* və s.

-iq, -ik, -uq, -ük, -q, -k. Dilimizdə həmin şəkilçi vasitəsilə bir sira attributiv və substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *qırıq, çatıq, aşıq, kəsik, buruq, sökük, sönük, çatıq, təpik* və s.

-qa, -ğə, -ga, -ğə. Bu şəkilçilər dilimizdə çox zaman sonor və cingillilik samitləri bitən sözlərə oləvə edilərək hərəkət, cisim və hətta hoşərat adlarını əmələ getirir; məsolən, *qovğa, qovurğa, qarisqa, döngə, sıüpürgə* və s.

-qi, -ki, -qu, -kü, -ğı, -ki, -ğu, -gü. Köklərlə olan səs münasiətində daha daşıqlılaşmış olan bu şəkilçilər ancaq samitlə bitən sözlərə artırılır. Onun *q* və *k* soslu variantı kar samitlə bitən sözlərə, *ğ* və *q* sesli variantı sonor və cingillilik samitlə bitən sözlərə oləvə edilir.

Müsəir dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə substantiv, bəzən de attributiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *asqı, seçki, pusqu, sürtgü, sarğı, vurğu, silgi, bölgü* və s.

-ı, -i, -u, -ü. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən, substantiv adlar əmələ getirilir; məsolən, *yazı, çəki, dolu, sürüt* və s.

-tu, -ti, -tu, -tü. Şəkilçilər vasitəsilə əsasən substantiv adlar əmələ getirilir; məsolən, *bagırı, ağarti, göyərti, qızartı, cürcəti* və s.

Misallarda gördiyümüz kimi, bu şəkilçi r ilə bitən təsirsiz fellərə oləvə edilir.

-ım, -in, -un, -ün. Ancaq samitlə bitən təkhəcalı, bəzən de ikihecalı fellərə oləvə edilir və söz düzülmə dairəsi getdikcə məhdudlaşır. Bu şəkilçinin bir variantını, demək olar ki, **-ım, -im, -um, -üm** təşkil edir. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən, substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *sagın, axın, əkin, biçin, galın, qoşun, atım, içim, udum, büüküm, görüm* və s.

-int, -inti, -untu, -üntü. Dilimizdə həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *qırıntı, gəzinti, ovuntu, çökiñti* və s.

-ict, -ici, -ucu, -ücü. Bunun *-ycı, -yıcı, -yucu, -yücü* variantlarına təsadüf edilir. Həmin şəkilçi vasitəsilə, əsasən attributiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *alıcı, satıcı, seçici, kasıcı, qurucu, yuyucu, süzücü* və s.

-ılı, -ılı, -ulu, -ülli. Son zamanlar formalaşmaqdə olan bu şəkilçi vasitəsilə tam attributiv adlar (sifətlər) əmələ getirilir; məsolən, *sarılı, sarılı, əkili, qurulu, qoşulu, örtülü* və s.

-qan, -kan, -ğan, -kən. Həmin şəkilçi vasitəsilə müxtəlif mənəyə malik adlar əmələ getirilir:

a) bir hərəkəti oləmat kimi əks etdirən sözlər; məsolən, *çalışqan, qudurğan, döyüşkən* və s.

b) bir hərəkəti möşq olmaq xüsusiyyətinə malik substantiv heyvan adları; məsolən, *çalğan, kəsəyən* və s.

c) bir hərəkəti özündə bilavasitə və ya olamət kimi əks etdirən sözlər; məsolən, *burulğan, sürüşkən, yarılğan* və s.

-qın, -kin, -qun, -kün, -ığın, -gin, -ğın, -gün, -ğün. Həmin şəkilçi vasitəsilə felin təsirli və ya təsirizliyində asılı olmayaq hal-veziyət bildirən sözlər əmələ getirilir; məsolən, *basqın, kəskin, coşqın, ötkün, azğın, gərgin, vurgın, sürgün* və s.

-an, -ən, -yan, -yən. Bu əslində feli sıfat (grammatik-leksik) şəkilçisi olduğunda baxmayaq, eyni zamanda leksik-qrammatik və hətta leksik şəkilçi yerində de işlənir.

Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv və attributiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *qapın, qalxan, ayran, günəşbaxan, əliyuzyan, güləyən* və s.

-anaq, -ənək. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə əsasən attributiv, bəzən de substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *sızanaq, tozanaq, döyüñək, bığınak* və s.

-ar, -ər, -r. Bu əslində qrammatik şəkilçidir. Vəziyyətdən asılı olaraq qrammatik-leksik və leksik-qrammatik şəkilçi yerində keçə bilər. Dilimizdə bir leksik-qrammatik şəkilçi kimi substantiv və attributiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *açar, çapar, dəyər, kəsar* və s.

-maz, -əmaz. Əslində inkar şəkilçisi ilə qeyri-qatı galəcək zaman şəkilçisinin birləşməsindən törmədir. Bu birləşmə dilimizdə həm leksik-qrammatik, həm de leksik şəkilçi kimi de formalaşmışdır; məsolən, *qanmaz, Qorxmaz, dinnəz, yaramaz, Solmaz, axmaz* və s.

-acaq, -əcək. Öz mənşeyi etibarilə müəyyən galəcək zaman şəkilçisi olub, dilimizdə eyni zamanda bir leksik-qrammatik şəkilçi kimi de formalaşmışdır; məsolən, *qanacaq, yanacaq, qorxacaq, gələcək, gedəcək* və s.

-cag, -əcək. Bu şəkilçi, əsasən, n sonor samiti ilə bitən sözlərə oləvə edilərək, rəngarəng mənələr əks etdirən adlar əmələ getirir; məsolən, *sallancaq, utancaq, bürünçək, sevincək* və s.

-miş, -miş, -muş, -müs. Nəqli keçmiş zaman şəkilçisi olub, dilimizdə eyni zamanda bir leksik-qrammatik şəkilçi mənasını da kasb etmişdir; məsolən, *keçmiş, bitmiş, durmuş, ölmüş* və s.

-ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış, -ış. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə müxtəlif mənaları ifadə edən substantiv adlar əmələ getirilir:

a) vəziyyət və xüsusiyyət bildirən adlar; məsolən, *gülüş, eniş, titrış, baxış* və s.

b) horakatın naticasını ifadə edən adlar; məsolən, *dönüş, golüş, tikiş, görüş* və s.

c) cisim, şəxs və hadisə ifadə edən adlar; məsolən, *yarış, arayış, göstəriş, tanış* və s.

-ma, -ma. Öz monşayı etibarilə *-maq, -mək* məsədər şəkilçilərinən törəmisi olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə attributiv və substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *qovurma, süzmə, diymə, qoşma, qırma, çalma, alışma, sūrmə, dolma* və s.

Az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

§221. -qac, -ğac, -gec, -gac. Həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəlir; məsolən, *savğac, süzgac, üzgac* və s.

-inc, -inc, -unc, -ünc. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isim və sıfırlar düzəldilir; məsolən, *gazinc, sevinc, girinc, gülünc* və s.

-ca, -ca. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəldilir; məsolən, *düşünca, əylanca* və s.

-maca, -məca. Həmin şəkilçi vasitəsilə substantiv adlar əmələ getirilir; məsolən, *atmaca, tapmaca, gülmcə, bilmaca* və s.

-ır, -ır, -ur, -ür. Bunlar vasitəsilə substantiv isimlər əmələ getirilir; məsolən, *yatrı, gəlir, kəsir* və s.

-mag, -mək. Əslində məsədər şəkilçisi olub dilimizin qadım dövrlərində məhsuldar leksik şəkilçi kimi da işlənməşdir. Müasir dövrdə qeyri-məhsuldar şəkilçi yerinə keçmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə substantiv isimlər düzəldilir, məsolən, *çaxmaq, yemək, qazmaq* və s.

-id, -id, -ud, -üd, -d. Sait və sonor samiti ilə bitonlara d, başqa samitlə bitonlara iso *-id, -id, -ud, -üd* olavaş edilərək, substantiv adlar əmələ getirilir; məsolən, *keçid, qurud, öyünd* və s.

FEL DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

§222. Dilimizdə adların artımı an çok başqa dillerdən sözlərin gəlməsi, köklərə şəkilçilərin artırılması və sözlərin birləşərək yeni söz əmələ getirməsi yolu ilə getmişə, fellərdə bu proses ancaq şəkilçilər və sözlərin birləşməsi hesabına olmuşdur.

Müasir dilimizdə işlənən sadə fellər bizi dilimizin an qodim dövrlərinə aparıb çıxardı ki, onun şəkilçilər hesabına artımı prosesi da isimlərin bu yolla artımı prosesindən daha qodimdir. Fellərin əmələgəlmə prosesində iştirak edən şəkilçilər fellərlə əlaqədər olub, bu və ya digər qaydada onlardan törəmədir. Fellərin artımı prosesi ümumiyyətlə məhdud olduğu üçün, fel düzəldən şəkilçilərin miqdarı da məhduddur. Bu məhdudluq an çok feldən fel düzəldən şəkilçilərə özünü göstərir.

Adlardan fel düzəldən məhsuldar şəkilçilər

§223. -la, -la. Nitq hissələrinə görə bu şəkilçi vasitəsilə an çok isimlərdən, az miqdarda iso sıfat, say və mimemlərdən (toqlidi sözlərdən) fel düzəldilir; məsolən:

1) isimlərdən: *gözla, bizlə, başla, yağıla, sula, suvagla, dişlə* və s.

2) sıfatlarından: *pislə, garala, tamızlı* və s.

3) səyarlardan: *cüllə, beşlə* və s.

4) toqlidi sözlərdən: *gurla, sizla, püflə* və s.

Bütün fellər kimi *-la, -la* şəkilçisi ilə düzəlon fellər də öz tosırkı və ya tosırızılık mənasından asılı olaraq müvafiq növbə düşə bilir; məsolən, *ışlı* (mək), *ışlı* (mək), *ışlı* (mək), *qarşılıq* (maq), *qarşılıq* (maq), *qarşılıq* (maq) və s. Lakin dilimizdə bir sıra isimlər vardır ki, onlar *-la, -la* şəkilçilərini ancaq növbə şəkilçiləri ilə birləşdə qəbul edir və ancaq *-la, -la* şəkilçisi ilə işlənilir; məsolən, *dillən* (mək), *yaxşılaş* (maq), *aydınlat* (maq) və s. Bu sözlərde *dillən* (mək), *yaxşılaş* (maq), *aydınla* (maq) şəklində işlənə bilmədiyindən burada *-la, -la* və *-lat* isimlərdən fel düzəldən şəkilçilər kimi çıxış edir və formalıdır.

Bu onu göstərir ki, müasir Azərbaycan dilində adlardan fel düzəldən *-la, -la* şəkilçisi möchul, qayğılı və qarşılıq növbə şəkilçiləri ilə birləşdə *-lan, -lan, -lat, -lat* və *-laş, -laş* şəkilçilərini əmələ getirmədir.

-lan, -lən. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif menali adlardan dili-mizdə qayıdış monasını əks etdirən təsirsiz fellor əmələ gotırılır; *məsolən, budaqlanmaq, yarpaqlanmaq, ağıllanmaq, hırsızlaşmak, dillənmək, evlənmək, xəstələnmək, şübhələnmək* və s.

-laş, -laş. Bu şəkilçi vasitəsilə müxtəlif menali adlardan eyni zamanda aşağıdakı müxtəlif mənə xüsusiyyətinə malik təsirsiz fellor əmələ gotırılır:

a) bir sıra substantiv isimlərə əlavə edilərək, qarşılıq monası ifadə edən fellor; *məsolən, vidalaş (maq), sözlaş (mək), məktublaş (maq), himlaş (mək), dərdlaş (mək)* və s.

b) bir sıra substantiv isimlərə və bir sayına əlavə edilərək, müş-tərək menali fellor; *məsolən, kolxozlaş (maq), qatarlaş (maq), birləş (mək)* və s.

c) bir sıra attributiv isimlərə və sıfotlara əlavə edilərək, əlamət və xüsusiyyət mənası verən fellor; *məsolən, yeniləş (mək), gözallış (mək), kışlaş (mək), vəhşiləş (mək), kütləş (mək), cırkınləş (mək)* və s.

-lat, -lat. Bu şəkilçi **-lan, -lən** və **-laş, -laş** şəkilçilərinə nis-boton az işlənilər. Həmin şəkilçi vasitəsilə sıfatlarından keçici növü təsirli fellor əmələ gotırılır; *məsolən, aydınlat (maq), yoğunlat (maq), yüngülləş (mək), cırklət (mək)* və s.

Bəzi hallarda **-lan** və **-lat** şəkilçilərinin köklərə qarşırağ itməsi hallarında təsadüf edilir. Bu hadisə köklərin arxaikleşməsi nati-casında baş verir; *məsolən, aldat (maq), aldan (maq)* sözlərində *al* kök olub, *-dat* və *-dan* ünsürlərində *l* sesini *d* sesi ilə əvəz edilmiş **-lat** və **-lan** şəkilçilərinin variantlarındır. Sözlərin kökü olan *al* öz yalan monasının müasir dilimizdə itirərək, arxaikleşmişdir.

-a, -ə. Həmin şəkilçi vasitəsilə isim, sıfot və saylardan təsirli və təsirsiz fellor düzəldilir; *məsolən, dilo (mək), sana (maq), boşa (maq), qapa (maq)* təsirli, *yasa (maq), yara (maq)* təsirsiz.

İkinci hecasında qapalı sait olan sözlərə **-a**, **-ə** artırıldıqda sözün qapalı saiti düşür; *məsolən, oyna (maq), bənzə (mək)* və s.

-al, -əl, -l. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə attributiv isimlərdən və sıfotlərdən müəyyən halı *ya* ya *vəziyyəti* əks etdirən təsirsiz fellor düzəldilir; *məsolən, sağal (maq), boşal (maq), daral (maq), dözel (mək), incəl (mək), qaral (maq)* və s.

-ar, -ər. Bu şəkilçi vasitəsilə sıfotlərdən hal bildirən təsirsiz, isimlərdən isə çox zaman hərəkət bildirən təsirli fellor düzəldilir; *məsolən, ağar (maq), göyər (mək), bozar (maq), qızar (maq), otar (maq), yaşar (maq)* və s.

Adlardan fel düzəldən az məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər

§224. -ix, -ik, -ux, -ük. Müasir dilimizdə bu şəkilçi ilə *darix (maq), gecik (mək), acux (maq), pisik (mək), sırnık (mək)* kimi təsirsiz fellor düzəldilir.

-ı, -i, -u, -ü. Müasir dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə sıfotlərdən təsirsiz fellor əmələ gotırılır; *məsolən, acı (maq), turşu (maq), bərkə (mək), tangı (mək)* və s.

-sa, -sa. Bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə bir neçə söz düzəldilir; *məsolən, susa (maq), qaribəsə (mək)* və s. Bununla belə dilimizdə bu gün sada kimi görünen bir sıra sözlərdə bu şəkilçinin izini tapmaq mümkünündür; *məsolən, görsət (mək), görsən (mək)* fellorlarının kökü *gör* (mək) olduğu aydınlaşdır. Əgər *gör* fellinin öslü göz olduğunu nozoraalsaq, o zaman buradakı **-sa** şəkilçisinin isimdən fel düzəldən bir şəkilçi olduğu meydana çıxır.

-qır, -kir, -qur, -kür. Bu şəkilçi, əsasən, təqliidi sözlərə (mem-lərə) artırlaraq fellor əmələ gotırır, köklər müstəqiliyini itirdikdə sədəf sözlərə çevrilir; *məsolən, fışqır (maq), hayqır (maq), qışqır (maq), əskür (mək), püşkür (mək)* və s.

Yuxarıda göstərilənlərdən başqa *yadırğamaq* və *əsirga (mək)* sözlərində **-ırğa, -ırga** şəkilçisino de təsadüf edilir.

Fellərdən fel düzəldən şəkilçilər

§225. Ümumiyyətlə, fellor diilde, başqa nitq hissələrinə nisboton özüne xas elamətlər ilə dəha çox forqləmon bir kateqoriya olduğundan onun söz yaradıcılığı (feldən fel düzəlmə) prosesi də maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir.

Bu xüsusiyyətlərden biri ondan ibarətdir ki, feldən əmələ gelmiş fellor, başqa nitq hissələrindən forqlı olaraq tokca yeni məfhüm ifadə etməklə möhdudlaşmış, eyni zamanda onda müəyyən bir qrammatik monanın əmələ golmasına də səbəb olur. *Məsolən, çəkmə* sözündən düzəlmələ *çəkməci* sözü *ve ya* yağ sözündən düzəlmələ *yığış* sözü bir məfhüməndən ikinci bir məfhüm (*çəkmə* təkmiklə məşğıl olan adam, bir eysadaya yağın olmaması məfhümünü) əmələ gotirildiyi halda, *yaz (maq)* sözündən düzəlmələ *yazılı (maq)* sözü neinki hərəkətin başqa növünü əmələ getirir, hətta işin icrası üçün obyekti teləb etmək etti-yacını ortadan qaldırır, başqa sözle desək təsirli feli təsirsiz hala salır.

Bundan başka *yaz* (maq) sözündə hərəkət məlum bir subyekt torofindən icra olunursa, *yazılmaq* felində başqa naməlum bir subyekt torofindən icra olunur.

Demoli, burada feldən fel düzəldən şəkilçilərin iki mühüm və fırqlı funksiyası meydana çıxır: 1) yeni möfhüm əməlo gotirir; 2) hərəkətin obyekti və subyekti olan əlaqəsini müəyyənləşdirir.

Ona görə də feldən fel düzəldən şəkilçiləri leksika və qrammatika arasındaki six əlaqəni daha ayəni göstərən dil ünsürləri hesab etmək olar.

Məlumdur ki, fellor nitqimizdə, ümumiyyətə, bir torofdən subyekti və obyekti olaqələri, digər torofdən zaman və məkan münasibətlərini müəyyənləşdirən bir nitq hissəsidir.

Ona görə də feldən fel düzəldən şəkilçiləri, ümumiyyətə, iki qismə ayırmalı olar: fellərdən zamanla əlaqədar torz monası əməlo gotirən şəkilçilər; fellərdə subyekti və obyekti münasibət monası əməlo gotirən şəkilçilər.

Birinci qrupa mənşəbənən şəkilçilər dilimizdə qeyri-məhsuldardır.

-a, -ə. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkətin daha geniş miqyasda icrasımı bildirən tosirli fellor əməlo gotirilir: mosolən, *tixa* (maq), *sana* (maq).

Bir sıra fellərdə bu şəkilçi köklərin tərkibinə qarşılaşaq itməkdə olduğu müşahidə edilir; mosolən, *dara* (maq) və *ara* (maq) fellori *dar* (maq), *ar* (maq) fellərindən törməsdir. Vaxtılı müsteqil monaya malik olmuş bu fellor həmçinin *dart* (maq), *artı* (maq) fellorında öz arxağ formasını saxlamışdır.

-i, -ı, -u, -ü. Həmin şəkilçi vasitəsilə hərəkətin icrasında davamlılıq ifadə edən fellor düzəldilir; mosolən, *gazımag*, *sürümək*, *daşımag*, *toxumaq* və s.

-la, -la, -ala, -əla. Bunlar hərəkətdə təkrarlanma mənasını ifadə edən fellor əməlo gotirir; mosolən, *yırğalamaq*, *qurdalamaq*, *sürüləmək*, *qovalamaq*, *silkəlmək*, *esələmək* və s.

-xa, -xa. Hərəkətin qapalı şəkildə təkrarlanma mənasını ifadə edən fellor düzəldilir; mosolən, *ovxamaq*, *çalxamaq*, *övkəmək* və s. Həmin şəkilçi -la, -la şəkilçisi ilə birlikdə işləndikdə təkrarlanma mənasını qüvvətləndirir; mosolən, *ovxalamaq*, *çalxalamaq* və s.

-aqla, -qla, -kla. Bu şəkilçi təkrarlanaraq hərəkətin qeyri-adi şəkildə icrası mənasında fellor düzəldir; mosolən, *sayıqlamaq*, *oynaqlamaq*, *sürükəmək* və s.

-sun, -sin, -sun, -sün. Hərəkətin subyektin özündə icrası mənasını verən fellor düzəldir; mosolən, *umsunmaq*, *diksinqəmək*, *sümsünmək*, *dolusunmaq* və s.

İkinci qrupa daxil olan şəkilçilər dilimizdə osas etibarilə məhsuldar olsalar da, onun bu və ya digər növünün qeyri-məhsuldar variantına da tosasdır edilir.

-dr, -dir, -dur, -dür. Bu şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı monalarda fellor düzəldilir:

a) tosirsız fellor artırlıqda hərəkəti bilavasito subyekti bağlayan tosirli fellor düzəldir; mosolən, *güldürmək*, *taləsdirmək*, *yubandırməq*, *gecikdirmək*, *süründürmək* və s.

b) tosirli fellor artırlıqda hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən yənə də tosirli fellor əməlo gotirir; mosolən, *yazdırmaq*, *kəsdiirmək*, *qurdurməq*, *süzdürmək* və s.

-t. Saitlo vo r samiti ilə bitən fellor artırlıqda yuxarıdakı məna xüsusiyyətlərinə daşıyan fellor əməlo gotirir; mosolən, (*tesirsizler*)-*əsənmək*, *əglətməq*, *ağartmaq*; (*tosirli*lər) *ışlatmaq*, *doğratmaq*, *qopartmaq* və s.

-tə, -it, -ut, -üüt. Az məhsuldar olub, samitlo bitən tosirsız fellor-dən tosirli fellor düzəldir; mosolən, *axıtmaq*, *sarsıtməq*, *qorxutmaq*, *hürkütmək* və s.

İsimək vo *dağıtməq* fellori əslində həmin şəkilçi ilə düzəlmüş olsalar da, kök vo müstoqiliyini itirdiyi üçün sadə fellor əvvəlmişdir.

-tr, -ir, -ur, -ür. Az məhsuldar olub, çox hallarda ç, ş bözen də t samiti ilə bitən tosirsız fellor-dən tosirli fel düzəldir; mosolən, *qaçırmaq*, *əşrəməq*, *bışirmək*, *ittirmək*, *yaturmaq*, *uçurmaq*, *köçürmək* və s.

Bozi hallarda tosirli fellor-dən vasitə tövbə edən tosirli fellor də düzəldir; mosolən, *icirmək*, *keçirmək* və s.

-dar, -dər, -tar. Az məhsuldar olub, tosirsız fellor-dən tosirli fellor düzəldir; mosolən, *qondarmək*, *döndərmək*, *axtarmaq* və s.

Göstərmək, *göndərmək* kimi bozi sözlerdə köklər öz müstoqiliyini itirdiyindən həmin şəkilçi sadə sözün səs ünsürlərə əvvəlmişdir.

-ar, -ər. Az məhsuldar olub, bozi tosirsız fellor-dən tosirli fellor düzəldir; mosolən, *goparmaq*, *çixarmaq*, *əndərmək* və s.

Həmin şəkilçi *közərmək*, *aparmaq*, *gəbərmək* kimi fellor-dən kök öz müstoqiliyini itirdiyindən sadə felin ünsürlərə əvvəlmişdir.

-iz, -iz. Qeyri-məhsuldar olub tosirsız fellor-dən tosirli fellor düzəldir və -dr, -dir şəkilçisi ilə birlikdə işlənir; mosolən, *damızdırmaq*, *əmizdirmək* və s.

-kəz. Ancaq **görkəz** felində təsadüf edilir.

-tl, **-il**, **-ul**, **ül**. Həmin şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənaya malik fellor düzəldilir:

a) tosirli fellordan subyekti bildirməyən təsisiz fellor düzəldir; *məsolən*, *yazıl* (maq), *görül* (mək), *tikil* (mək), *qurul* (maq), *yeyil* (mək), *deyil* (mək) və s.

b) yənə da tosirli fellorden icrası üçün bütün subyektin ve ya bir hissəsinin obyekt teşkil etdiyini bildiron təsisiz fellor əmələ gətirir; *məsolən*, *səril* (mək) (uzanıb ol-qolunu sərmək mənasında), *bütül* (mək), (uzanıb ol-qolunu sərmək mənasında), *bütül* (mək), *boğul* (maq), *üzül* (mək) (yorulub əldən düşmək mənasında) və s.

c) təsisiz fellordan, dəyiş yolla da olsa, subyektdə bağlanmışmayan şoxsiz fellor düzəldir; *məsolən*, *baxıl* (maq), *durul* (maq), *çökül* (mək) və s.

Dilimizdə kök öz müstəqilliyini itirdiyinə görə həmin şəkilçi ilə birlikdə yeni kök kimi formalasmış fellor da təsadüf edilir; *məsolən*, *dağılı* (maq), *yanıl* (maq) və s.

-in, **-in**, **-un**, **-ün**. Bu şəkilçi **-tl**, **-il**, **-ul**, **ül** şəkilçisinin bütün məna xüsusiyyətlərini özündə daşıdığı və ancaq söz köklərinin son samitindən asılı olaraq bir-birini əvəz etdiyi üçün, əsasən onun bir variantı hesab etmək olar.

Hər iki şəkilçi mənə etibarile bir-birinə oxşasalar da, müasir dilimizdə horasının özünəməxsus xüsusiyyətləri də əmələ gəlmışdır.

Dilimizdə bu şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif mənali fellor düzəldilir:

a) on / samiti ilə bitən tosirli fellor oləvə edilərək müxtəqil şəkilde subyektdə bağlanmışmayan təsisiz fellor düzəldilir; *məsolən*, *alın* (maq), *silin* (mək), *yolun* (maq), *bölün* (mək) və s.

b) yənə da / samitindən başqa samit və saitlə bitən bəzi tosirli fellor oləvə edilərək, hərəkatın icrası üçün ya subyekti özü və ya onun bir hissəsi obyekt olə bilən təsisiz fellor əmələ gətirir; *məsolən*, *geyin* (mək), *çəkin* (mək), *daran* (maq), *yuyun* (maq) və s.

Bəzi hallarda, yeni əmələ gəlmüş fel öz kökünün ifadə etdiyi mənənən cəox uzaqlaşdıqda, müstəqil mənaya malik yeni klassik vahid kimi formalasılır; *məsolən*, *sev* (mək) – *sevin* (mək), *döy* (mək) – *döyüñ* (mək), *toxu* (maq) – *toxun* (maq), *keç* (mək) – *keçin* (mək) və s.

Bundan başqa, dilimizdə elə fellor də təsadüf edilir ki, onlarda şəkilçi kökün tərkibinə qarışaraq itmiş və yeni söz kökü əmələ gətirmişdir; *məsolən*, *uzan* (maq), *qazan* (maq), *dayan* (maq), *gör-sən* (mək) və s.

-is, **-iš**, **-uš**, **-üs**. Həmin şəkilçilər vasitəsilə aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərə malik fellor düzəldilir:

a) tasirli fellora oləvə edilərək, hərəkatın iki subyektdən qarşılıqlı icrasını bildiron təsisiz fellor düzəldir; *məsolən*, *görüş* (mək), *seviş* (mək), *yazış* (maq), *vuruş* (maq) və s.

b) bəzi tosirli fellora oləvə edilərək, bir növ subyektdə hərəkatı öz-özünlükündə icra etdiyini bildiron təsisiz fellor əmələ gətirir; *məsolən*, *çatış* (maq), *sürüş* (mək), *qarış* (maq), *qırış* (maq) və s.

c) təsisiz fellor oləvə edilərək, hərəkatın eyni zamanda iki və daha artıq subyektdən birgə icrasını bildiron təsisiz fellor əmələ gətirir; *məsolən*, *baxış* (maq), *qaynaş* (maq), *məlaş* (mək), *titrəş* (mək), *gülüş* (mək), *qaçış* (maq), *uçuş* (maq) və s.

c) bir sırada təsisiz fellor oləvə edilərək hərəkətin subyektdə aid olduğunu bildiron təsisiz fellor əmələ gətirir; *məsolən*, *giriş* (mək), *qızış* (maq), *yətiş* (mək), *yaras* (maq), *uyuş* (maq), *ötüş* (mək) və s.

Həmin şəkilçinin, söz tərkibinə qarışaraq, yeni söz kökü əmələ gatırması hallarına da təsadüf edilir; *məsolən*, *qarış* (maq), *danış* (maq) və s.

ZƏRF DÜZƏLDƏN ŞƏKİLÇİLƏR

§226. Zərf mənasını ifadə edən sözlərin əksər hallarda başqa nitq hissəsinə oxşaması göstərir ki, o yeni bir dil hadisəsi olub formalşma dövrümüz keçirir.

Zərfərin söz düzülmə prosesindəki vəziyyəti, düzülmə zərfərin kəmiyyət etibarile azlığı, zərf düzəldən şəkilçilərin qeyri-məhsuldarlığı və məhdudluğunu bununla izah edilir.

Azərbaycan dilində adlardan və fellordan zərf düzəldən şəkilçilər vardır. Bunlardan birincisi zərf düzülmə prosesində əsas yer tutur.

Adlardan zərf düzəldən şəkilçilər

§227. -ca, **-ca**. Bu şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənə xüsusiyyətlərə malik zərfərər əmələ gətirilir:

a) bəzi sədo zərfərdən düzülmə zərfərər düzəldilir; *məsolən*, *ayrıca*, *əvvəlcə*, *qabaqcə*, *yenica* və s.

b) xalq adlarında adverbial zərfərər əmələ gətirilir; *məsolən*, *rusça*, *gürçüçə*, *latınca* və s.

c) bəzi cəm şəkilçisi qəbul etmiş say və ya isimlərdən kəmiyyət bildiron zərfərər əmələ gətirilir; *məsolən*, *onlarca*, *yüzlərcə*, *dağlarca*, *dünyalarca* və s.

-cadan, -cadən. Zaman bildirən sade zərfərdən yənə də zaman zərfəri əmələ getirir; məsolən, əvvəlcədən, qabaqcədən, yavaş-cədən və s.

-casina, -cəsina. Bir sira isimlərə əlavə edilərək, hərəkətin tərzini bildirən düzəltmə zərfər əmələ getirir; məsolən, vahşicəsina, sənətkarçəsina, qohrəmancasına, mərdcəsina və s.

-dan, -dən. Aşağıdakı xüsusiyyətləri daşıyan düzəltmə zərfər əmələ getirir.

a) Zaman bildirən sözlərə və komiyyət bildirən çox sözünə əlavə edilərək, zaman bildirən zərfər əmələ getirir; məsolən, dünəndən, sonradan, əvvəldən, səhərdən, çoxdan və s.

b) bəzi məsəfa, xüsusiyyət və komiyyət bildirən sözlərə əlavə edilərək hərəkətin tərzini bildirən zərfər əmələ getirir; məsolən, ucadan, hündürdən, alçadan, bərkdən və s.

3. SİNTAKTİK YOLLA SÖZ YARADICILIĞI

#228. Söz yaradıcılığı prosesinin ikinci qolu – sintaktik yolla söz yaratma prosesi Azərbaycan ədəbi dili leksikasının inkişafında müüm rol oynamış və bu gün de oynamadır. Müasir ədəbi dili-mizin çox zöngin bir sahəsinin təşkil eden və son 20 il orzində xeyli inkişaf etmiş olan termin yaradıcılığında, demək olar ki, bu yol çox möhsuldur. Bununla belə, o morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbatan məhduddur.

Bunun asas sobərləndən biri ondan ibarətdir ki, dilimizdə çox-heçaltı sözlərin işlədilməsi onun ruhuna, təbiətinə uyğun deyildir.

İkinci sobəbi ondan ibarətdir ki, müasir dövrümüzdə morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi o qədər inkişaf etmiş və o qədər geniş yayılmışdır ki, artıq sintaktik-analitik yolla yeni sözlərin yaradılmasına o qədər ehtiyac qalmamışdır.

Müasir dilimizdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesi öz qədim dövrlərindən forqlı olaraq, bir sira yeni xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı prosesinin tədqiq obyekti analitik və mürəkkəb sözlərdir.

Mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən elementlərin ayrınlıqda müstəqil möşhüm ifadə edən sözlərdən ibarət olduğunu baxmayaqaraq, mürəkkəb söz problemi düzəltmə söz problemindən daha qarışıq və daha mürəkkəbdür. Bu isə təbii bir məsələdir, çünkü mürəkkəb sözlərin tərkib hissələri həm sobəst şəkildə, həm də başqa sobəst

söz tərkibləri daxilində iştirak edə bilir ki, bu da həmin tərkiblərin öz forması etibarla mürəkkəb sözlər oxşarlığını meydana getirir; məsolən, *Dəskəsən* şəhərdər cümləsində *Dəskəsən* mürəkkəb sözünün tərkibində olan *daş* və *kasən* sözləri ayrınlıqda hərəsi müeyyən bir möshüm ifadə etdiyi kimi, sonat bildirən *dəskəsən* (adam) mürəkkəb sözündə və *daş kasən* (kimdir?) feli sıfat tərkibində də iştirak edir.

Məhz buna görə də çox zaman mürəkkəb sözləri təyin etmək, bu və ya digər mürəkkəb söz haqqında qotu fikir söylemək çətin olur. Odur ki, ayri-ayrı dillerin tədqiqində və ümumi dilçilik məsələlərində mürəkkəb söz problemləri çox zaman müxtəlif müləhizə və mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin kriteriyasını ancaq məzmunə əsaslanaraq müəyyən etməyə çalışmışlar. Bu da çox zaman mürəkkəb sözlərə sobəst söz birləşmələrinin eyniləşdirilməsi kimi yanlış bir yola gətirib çıxmışdır.

Bəzi alimlər də mürəkkəb söz problemini həll etmək üçün bir meyar olaraq ancaq formanı nəzərə alırlar. Belə alimlərin fikrincə, guya mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi üçün xüsusi formal əlamətlər olmalıdır. Onlar mürəkkəb sözlərin mövcud qrammatik formalar əsasında təşəkkülini mürəkkəb sözlər üçün xarakter əlamət hesab etmirlər.

Mürəkkəb sözlərin müəyyənləşdirilməsi üçün ancaq mənəni və ya ancaq formanı nəzərə almaq olmaz.

Sözlərin birloşərək mürəkkəb söz əmələ getirməsində məzmun rol oynadığı kimi, forma da müümur yer tutur. Çünkü məzmunuz forma olmadığı kimi, formasız da məzmun tasavvür etmək qeyrimükündür.

Başa sahələrde olduğu kimi, mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri müxtəlif şəkillərdə və müxtəlif dərəclərdə təzahür edə bilər. Bu isə təbii bir məsələdir. Çünkü hemişə hər yerde və hər zaman həm məzmun, həm də forma bir vaxtda və bir qaydada meydana gəlmir.

Mürəkkəb sözlərin ilk yaranma və on təkamül etmiş dövrünü nəzərə alsaq, məzmun və forma münasibətləri etibarilə bir neçə müxtəlif qruplara ayrıldığını görə bilirik: yeni omologləmə prosesini keçirən mürəkkəb sözlər; formallaşmışda olan mürəkkəb sözlər; formallaşmış olan mürəkkəb sözlər.

Bizcə, Bakının müəyyən bir hissəsini bildirən *İçərişəhər*, *Qız qalası* mürəkkəb sözləri təşəkkül dövrünü, *Ağ dəniz*, *Qara dəniz*

mürekkeb sözləri formalşama dövrünü keçirdiyi halda, *qaraquş*, *qaratoyuq* mürekkeb sözləri artıq formalşmışdır.

Ümumiyyətə, hər hansı bir mürekkeb söz tərkibinə girən leksik vahidlər özlərinin ayrınlıqla ifadə etdiyi mənə xüsusiyyətlərini az və ya çox dərəcədə itirir və birləşdə yeni vahid bir məfhum ifadə etməyə xidmət edir. Bu məsələ yeno də mürekkeb sözlərin etimologiyası ilə əlaqədar bir məsələ olub formalşması üçün də əsas təşkil edir.

Bundan əlavə, mürekkeb söz problemində söz tipləri, söz arasında əlaqə və münasibət, nitq hissələrinə görə qruplaşma da böyük rol oynayır.

MÜREKKƏB SÖZLƏRİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ş229. Dilimizdə mürekkeb sözlərin əmələ gəlməsində aşağıdakı cəhətlər özünü göstərir: maddi əsas; komponentlərin mənə xüsusiyyətləri; komponentlərin tipləri; forma və məzmun münasibətləri; komponentlər arasında əlaqə.

Mürekkeb sözlərin yaranmasında maddi əsas

Ş230. Dilda işlədilən mürekkeb sözlər öz-özüne və ya ayri-ayrı şəxslərin istəyinə görə əmələ gəlmir. Mürekkeb sözlərin əmələ gəlmesi, əsasın, bizim xarici əmələ olan əlaqəmiz və ona münasibətin nticisində baş verir ki, bu da onların maddi əsasını təşkil edir.

Dilimizdə olan mürekkeb sözlərin əmələ gəlməsində rol oynayan belə maddi əsasın yeddi xüsusiyyətinə tosadüf edilir: funksiyaya görə; əlamətə görə; bənzətməyə görə; qüvvətləndirməyə görə; mənsubiyyətiyə görə; onanəyə görə; hərfi tərcüməyə görə.

Mürekkeb sözlərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayan maddi əsasın xüsusiyyətləri bir-birindən fərqlənir.

1. Funksiyaya görə. Bir sıra mürekkeb sözlərin əmələ gəlmesində əsyanın daşıdığı funksiya mühüm yer tutur. Məsələn, hər hansı bir vint aqmaq və ya barkitmak üçün işlədilən alete *vintburan* və yaxud el tutmaq üçün qapıya vurulan müyyəyen bir əşyaya *əltutan* adı verilir. İstər *vintburan*, istərsə *əltutan* öz həcmi, şəkli və ya materiali etibarilə müxtolif olə bildiyi halda, onları ifadə edən adlar ümumi olaraq qalır. Belə ümumiləşmiş məfhumu ifadə etməyən söz birləşmələri mürekkeb söz ola bilmir.

Funksiya xüsusiyyəti əsasında əmələ gəlmış mürekkeb sözlər üç qismə ayrıılır:

a) formal cəhətdən müyyəyen prosesi özündə əks etdirə bilənlər; məsələn, *əlüzüyan*, *beşəçilan*, *otbiçan*, *topaldıqac* və s.

b) hər hansı bir prosesin amələ gələmosında iştirak edənlər, daha doğrusu, hər hansı bir prosesin obyekti ola bilənlər; məsələn, *golbaq*, *qartopu*, *beşdaş* (oyun adı) və s.

c) hər hansı bir prosesi xatırladanlar; məsələn, *qanlıqobu*, *qanlıtəpə*, *tatarkeçməz*, *qarinqulu* və s.

2. Əlamətə görə. Bir sıra mürekkeb isimlərin əmələ gələmosında əsyanın daşıdığı əlamət böyük rol oynayır. Məsələn, *istiot* elə bir maddədir ki, bitkiden əmələ gəlir və istilik əmələ getirmək xüsusiyyətinə malikdir. *Günəbaxan* elə bitkidir ki, onun əlaməti həmçən günə tərəf dönməkdən ibarətdir. *Ağacdəlan* elə bir quşdur ki, onun əlaməti dimdiyi ilə ağacı dəlməkdən ibarətdir. *Sarıköynək* elə quşdur ki, onun rəngi sarı olur və s.

Əlamətə görə əmələ gələn mürekkeb isimlərin bir qismi də bir çox oxşar əşyani bir-birindən fərqləndirmək və daqiqləşdirmək üçün onun müyyəyen əlamətini göstərməklə əmələ gəlir; məsələn, *qaratoyuq*, *qaraquş*, *Qara dəniz*, *Ağ dəniz*, *qızılıgıl*, *qırxayaq*, *üçbucaq* və s.

Əlamətə görə əmələ gələn mürekkeb sözlər iki qrup etrafında birləşir.

a) proseslə əlaqədar olan bir əlamət əsasında əmələ gələnlər; məsələn, *ağacdəlan*, *günəbaxan*, *gündoğan*, *günbatan*, *südəmər*, *şüşəbənd*, *taxtabənd* və s.

b) hər hansı bir sabit əlaməti (rəng, həcm, məsafə, komiyət, dad və s.) göstərməklə əmələ gələnlər; məsələn, *qaraquş*, *Qara dəniz*, *sırın çörək*, *göydəs*, *sorgoqalı*, *uzundərə*, *uzunboğaz* (çəkmo), *istisi*, *göygöz*, *sarisaç*, *Uzaq Şərq*, *Yaxın Şərq*, *üçbucaq*, *beşillik* və s.

3. Bənzətməyə görə. Mürekkeb sözlərin, demək olar ki, çox qismi, əşya və ya hadisənin müyyəyen bir əlamətə və ya əşyaya bənzədilməsi noticisində əmələ gəlir; məsələn, *dəvəquşu* həm quşa, həm de davayı benzəyir, *ördəkburunun* burnu ördəyin burnunu xatırladır və s.

Bənzətme yolu ilə əmələ gələn mürekkeb isimlərdə ifadə olunan əlamətlər haqqı mənə deyil, məcazi mənə ifadə edir. Mürekkeb sözlər bənzətme əlamətinə görə bu cəhətdən iki əsas qrupa ayrılır:

a) əlamətlərin məcəziliyini müyyəyen əşya ilə əlaqədar ifadə edənlər; məsələn, *quşəppəyi*, *quşotu*, *balqabaq*, *daşarmudu* və s.

b) əlamotların məcəziliyini aşa ilə əlaqəsiz, olduqca mücerrdə şəkilde ifadə edənlər; məsolən, *ağciyər* (adam), *ürəkdüşmə*, *ürək-qopma*, *gözdəyi*, *sirindil* (adam) və s.

4. **Qüvvətəndirməyə görə.** Azərbaycan dilində bir sıra mürəkkəb sözler mənəni qüvvətəndirmək məqsədilə düzəlir.

Mənəni qüvvətəndirmək yolu ilə emələ gələn mürəkkəb sözlər, əsasən, eyni söznə təkrar edilmişə ilə düzəlir; məsolən, *bilabila*, *göra-göra*, *uça-uça*, *üz-üzə*, *qabaq-qabaq*, *bərk-bərk*, *sırın-sırın* və s.

Mənəni qüvvətəndirmək yolu ilə emələ gələn mürəkkəb sözlər öz mənə xüsusiyyətinə görə iki qismə ayrırlar:

a) mürəkkəb sözlərdə mənənin qüvvətəndirilməsi əsas yer tutur və sadə söz hansi nitq hissəsinə mənşub isə, ondan düzələn mürəkkəb söz də eyni nitq hissəsinə mənşub olur. Məsolən, *sarin-sarin* (sular) mürəkkəb sözü sıfət olduğu kimi, onu emələ gətirən *sarin-sarı* sözü də sıfətdir.

b) mürəkkəb sözlərdə mənənin qüvvətəndirilməsi ilə borabər, keyfiyyətinə dəyişməsi xüsusiyyəti də rol oynayır və bu əsas yeri tutur; məsolən, *dalbadal* və ya *üz-üzə* mürəkkəb sözləri zərf olduğu halda, onları emələ gətirən *dal* və *üz* sözləri isimdir.

5. **Mənsubiyyata görə.** Mürəkkəb sözlərin bir qismi da mənşubiyət mənəsi əsasında emələ golur; məsolən, *dayoğlu*, *meşəbəyi* və s.

Mənşubiyət mənəsi əsasında düzələn mürəkkəb sözlər öz mənə xüsusiyyətlərinə görə üç qismə ayrırlar:

a) tam mənşubiyət ifadə edənlər; məsolən, *əmidostu*, *əmioğlu*, *dayıoğlu*, *qayınana*, *qayınata* və s.

b) məkan mənşubiyəti ifadə edənlər; məsolən, *suiti*, *yeralması*, *meşəbəyi* və s.

c) funksiya mənşubiyəti ifadə edənlər; məsolən, *külqabi*, *duz-qabı*, *əlağactı*, *ayaqqabı*, *ələrabası* və s.

6. **Ənənəyə görə.** Mürəkkəb sözlərin bir qismi də dilimizdə ononə yolu ilə emələ golur. Burada vaxtilo dini etiqad və mövhumat əsas rol oynamışdır. Bu yolla emələ gələn mürəkkəb sözlər islam dininə mənşub olan xalqlarda ümumi bir xarakter daşıyır; məsolən, *Sultanlı*, *Əlimurad*, *Hasanlı*, *Muratlı*, *Əlməmməd* və s.

Ənənə natiqəsində emələ gələn mürəkkəb sözlər şəxs adlarını ifadə etmək üçün işlədirilir. Müasir dilimizdə *Allah*, *Məmməmd*, *Əli* və s. b. kimi sözler başqa sözlərlə birleşərək müxtəlif kombinasiyalarda düzəlmüş xeyli mürəkkəb xüsusi isimlər vardır; məsolən, *Allahqulu*, *Allahverdi*, *Ruhulla*, *Həbibulla*, *Məmmədrəsul*, *Məmmədəli*,

Məmmədqulu, *Yarməmməd*, *Xasməmməd*, *Vəlməmməd*, *Nozirməmməd*, *Məmmədnəsir*, *Məmmədkərim*, *Məmmədhədi*, *Əlinəli*, *Ərləz*, *Əlinəğı*, *Əlimurad*, *Əliağa*, *Əlibala*, *Əlitəğı*, *Əlimehdi*, *Sultanlı*, *Muratlı*, *Hasanlı*, *Hüseyinli*, *Şirəli*, *Zorbəli* və s.

7. **Hərfi tərcüməyə görə.** Mürəkkəb sözlərin bir qismi də başqa dillərdən hərfi tərcümə (kalka) yolu ilə düzəlir.

Bu yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər bu və ya başqa bir dildən hərfən tərcümə edilir; məsolən, *dalıñıwıdılı* – uzaqgörən, *самокритика* – özüñüñeqid, *превыборный* – seçkiqabağı və s.

Hərfi tərcümə yolu ilə emələ gələn mürəkkəb sözlər, bir qayda olaraq, hər hansı bir dilin əlaqədə olduğu dil materialına əsaslanır. Dilimizdə ərəb, fars və rus dillerinə toplid yolu ilə düzələn mürəkkəb sözlər vardır. Məsolən, *köñil qusu* (mürəq dil), *dırılık suyu* (ab-hayat) fars və ərəbcədən, *özünütəngid* (samokritika) ruscadan gəlməşdir.

Müasir dilimizdə rus dilindən hərfən tərcümə yolu ilə gələn bu qəbil sözlərin miqdarı çoxdur.

Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin mənə xüsusiyyətləri

§231. Mürəkkəb sözlər tərkibində iştirak edən sözlərin həqiqi mənə ilə əlaqə və münasibətinə görə dörd qrupa ayrılır: komponentləri həqiqi mənə ifadə edənlər; komponentlərdən birincisi həqiqi, ikinci məcəzi mənə ifadə edənlər; birincisi məcəzi, ikinci həqiqi mənə ifadə edənlər; hər iki komponenti məcəzi mənə ifadə edənlər.

Hor iki komponenti həqiqi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər mənalarnı müstəqim vo ya qeyri-müstəqimliyinə görə iki qrupa ayrılır:

a) komponentləri həqiqi və müstəqim mənə ifadə edən mürəkkəb sözlər; məsolən, *sarisaç* (quz), *uzunboğaz* (çökəm), *garaqılıçıq*, *saribuğda* və s.

b) komponentləri həqiqi mənə, lakin bu mənəni dolayı yolla ifadə edən mürəkkəb sözlər; məsolən, *aşsuzən*, *vintburan*, *əltutan*, *sacayag*, *ağacdələn* və s.

Birinci komponenti həqiqi mənə, ikinci komponenti məcəzi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə birinci sözün mənəsi həqiqi olur və mürəkkəb sözün ifadə etdiyi məshhum mənəsinə ya müstəqim şəkildə və ya dolayı yolla bağlanır; ikinci söz isə mürəkkəb sözün ifadə etdiyi mənə ilə ancaq nisbi əlaqəsi olan məcəzi mənə ifadə edir; məsolən, *dilucu*, *gözaltı*, *ağzıbos* və s.

Komponentlərdən birincisi həqiqi, ikinci məcəzi mənə ifadə edən mürəkkəb sözlərdə məcəzi mənə öz həqiqi mənəsindən uzaq-

laşdırıcı o daha çok idiomatiklik xüsusiyyəti kəsb edir. Məsolən, *gözaltı* sözüne nisbətən *dodaqaltı* sözü, *gözücü* sözüne nisbətən *dilucci*, *ağzıaqı* sözüne nisbətən *ağzıyırğı* sözü daha çok idiomatiklik xüsusiyyətini malikdir.

Birinci komponenti *məcazi*, ikinci komponenti *həqiqi* məna ifadə edən mürəkkəb sözlər bundan övvel gördükümüz mürəkkəb sözlərin əksinə təskil edir; məsolən, *istiot*, *atlıqarışqa*, *garaxəbər*, *ağğun*, *atlıtükzəban*, *yekəbas*, *aqıqöz* və s.

Dilimizdə birinci komponentləri həqiqi, ikinci komponentləri məcazi məna ifadə edən mürəkkəb sözlər, bu mürəkkəb sözlər nisbəton cəxidir.

Hər iki komponenti *məcazi* məna ifadə edən mürəkkəb sözlərdə sözün ifadə etdiyi məshumlu komponentlərin ifadə etdiyi məshumlar arasında məna bağlılığı ya olmur və ya çox uzaq bir əlaqə ilə özünü meydana çıxara bilir; məsolən, *Ağdaş*, *Ağdam*, *küpəgirən* (qar) mürəkkəb sözlərin komponentləri olan *ağ*, *daş*, *küp*, *girən* sözlərinin ifadə etdiyi məzmunu indi heç bir əlaqə və münasibəti yoxdur. *Ağdaş* və *Ağdam* sohə adlardır, lakin onlara daş və ya damı ağ olduğu üçün verilməyib. *Küpəgirən* sözü bir *qarının* həddindən artıq hıyləgarlılığını ifadə edir, bunun həqiqi monada küpe girməkə indi heç bir əlaqəsi yoxdur.

Başdanşovdu, *ucdantutma*, *başasağı*, *dəvəqusu*, *qarinqulu* mürəkkəb sözlərinin öz komponentləri olan *baş*, *aşağı*, *uca*, *tutmaq*, *dəvə*, *quş*, *qarın* və *qulu* sözlərinin ifadə etdiyi məzmunu bu və ya digər münasibətə, uzaq da olsa, əlaqədə olduğu hiss edilir.

Mürəkkəb sözlərdə komponentlərin tipləri

§232. Komponentlərin tipləri etibarilə mürəkkəb sözləri iki cəhətdən nəzərdən keçirilmək olar: komponentlərin mözmun və formaya etibarilə münasibətləri; komponentlərin nitq hissələrinə görə münasibətləri. Bununla belə, birinci bölgünün özündə də onların nitq hissələrinə mənsəbliyyəti mühüm yer tutur.

Birinci bölgüye əsasən mürəkkəb sözlər dörd qrupa ayrılır: a) müxtəlif mənalı və formalı sözlərdən düzələnlər; b) cini sözün takarlarından düzələnlər; c) sinonim sözlərdən düzələnlər; c) antonim sözlərdən düzələnlər.

Müasir ədəbi dilimizdə bir çox mürəkkəb sözlərin komponentləri məzmunca və formaca müxtəlif olur; məsolən, *Məmmədəli*, *Əlüstü*, *qəlyanaltı* və s.

Komponentlərin qrammatik mözmunu etibarilə belə sözlər iki qismə ayrırlar:

1) cini nitq hissəsindən ibarət olanlar; məsolən, *dəvədabani*, *qozəlavası*, *Kərəməli*, *Əlüstü* (komponentləri isim), *qaragozlu* (komponentləri sıfat) və s.

2) müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olanlar; məsolən, *qaraqış*, *Çənləbil* (komponentləri sıfat və isim), *beşəçilan* (say və feli sıfat), *vintburan* (isim və feli sıfat), *üçbücaq*, *beşdaş* (say və isim), *üzüslü*, *gözübağı* (isim və sıfat) və s.

Bir çox mürəkkəb sözlər dilimizdə cini sözlerin təkrarı ilə emlə olurlar; məsolən, *qaça-qaça*, *şirin-şirin*, *az-az*, *tez-tez*, *üz-üz*, *dalbadal*, *birdən-birdə*, *ygın-yığın* və s. Belə mürəkkəb sözlərin komponentləri cini nitq hissəsinə mənsub olduğu kimi, şəkli əlamətlərinə görə də məhdud olur.

Bəzi mürəkkəb isimlər sənəni məna ifadə etdiyi mənzərədən, məsolən, *dost-aşna*, *qohum-qardaş*, *yar-yoldaş*, *ev-eşik* və s. Belə mürəkkəb sözlər onun hər komponentinin ayrıldıqda ifadə etdiyi mənanı genişləndirir, kəmiyyət çoxluğu ifadə etmək üçün işlədir.

Sinonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlər iki qismə ayrırlar:

a) tam sinonimlərdən düzələnlər; məsolən, *künc-bucag*, *davadarman*, *sağ-salamat*, *səs-səmir* və s.

b) nisbi sinonimlərdən düzələnlər; məsolən, *al-ayag*, *qapı-pəncərə*, *dil-dədag*, *göz-qas*, *ər-ərvad*, *ata-ana*, *dəftər-qələm* və s.

Mürəkkəb sözlərin bir qismi də dilimizdə antonim sözlərin birləşməsi ilə düzəlir; məsolən, *götür-qoy*, *yazı-pozu*, *alt-üst*, *var-yox*, *yaxşı-yaman*, *ölüm-dirim*, *dal-qabaq*, *baş-ayaq* və s. Belə mürəkkəb sözlər ya monanı qüvvətləndirir (məsolən, *alt-üst*, *götür-qoy*, *yazı-pozu* və s.) və ya komponentlərin ifadə etdiyi monaya nisbotan orta bir məna ifadə edir (məsolən, *yaxşı-yaman*, *gec-tez*, *turs-şirin* və s.)

Antonimlərdən düzələn mürəkkəb sözlərin əksəriyyəti komponentlərin müxtəlif nitq hissələrindən olduğuna baxmayaraq ya ismə (məsolən, *yazı-pozu*, *götür-qoy* və s.) və ya zərfin (məsolən, *gec-tez*, *turs-şirin* və s.) mənsub olur.

Komponentlərin nitq hissələrinə görə münasibəti məsoləsinə göldikdə dilimizdə olan mürəkkəb sözlər üç qismə ayrırlar:

1) adların birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; məsolən, *daşdəmir*, *suiti*, *kəkklikotu* (isimlərdən), *albalı*, *qaraqlan* və s. (sifatlı isimləndən), *sərin-sərin*, *şirin-şirin* və s. (sifatlılarından), *tozsoran*, *güns-*

baxan və s. (isimlə feli sıfıldan), *beşəçilan*, *çoxbilən* və s. (sayla feli sıfıldan), *beşbucaq*, *üçbucaq*, *beşdaş* və s. (sayla isimdən) və s.

2) adıllar fellörin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; *məsolən*, *Allahverdi*, *topaldıqçə*.

3) fellörin birləşməsindən düzələn mürəkkəb sözlər; *məsolən*, *alver*, *get-gəl*, *atılıb-düşəmək* və s.

Adları A, fellörli F, mürəkkəb sözləri MS herləri ilə ifadə etsək, bu üç xüsusiyyəti belə bir düsturla göstərmək olar:

$$1) MS = A + A \quad 2) MS = A + F \quad 3) MS = F + F$$

Dilimizdə fello adlardan düzələn ($F + A$ kimi) mürəkkəb sözlər yoxdur.

Mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri

§233. Mürəkkəb sözlərdə forma və məzmun münasibətləri osas etibarılı onların yaranması və tokamülü ilə elaqədardır.

Mürəkkəb sözlərin forma və məzmun münasibətlərində əsas iki cəhət nəzərdə tutulur: a) vurgu; b) mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən qrammatik ünsürlərin tamamilə daşlaşması. Bunlardan vurgu ümumi xarakterə malik olub, ince bir xüsusiyyət daşıyır.

a) sözlərin birləşərək mürəkkəb söz əmələ gotirdikdə, əgər bu söz formaca da inkişaf edirse, birinci söz öz vurgusunu itirir və ikinci sözün vurgusu altına düşür; *məsolən*, *Koroğlu*, *əlüstü*, *qaraqus*, *qaratoyuq* və s.

Burada sözlərin fonetik tərkibi, xüsusi birinci sözün hansı səsələnməsi, ikinci sözün hansı səsələnməsi, mürəkkəb sözlərin müxtəlif monili sözlərdən, eyni sözlərin təkrarından, sinonim və antonim sözlərdən əmələ gəlməsi da müəyyən rolə malikdir. Belə ki, eyni sözün təkrarlarından, sinonim və antonimlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə hər sözün vurgusu öz müstəqilliyini mühafizə edir.

Müxtəlif sözlərdən əmələ gələn mürəkkəb sözlərdə sözün fonetik xüsusiyyətləri əsas yer tutur. Birinci söz samitə, ikinci söz saitə başlıadiqla (*əlaltı*); birinci söz samitə bitib, ikinci söz da samitə başlıadiqla (*tzorzan*); birinci söz saitə bitib, ikinci söz samitə başlıadiqla (*şələquryraq*, *əlibağlı*) birinci söz öz vurgusunu daha tez itirə bilir. Birinci söz saitə bitib, ikinci söz da saitə başlıadiqla isə, bu hadisə gec baş verir və çox zaman saitlərdən biri düşür (*məsolən*, *əməgələ*, *Əläga*, *Ağlı* və s.).

b) mürəkkəb sözün tərkibində iştirak edən ünsürlərin tam daşlaşması onun hem məmən, hem də formaca inkişafını tömən edir. Bu o deməkdir ki, mürəkkəb sözün komponentləri monolitlösür və onlar monsub olduğu nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətləri tamamilə itirir. *Məsolən*, ikinci növ toyini söz birləşməsi osasında əmələ gələn mürəkkəb sözlərdən *suiti* sadə söz kimi, *dəvədəlləyi* isə təyini söz birləşməsi kimi hallanır; *məsolən*:

A.	<i>suiti</i>	<i>dəvədəlləyi</i>
Y.	<i>suitinin</i>	<i>dəvədəlləyinin</i>
Yn.	<i>suitiya</i>	<i>dəvədəlləyinə</i>
T.	<i>suitini</i>	<i>dəvədəlləyini</i>
Yr.	<i>suitidə</i>	<i>dəvədəlləyində</i>
C.	<i>suitidən</i>	<i>dəvədəlləyindən</i>

Bunun kimi, *qarğıdalı*, *dəstəbaşı*, *yüzbaşı*, *ayaqqabı*, *külqabı*, *qızyanaltı*, *danaburnu* sözləri birinciyo, *kəklikotu*, *ayranaşı*, *yerkükü* və s. sözləri ikinciyə misal ola bilər.

Mürəkkəb sözlərin komponentlərinin bu forma və məzmun etibarılı olan monolitliyini nozorə alıqdə onların orfoqrafiyası üçün belə bir qayda qəbul edilə bilər.

Forma və məzmun etibarılı inkişaf etmiş mürəkkəb sözlərin komponentləri bitişik (*məsolən*, *qarğıdalı*, *günsəbaxan* və s.), məzmunca inkişaf edib formaca inkişaf etməmiş mürəkkəb sözlərin komponentləri hem ayrı və hem də bitişik (*ipək qurdı*, *dəmir yol* (qatarı), *şam ağacı* və s.) yazılır. Eyni sözün təkrarından sinonim və antonimlərdən düzələnlərin komponentləri arasında, bitişidirici olamət yoxsa, desis qoyulur; *məsolən*, *gülə-gülə*, *göz-qulaq*, *alt-üst* və s.

Mürəkkəb sözlərin komponentləri arasında əlaqə

§234. Mürəkkəb sözlər komponentlər arasındakı əlaqəyə görə iki yero ayrırlar: tabeziqlik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər; tabelilik əlaqəsi ilə birləşən mürəkkəb sözlər.

Bu iki əlaqənin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri menə etibarılı öz müstəqilliyini mühafizə etdiyi və biri digərindən asılı olmadığı halda, bəzi mürəkkəb sözlərin komponentləri menə etibarılı biri digərindən asılı olur və birinci komponent ikincisini bu və ya digər cəhətdən tamamlamaga idmət edir.

Mürekkeb sözlerin komponentleri arasında bu iki əlaqədən birinci tabesizlik, ikincisi isə tabelilik əlaqəsi adlanır.

Komponentlər arasındaki bu əlaqələrə görə dilimizdəki mürekkeb sözler iki yərə bölünür; tabesizlik əlaqəsi əsasında düzənlən mürekkeb sözler; tabelilik əlaqəsi əsasında düzənlən mürekkeb sözler.

Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzənlən mürekkeb sözlerin Azərbaycan ədəbi dilində aşağıdakı növləri vardır:

a) mazmun və forma etibarilə bir-birindən fərqli olan sözlerin birləşməsi ilə əmələ gələnlər; məsələn, *Həsənli*, *Əlisultan* və s.

b) eyni sözün tekrarı ilə əmələ gələnlər; məsələn, *qoz-qoz*, *yığın-yığın*, *göz-göz*, *qat-qat*, *tüzəüz*, *vurhavur*, *üz-üzə*, *yan-yana*, *qaça-qaça* və s.

c) tam sinonim sözlerin tekrarı ilə düzənlənlər; məsələn, *səsküy*, *gözlər-göyçək*, *ört-basdır*, *ah-nalı*, *adlı-sanlı*, *saysız-hesabsız*, *əmin-amansız* və s.

d) nisbi sinonim sözlerin birləşməsindən düzənlənlər; məsələn, *ata-ana*, *dədə-baba*, *el-oba*, *hayət-baca*, *üst-baş*, *ol-ayaq*, *qol-budag* və s.

e) biri macəzi monada sinonim olan sözlerin birləşməsi ilə düzənlənlər; məsələn, *ürək-dirək*, *daş-qası*, *xoş-beş* və s.

f) antonim sözlerin birləşməsindən düzənlənlər; məsələn, *orabura*, *götür-qoy*, *saf-cürük* və s.

g) yaxın monəti sözlerin birləşməsi yolu ilə düzənlənlər; məsələn, *kino-teatr*, *tikinti-qurşdırma*, *qazma-buruq*, *kinomexanik*, *kinorejisor*, *mühəndis-texnik* və s.

Azərbaycan ədəbi dilində tabelilik əlaqəsi əsasında düzənlən mürekkeb sözlərdə ya yanaşma və ya idarə əlaqəsi olur.

Yanaşma əlaqəsi əsasında formalşmış mürekkeb sözlerin aşağıdakı növləri vardır:

a) birinci komponenti sıfət, say, əvəzlilik, attributiv isim, zərf, ikinci komponenti isim olanlar; məsələn, *ağsaç*, *uzunboy*, *qırxayaq*, *ikiqat*, *iyňayarpaq*, *həmişəcavan* və s. Belə sözler mətnin xaricində öz mürekkebliliyini tamamilə mühafizə edə bilir və sadəcə birinci növ teyini söz birləşməsinə və ya əlaqəsi olmayan müstəqil sözlərə çevrilə bilir; məsələn, *ağ saç*, *uzun boy*, *qırx ayaq*, *iki qat*, *iyňə yarpaq*, *həmişə cavan* və s.

b) birinci komponenti sıfət, say, ikinci komponenti düzəltmə sıfətdən ibarət olan mürekkeb sözler; məsələn, *şirindilli*, *yadelli*, *üçmərtəbəli*, *onillik*, *boşboğazlıq* və s.

Bələ mürekkeb sözlerin paraleli kimi *şirin dilli*, *on illik* və bu kimi söz birləşmələri dilimizdə yoxdur.

c) birinci komponenti təktoraflı birləşmədən, ikinci komponenti sıfətdən ibarət olan mürekkeb sözler; məsələn, *əlidolu*, *gözübağı*, *qarınıyoğun*, *üzüsulu*, *sözüötükəm*, *ağzıyava*, *diliaci* və s.

Bələ mürekkeb sözlerin komponentləri bir-birindən ayrılaraq aralarında başqa sözər olaraq edilsə, öz mürekkebliliyini itir və adı ifadəyə çevirilər; məsələn, *gözü dasmalla bağlı*, *qarını olduqca yoğun*, *sözü har yerdə ötkəm*, *ağzı həmişə yava*, *dili olduqca acı* və s.

Idarə əlaqəsi əsasında formalşan mürekkeb sözlerin aşağıdakı növləri vardır:

a) belə mürekkeb sözlerin osas qismi ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalşılır; məsələn, *daşaltı*, *kəkkliotu*, *suiti*, *bayram-qabığı*, *bayram-sayığı*, *alüstü*, *şəhəryani* və s.

Bələ mürekkeb isimlərin çoxundakı komponentləri müstəqil söz kimi təsvərvür etmək mümkün deyildir.

b) bəi növ mürekkeb sözlerin əhəmiyyətli bir qismi də feli sıfət tərkibləri əsasında formalşılır; məsələn, *tozsonar*, *döşəməsilən*, *günsəhəxan*, *beşəçilən*, *dalanqaran*, *sözgəzdirən*, *daşyanlı*, *ışılilan*, *uzaqqərən*, *sühlsevər*, *insanabənzər*, *qaradınməz*, *qışqırınmaz* və s.

c) idarə əlaqəsi əsasında formalşan mürekkeb sözlərdən bir qismı *-ma*, *-ma* şölkiciliyi vasitəsilə düzəlmüş isimlərin başqa sözlerə birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Bu yolla əmələ gelmiş mürekkeb sözlerin birinci komponentləri, əsasən, qeyri-müəyyən təsirlik, çıxışlıq və qisən də yerlik və yönlik halında olur; məsələn, *nəfəsalma*, *nəfəsvermə*, *anadangəlmə*, *ucdantutma*, *başdansovma*, *gözəgirmə*, *aldəgayırmə* və s.

Bu əlaqə əsasında formalşan mürekkeb sözlerin bir qismi predikativ söz birləşmələrinin leksikloşması yolu ilə düzəlir, məsələn, *topaldıqac*, *Allahverdi*, *Tanrıverdi*, *Qızqayıt*, *Qızıyet*, *Qızbası* və s.

ç) idarə əlaqəsi əsasında formalşmış mürekkeb sözlerin bir qismi da komponentlərdən birincisi çıxışlıq, ikincisi yönlük halında olmaqla formalşılır; məsələn, *açıqdan-acığa*, *başdan-başa*, *başdan-ayağa*, *ıldan-ilə*, *gündən-günə*, *oldan-olda* və s.

Bu tipli mürekkeb isimlərdə hərəkət bildirən sözler iştirak etməyindən bələ mürekkeb sözər tabesizlik əlaqəsi əsasında formalşan *üz-üzə*, *qabaq-qabağa* kimi sözlərə çox oxşayır. Halbuki bələ sözlərdə heç bir idarə əlaqəsi hiss edilmədiyi halda, bəhs etdiyimiz mürekkeb sözlərdə bu əlaqə özünü qabarlı şəkildə bürüzo verir.

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN NİTQ HİSSƏLƏRİ ÜZRƏ TƏSNİF VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ş235. Komponentlər arasındaki əlaqələrin xüsusiyyətlərinə görə nitq hissələri üzrə mürəkkəb sözlər iki qrupa ayrılır:

1) əlaqələrin bütün xüsusiyyətlərini maksimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər;

2) əlaqələr aid bütün xüsusiyyətləri minimal surətdə özündə əks etdirənlər, yaxud düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər.

Bunlardan birinci qrupa mürəkkəb isim, sıfət, zərflər, ikinci qrupa isə mürəkkəb sellər daxildir.

Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürəkkəb sözlər

Ş236. *Mürəkkəb isimlər*. Mürəkkəb isimlər tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında düzənlərlər.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzənlərlər:

a) müxtəlif manalı və müxtəlif formalı isimlərin birləşməsi ilə düzənlərlər; məsolən, *Əlikram*, *Kərəməli*, *Hacimurad*, *Şixəli*, *Anaxanım*, *Bayramlı*, *golbaq*, *ördəkburun*, *qayınata*, *sacayaq* və s.

b) eyni ismin sadəcə takriri ilə düzənlərlər; məsolən, *top-top*, *qoz-qoz*, *üzük-üzük*, *xana-xana* və s.

c) eyni fəlin -a-, -ə-, -ha bitişdirci ünsürtü iştirak etməklə tokarından düzənlərlər; məsolən, *vurhavur*, *qaçaqaç*, *qırhaqır*, *basasas*, *içhaq* və s.

ç) tam sinonimlərdən və ya nisbi sinonimlərdən düzənlərlər; məsolən, *künc-bucaq*, *dost-asna*, *dava-dalaş*, *qab-qacaq*, *ev-eşik*, *paltar-palaz*, *harba-zorba*, *ürak-dirək* və s.

d) antonim sözlərin birləşməsi ilə düzənlərlər; məsolən, *gal-get*, *qaç-qov*, *al-ver*, *baş-ayaq*, *dərə-tapı*, *alt-üst*, *üz-astar* və s.

e) birinci komponenti ikincini tamamlamaq məqsədilə müxtəlif manalı və müxtəlif formalı sözlərin birləşməsindən düzənlərlər; məsolən, *vagon-restoran*, *koma-laboratoriya*, *mühəndis-elektrik*, *kino-teatr*, *bort-mexanik* və s.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında düzənlərlər:

a) birinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsolən, *Zərgələm*, *həcadırnaq*, *sahdamar*, *incəsənat*, *Ağdam*, *Sarıqamış*, *Göygöl*, *Qaşqaçay*, *ağcaqanad*, *üçbucaq*, *qırxayaq*, *beşdaş* və s.

b) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsolən, *qulaqburmazı*, *quzugulağı*, *qarğıdaltı*, *ayaqqabı*, *suiti* və s.

c) feli sıfət tərkibi əsasında formalaşanlar; məsolən, *günəbaxan*, *əliyuyan*, *tozsoran*, *saçqaraldan*, *istiölcən*, *besəçəlan*, *qusqonmaz*, *dilbilməz* və s.

ç) ikinci komponenti -ma, -ma şəkilçili feli isim tərkibindən düzənlərlər; məsolən, *başdanşovma*, *diltökma*, *sözatma* və s.

d) müxtəlif predikтив birləşmələr əsasında formalaşanlar; məsolən, *Allahverdi*, *Tanrıverdi*, *topaldıqaç*, *özünütəngid*, *oldu-bidi* və s.

Mürəkkəb sıfətlər. Mürəkkəb sıfətlər mürəkkəb isimlərdən əsas etibarilə mənasına görə forqlənilir. Forma etibarilə mürəkkəb sıfətlər də mürəkkəb isimlər kimi tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında düzəlrələr.

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında düzənlərlər:

a) cini sıfətin tekrarı ilə; məsolən, *iri-iri*, *uzun-uzun*, *sərin-sərin*, *yığın-yığın*, *koma-koma* və s.

b) sinonim xarakterli düzəltmə sıfətlərin birləşməsi ilə; məsolən, *adlı-sanlı*, *tolzu-torpaqlı*, *pullu-paralı*, *dilli-agızlı*, *saklı-sağ-qallı*, *sayılsız-hesabsız*, *dilsiz-agızsız* və s.

c) sinonim sıfətlərin birləşməsi ilə düzənlərlər; məsolən, *gözəl-göyzək*, *al-alvan*, *al-qurmizi* və s.

2. Tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşan mürəkkəb sıfətlərin aşağıdakı növləri vardır:

a) birinci növ təyini söz birləşməsi yolu ilə düzənlərlər; məsolən, *qırmızıyanaq*, *qaraqas*, *qaragöz*, *üzunsaq*, *üzunboy* və s.

b) sadə sıfət və sayı düzəltmə sıfətin birləşməsindən düzənlərlər; məsolən, *göyçuxalı*, *hündürboylu*, *üzunsaqlı*, *saribanızlı*, *göygözlü*, *üçmərtəbdəli*, *ikiüzlü* və s.

c) birinci komponenti tekterəfli birləşmə, ikinci komponenti sıfət olanlar; məsolən, *diliaci*, *söyüütəkm*, *diltsirin*, *belayıri*, *saçı ağarmış*, *başılıbos* və s.

ç) feli sıfət tərkibi yolu ilə düzənlərlər; məsolən, *sözeşidən*, *dillən*, *sözqanan*, *qaradinməz*, *sühlsevər*, *gözəgörünməz*, *oldaqayırma*, *sözdüzzəldici*, *həlliədici* və s.

d) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında düzənlərlər; məsolən, *dağüstü* (park), *yeraltı* (qazıntı), *şəhəryani* (təsərrüfat), *başaltı* (yastıq) və s.

Mürəkkəb zərflər. Mürəkkəb isim və sıfətlər kimi mürəkkəb zərflər də tabesizlik və tabelilik əlaqəsi əsasında formalaşır:

1. Tabesizlik əlaqəsi əsasında formalaşanlar:

a) cyni sadə zərflərin və ya qeyri-müəyyən sayıların tekrarı ilə düzənlərlə; məsolən, *tez-tez, yeyin-yeyin, gec-gec* və s.

b) cyni ismin və ya sıfatın aralığa *-ba, -ba* ünsürü girməklə təkrarından düzənlərlə; məsolən, *üzbüz, yanbayan, gözbögəz, dalbalal, qarabaqara* və s.

c) ikinci komponenti *-a, -a* ünsürü qəbul etmək şərtiylə cyni ismin təkrarından düzənlərlə; məsolən, *üz-üzə, yan-yana, ağız-ağıza, ol-olə* və s.

ç) antonim sözlerin birləşməsi ilə düzənlərlə; məsolən, *səhər-axşam, bu gün-sabah, tez-gec, dal-qabaq* və s.

d) ikincisi yönük halında olan təktərəfli birləşmə şəklindəki cyni sıfatın təkrarından düzənlərlə; məsolən, *açıq-acıqına, düz-düzü* və s.

2. Tabelilik olğası ilə düzənlərlə:

a) ikinci növ təyini söz birləşməsi əsasında formalaşanlar; məsolən, *sözgəliş, əlüstü, atıstü, ayaqüstü, dilicu, gözücü, dodaqaltı, gözəl* və s.

b) feli sıfat tərkibi əsasında formalaşanlar; məsolən, *gözgörəsi*. Bu tipli mürəkkəb zərflərə çox nadir hallarda tosadüf edilir.

Bu qrupa analitik yolla yaranan əvəzlilikləri (heç kim, her kəs, bir kəs və s.), eləcə də tərkibi sayıları (iyirmi üç, min doqquz yüz səksən bir və s.) daxil etmək özünü doğrultmur.

Düzəltmə qaydaları məhdud olan mürəkkəb sözlər

§237. Buraya analitik yolla yaranan rəngarəng fel formalarının bözüklərini daxil etmək olar.

Mürəkkəb fellər. Azərbaycan dilində işlənən analitik fellər iki qismə ayrılır: komponentləri fel olanlar; komponentlərdən ancaq sonucusu fel olanlar.

Komponentləri fel olan birləşmələr mürəkkəb fellər kimi səciyyələnə bilər.

-ib, -ib, -ub, -üb şəkilçisi feli bağlamaldan sonra *gəlmək, getmək, qalmaq, durmaq, qurtarmaq* kimi öz leksik mənasını bir qədər daraltmış fellərin olavaşımı ilə mürəkkəb fellər əmələ gəlir; məsolən, *axıb getmək, axıb gəlmək, sənəb getmək, əriyib getmək, uzanıb getmək, calıb getmək, galıb çıxməq, atılıb-düşmək, uçub gəlmək, uçub getmək, qaçış getmək, qaçıb gəlmək, itib getmək, donub qalmaq, deyib durmaq, çəkib qurtarmaq* və s.

Mürəkkəb fellərin ikinci qismını müstəqilliyini itirməmiş küməkçi fellərin vasitəsilə düzələn fellər təşkil edir.

Bu tipli mürəkkəb fellərin əmələ gəlmesində feli coxmənalığı və onlardakı möcəzi məna osas rol oynayır. Odur ki, belə "mürəkkəb fellər" cyni zamanda, feli idiomlardan fela ekvivalent olan frazeoloji vahidlərdən ibarət olur.

Müstəqiliyini itirməmiş küməkçi feli düzələn mürəkkəb fellərin aşağıdakı növləri vardır:

a) feli adlıq hissisi təktərəfli birləşmə şəklində olub, subyekti ifadə edənlər; məsolən, *isi düşmək, dili çəkilmək, qanı qaralmaq, qanı çəkmək, başı qarışmaq, başı dolaşmaq, işi götərmək, üzəyi sıxılmaq* və s.

b) feli adlıq hissisi qeyri-müəyyən adlıq halında olub, obyekti ifadə edənlər; məsolən, *ad almaq, ad baturmaq, ara vurmaq, başı ağrıtmaq, başı ağarmamaq, qanı uddurumaq, qan tutmaq, qaz vurmaq, dard çəkmək, dil tökmək, imkan yaratmaq, iş açmaq, saqqal tərpətmək, saç ağartmaq, üz vermek* və s.

c) feli adlıq hissisi təktərəfli birləşmə şəklində ismin tosırılık halında olub, obyekti ifadə edənlər; məsolən, *gündünü saymaq, gündünü soymaq, qəlbini qırmaq, yolunu dəyişmək, yolunu itirmək, başını yemək, başını tovlamaq, dilini bağlamaq* və s.

ç) feli adlıq hissisi yönük halında olub; obyekti ifadə edənlər; məsolən, *basa salmaq, araya qoymaq, darda düşmək, yola götərmək, dila tutmaq, dila basmaq, əla gotirmək, əla salmaq, gözə götərmək, işə salmaq, laga qoymaq* və s.

d) feli adlıq hissisi təktərəfli birləşmə şəklində olub, yönük halında obyekti ifadə edənlər; məsolən, *başına vurmaq, döşünə döymək, başına salmaq, başına dolandırmag, ayığına yazmaq, gücünə güvənmək, könlüñə dəymək, ağılnı batmaq, ayığına dolasmaq* və s.

e) feli adlıq hissisi ismin yerlik halında olub, obyekti ifadə edənlər; məsolən, *əldə oynatmaq, əldə saxlamaq* və s.

ə) feli adlıq hissisi çıxışlıq halında olub, obyekti ifadə edənlər; məsolən, *aldan çıxməq, ürəkden gəlmək, ürəkən yapışmaq, sudan çıxməq, gücdən düşmək, gücdən salmaq, aburdan düşmək, əldən düşmək, başdan sovməq, intahandan keçirmək* və s.

f) feli adlıq hissisi təktərəfli birləşmə şəklində olub, ismin çıxışlıq halında obyekti ifadə edənlər; məsolən, *başından çıxarmaq, üzündən gəlmək, əlinən yapışmaq, başından vurmaq, əlinən gəlmək, ürəyindən vurmaq, xəyalından keçmək, həddindən çıxməq, ciziğindən çıxməq* və s.

g) felin adlıq hissəsi ismin yönük halında olub, attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *cölə atmaq, havaya çıxmaq, üzə çıxmaq, gözə girmək, safrə getmək, yola getmək, yola aparmaq, sona çatmaq* və s.

ğ) felin adlıq hissəsi tektörfəli birləşmə şəklində olub, ismin yönük halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *başına dolanmaq, əlinə baxmaq, könlüñə girmək, gözünə girmək, ürəyinə girmək, rastı-düşmək, ürəyinə düşmək, ağızına baxmaq, ömrünə calaməq, qazşasına vurmaq, sümüyünə düşmək* və s.

h) felin adlıq hissəsi ismin yerlik halında olub, attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *arada qalmaq, ortalıqda qalmaq, ürkədə danışmaq, ortada gəzmək, başda oturmaq, xatırda gəzdirmək, havada gəzmək* və s.

x) felin adlıq hissəsi tektörfəli birləşmə şəklində olub, ismin yerlik halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *qulağında saxlamaq, başında saxlamaq, başında gəzdirmək, gözündə durmaq, qabağında ölmək, dalında durmaq, burnunda danışmaq, boyununda aparmaq* və s.

i) felin adlıq hissəsi ismin çıxışlıq halında olub attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *havadan danışmaq, çərçivədən çıxmaq, üzdən getmək, ürəkdən çıxarmaq, ürəkdən güləmək, göydən düşmək* və s.

ii) felin adlıq hissəsi tektörfəli birləşmə şəklində olub, ismin çıxışlıq halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsələn, *ürəyindən keçmək, gözündən gəlmək, dibindən baltalaməq, qabağından yeməmək, dalından qorxməq* və s.

Müstəqilliyyini itirmiş köməkçi fellərdə olduğu kimi bu fellərlə düzən mürəkkəb fellərdə də, xüsusilə şeir dilində, felin adlıq hissəsi köməkçi felin əvvəlino keçə bilər və hətta ondan xeyli aralı da yaza bilər; məsələn:

Saldı ayaqdan qəm-aləm məni.

(M.Füzuli)

Bu rənc-möhənəti gör kim, qəm içindən çəkər könlüm.

(İ.Nəsimi)

ƏDƏBİYYAT

LEKSİKOLOGİYA

ELMI-NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Bayramov H.A. (Sabit söz birləşmələri), Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azerb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1961.

Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının nəzəri asasları, Bakı, 1978.

Berdimuratov E. Xəzirzi zaman garagaplı tilinin leksikologiyası. Nökis, 1968.

Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1967.

Dəmirzadə Ə.M. Azərbaycan dilinin əslubiyəti, Azərtədrisnəş. Bakı, 1962.

Mommodov N.N. Dilçiliyin əsasları. Azərtədrisnəş. Bakı, 1961.

Mirzəzadə H.I. Azərbaycan dilinin lüğət fondu və lüğət törkibinin todqiqinqə dair "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 1, Bakı, 1951.

Mirzəzadə H.I. Fazılı dilinin leksik törkibi haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VIII cild. Bakı, 1957.

Mirkərimov M. Uzbek tilinda pojnsəmə. Toşkent, 1975.

Ponahı Makulı. Azərbaycan sözləri fars dilində. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI cild. Bakı, 1953.

Rüstəmov R.Ə. Soviet hakimiyyəti dövründə Azərbaycan dili lüğət törkibinin rus dilinin təsiri ilə zonginloşması. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, VI cild. Bakı, 1954.

Hosonov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1978.

Hosonov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.

Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dilində toyını söz birləşmələrinə dair. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, V və VI cild. Bakı, 1953, 1954.

Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində idiomalar. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 9, Bakı, 1955.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1956.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Azərtədrisnəş. Bakı, 1959.

Şiroliev M.A. İslahçılar yaradıcılığında əsas prinsiplər. Azərb. SSR EA Dil İnstitutunun əsərləri, I cild. Bakı, 1947.

Şiroliev M.A. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Azərtədrisnəş. Bakı, 1962.

Шукuros P. Узбек тилинда антонимлар. Тошкент, 1977.

g) felin adlıq hissəsi ismin yönük halında olub, attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, çölä atməq, havaya çıxməq, üzə çıxməq, gəzə girmək, səfərə getmək, yola getmək, yola aparmaq, sona çatmaq və s.

ğ) felin adlıq hissəsi təktərəfli birleşmə şəklində olub, ismin yönük halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, başına dolanmaq, alına baxmaq, könlünlə girmək, gözünə girmək, ürəyinə girmək, rasti-düşmək, ürəyinə düşmək, ağızına baxmaq, ömrünlə calamaq, qasqasına vurmaq, sümüyünə düşmək və s.

h) felin adlıq hissəsi ismin yerlik halında olub, attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, arada qalmaq, ortalıqda qalmaq, ürəkdə danışmaq, ortada gəzmək, başda oturmaq, xatirdə gəzdirmək, havada gəzmək və s.

x) felin adlıq hissəsi təktərəfli birleşmə şəklində olub, ismin yerlik halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, qulağında saxlamaq, başında saxlamaq, başında gəzdirmək, gözündə durmaq, qabağında ölmək, dalında durmaq, burnunda danışmaq, boynunda aparmaq və s.

i) felin adlıq hissəsi ismin çıxışlıq halında olub attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, havadan danışmaq, çərcivədən çıxməq, üzən getmək, ürəkdən çıxarmaq, ürəkdən güləmək, göydən düşmək və s.

i) felin adlıq hissəsi təktərəfli birleşmə şəklində olub, ismin çıxışlıq halında attributiv mənə ifadə edənlər; məsolən, ürüyindən keçmək, gözündən gəlmək, dibindən baltalaməq, qabağından yeməmək, dalından qorxmaq və s.

Müstəqilliyini itirmiş köməkçi fellörde olduğu kimi bu fellörə düzələn mürokkəb fellörə də, xüsusilə şeir dilində, felin adlıq hissəsi köməkçi felin ovvolina keçə bilər və hətta ondan xeyli aralı da yazılı bilər; məsolən:

Saldı ayaqdan qəm-aləm məni.

(M.Füzuli)

Bu rənc-möhənəti gör kim, qəm içindən çəkər könlüm.

(İ.Nəsimi)

ƏDƏBİYYAT

LEKSİKLOGIYA

ELMİ-NƏZƏRİ ƏDƏBİYYAT

Bayramov H.A. (Sabit söz birləşmələri), Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1961.

Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının nozori osasları, Bakı, 1978.

Berdimuradov E. Xozirki zaman garagalıq tilinin leksikologiyası. Nöklis, 1968.

Qurbanov A. Azərbaycan dilinin leksikologiyası.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964.

Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı 1967.

Dəmirçizadə O.M. Azərbaycan dilinin əslibliliyi, Azortodrisnəşr. Bakı, 1962.

Məmmədov N.N. Dilciliyin osasları. Azertodrisnəşr. Bakı, 1961.

Mirzəzadə H.I. Azərbaycan dilinin lüğət fondu və lüğət tərkibinin tadqiqindən dair "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 1, Bakı, 1951.

Mirzəzadə H.I. Füzuli dilinin leksik tərkibi haqqında. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun osasları, VIII cild. Bakı, 1957.

Miftahov M. Uzbek tilində polisemiyə. Toshkent, 1975.

Ponahi Makul. Azərbaycan sözləri fars dilində. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun osasları, VI cild. Bakı, 1953.

Rüstəmov R.Ə. Sovet hakimiyəti dövründə Azərbaycan dili lüğət tərkibin rus dilinən təsiri ilə zonginlaşması. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun osasları, VI cild. Bakı, 1954.

Hosonov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 1978.

Hosonov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1978.

Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dilində toyinə söz birləşmələrinə dair. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun osasları, V və VI cild. Bakı, 1953, 1954.

Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində idiomalar. ADU-nun "Elmi osasları", № 9. Bakı, 1955.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. ADU nəşriyyatı. Bakı, 1956.

Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Azortodrisnəşr. Bakı, 1959.

Şiroliyev M.A. İstilahlar yaradıcılığında: osas prinsiplər. Azərb. SSR EA Dil İnstitutunun osasları, I cild. Bakı, 1947.

Şiroliyev M.A. Azərbaycan dialektologiyasının osasları. Azortodrisnəşr. Bakı, 1962.

Şukurov R. Uzbek tilində antonimlər. Toshkent, 1977.

SÖZ YARADICILIĞI

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ ÜZRƏ

- Adilov M.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb ixtisar sözlər haqqında. Aspirantların elmi əsərləri, III buraxılış. Bakı, 1957. ADU nəşriyyatı.
- Adilov M.İ. Mürəkkəb sözlərin təsnifi haqqında. ADU-nun "Elmi əsərləri", Bakı, 1956, № 11.
- Aslanov M.I. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun "Elmi əsərləri". Bakı, 1956, № 5; 1957, № 11.
- Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində başlıca dayışıklıklar. Ədəbiyyat və Dil İstututunun əsərləri, IV cild. Bakı, 1954.
- Əliyeva Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb fəllər. Ədəbiyyat və Dil İstututunun əsərləri, VIII cild. Bakı, 1957.
- Zeynalov F.R. Sovet dövründə Azərbaycan dilində ictimai və siyasi sözlərin əməl gəlmesinə dan bozı qeydlər. Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinin əsərləri. Bakı, 1958.
- Mahmudov Ə.R. Sözün quruluşu, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə. Bakı, 1951.
- Məmmədov N. Dilin lügət tərkibinin zənginləşməsinin mönboyı və əsüllərinə dair. Bakı, 1958.
- Mirzəzadə H.I. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
- Səvərtan Ə.B. Aффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Москва, 1962.
- Hacıyev İ. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 5, 1955.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər və onların yazılışı. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, № 3. Bakı, 1947.
- Cəfərov S.A. Müasir Azərbaycan dili (adlar və onları düzəldən şəkilçilər). Bakı, 1949.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində sözlərin leksik yolla əmoləgolma prosesi. ADU-nun "Elmi əsərləri", № 1, 1958.
- Cəfərov S.A. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
- Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1985.
- Əhmədov B.B. Azərbaycan dili dialektika şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. BDU, 1994.
- Çobanov M. Azərbaycan antroponomiyasının əsərləri. Bakı, 1998.
- Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 2001.
- Əhmədov B.B., Abdullayev B., Seyidəliyev N. İxtisar sözlər lügəti. "Çinar-çap" nəşriyyatı, 2005.

ÜMUMTÜRKOLOGİYA ÜZRƏ

- Байлаев Х. Сложные глаголы туркменского языка. Труды МИВ, сб. 4, 1947.
- Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, II часть. И. Москва, 1952.
- Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Казань, 1953.
- Бозиев А.Ю. Словообразование имен существительных, прилагательных, наречий в Карабаево-Балкарском языке. Нальчик, 1965.
- Гулямов А.Г. О суффиксе -дом в узбекском языке. Сборник статей посвященный С.Е.Малову. Фрунзе, 1946.
- Гулямов А.Г. К некоторым вопросам аффиксации в узбекском языке, "Акад. В.А. Гордлевскому к его семидесятилетию". Сборник статей. Москва, 1953.
- Дмитриев Н.К. О парных словосочетаниях в башкирском языке. ДАН, 1937, № 7.
- Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. М.-Л., 1940.
- Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. М.-Л., 1948.
- Дыренкова Н.П. Грамматика ойротского языка. М.-Л., 1940.
- Дыренкова Н.П. Грамматика хакасского языка. Абакан, 1948.
- Дыренкова Н.П. Грамматика шорского языка. М.-Л., 1941.
- Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, 1961.
- Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков. IV. лексика. Москва, 1962.
- Казем Бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка, изд. I. Казань, 1839.
- Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.-Л., 1956.
- Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. М.-Л., 1960.
- Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследование. М.-Л., 1951.
- Мусабаев Г.Г. Современный казахский язык, I (Лексика). Алма-Ата, 1956.
- Севорян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. Москва, 1955.
- Севорян Э.В. Словообразование в тюркских языках. Исследование по сравнительной грамматике тюркских языков, т. II. Москва, 1956.
- Убрятова Е.И. Аффикс обладания -лах в якутском языке. "Белек". Сборник посвященный С.Е.Малову. Фрунзе, 1946.
- Убрятова Е.И. Некоторые особенности основы слова в якутском языке. "Из. АН СССР", т. VII, вып. 6, 1948.
- Юлдашев А.А. Система словообразования и спряжение глагола в башкирском языке. Москва, 1955.

MÜNDƏRİCAT

Bir neçə söz	5
Giriş	6
I. LEKSİKOLOGİYA	
1. Leksikologiya, onun məqsad və vəzifələri	10
2. Söz və onun mahiyyəti	11
3. Forma və məzmunca söz qrupları	15
Coxmonali sözlər	15
Ömonimlər	20
Sinonimlər	27
Antonimlər	35
4. Müasir Azərbaycan adəbi dilinin mənşə etibarılı lügət tərkibi	40
Əsil Azərbaycan sözləri və qohum dillərə moxsus sözlər	40
Dilimizə başqa dillərdən keçən sözlər	44
Ərob və fars sözlərini fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlər	46
Ərob sözlərində	46
Fars sözlərində	50
Ərob və fars monşoli sözlər	52
Ərob-fars sözləri	54
Rus dili və onun vasitəsilə başqa dillərdən keçən sözlər	55
Rus dilindən keçən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri	58
Müasir Azərbaycan dili lügət tərkibinin zənginləşmə yolları	60
5. Müasir Azərbaycan adəbi dilinin aktiv və passivliyinə görə lügət tərkibi	63
Lügət tərkibi və əsas lügət fondu	63
Kühnləmiş sözlər	66
Yeni sözlər (neologizmlər)	69
6. Müasir Azərbaycan dilinin istifadə dairəsinə görə leksikası	70
Dialekt leksikası	70
Peşa-sənot leksikası	72
Terminoloji leksikası	74
Jargon leksikası və arqotizm	76
7. Müasir Azərbaycan dilinin üslubca leksikası	78
Dilin üslub xüsusiyyətləri	78
Adəbi dil (və ya kitab dili) leksikası	80
Sifahət leksikası	83
8. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası	88
İdiomlar	89
İbarolar	99

Hikmətli sözlər	101
Atalar sözü	102
Zorbi-mosollar	104
9. Leksikoqrafiya	105
Türk dillerinin leksikoqrafiyası tarixindən	107
Tərcümə lügətləri	111
Birdilli filoloji lügətlər	114
Omonim, antonim və sinonim sözlərin lügəti	116

II. SÖZ YARADICILIĞI

1. Leksik yolla söz yaradıcılığı	121
Dialekt və sivolur hesabına söz artımı	121
Alınma sözlər hesabına söz artımı	123
Yeni mona kəşf etmək hesabına söz artımı	125
Fonetik türkibin doğyəşəsi hesabına söz artımı	129
Düzəltmə sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı	131
Mürekkeb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımı	136
2. Morfoloji yolla söz yaradıcılığı	137
Sözdizidəci şəkilçilərin ümumi xüsusiyyətləri	138
Leksiq və grammatik olamotlər	138
Məhsuldar və qeyri-məhsuldar şəkilçilər	140
Şəkilçilərin törəmə yolları	142
Şəkilçilərin fonetik xüsusiyyətləri	147
Şəkilçilərin mona ardıcılığı	150
Sözdizidəci şəkilçilərin nitq hissələrinə görə təsnifi	154
Ad düzəldən şəkilçilər	155
Fel düzəldən şəkilçilər	163
Zərf düzəldən şəkilçilər	169
3. Sintaktik yolla söz yaradıcılığı	170
Mürekkeb sözlərin ümumi xüsusiyyətləri	172
Mürekkeb sözlərin yaranmasında maddi osas	172
Mürekkeb sözlərdə komponentlərin mənə xüsusiyyətləri	175
Mürekkeb sözlərdə komponentlərin tipləri	175
Mürekkeb sözlərdə forma və mözəm münasibətləri	178
Mürekkeb sözlərin komponentləri arasında olala	179
Mürekkeb sözlərin nitq hissələri üzrə təsnif və xüsusiyyətləri	182
Düzəltmə qaydaları müxtəlif olan mürekkeb sözlər	182
Düzəltmə qaydaları məhdud olan mürekkeb sözlər	184

Ədəbiyyat	187
-----------	-----

Səlim Əbdüllətif oğlu Cəfərov

MÜASİR
AZƏRBAYCAN DİLİ

II hissə

LEKSİKA

“Şərqi-Qərb”

Bakı

2007

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Aslan Almasov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i> <i>Elnaz Xəlilqızı</i>

Yığılmağa verilmişdir 16.02.2007. Çapa imzalanmışdır 15.05.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 12. Ofset çap üsulu.
Tirajı 25000. Sifariş 64.

DÜST 5773-90, DÜST 4.482-87

Kitab "CBS-PP" MMC mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Şərifzadə küçəsi, 3.

III163
C50

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İlham Əliyevin

“Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə
kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında”
12 yanvar 2004-cü il
tarixli sərəncamı ilə nəşr olunur.